

Elnarə Hüseynqızı-Əmirli

**AZƏRBAYCAN
ƏFSANƏLƏRİNİN
POETİKASI VƏ
SÜJET
GÖSTƏRİCİSİ**

Bakı-2023

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Elmi redaktoru:

**Əfzələddin ƏSGƏR
Filologiya elmləri doktoru,
professor**

Elnarə Hüseynqızı - Əmirli: “Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi”, “Elm və təhsil” nəşriyyatı - **2023, 360 s.**

Araşdırmada ilk dəfə olaraq Azərbaycan əfsanələrinin janr, mətn, süjet xüsusiyyətləri mövcud nəzəri biliklər və şifahi örnəklər əsasında öyrənilmişdir. Dünya folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq folklorun başqa kiçik janrları ilə diferensial xüsusiyyətləri müəyyən edilərək əfsanələrin məzmun və etioloji baxımdan süjet göstəriciləri tərtib edilmişdir.

**Qrif:
İSBN:**

© Elnarə Əmirli

ƏFSANƏLƏRİN XANIM ARAŞDIRICISI

Elnarə xanım Əmirlinin elmi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş bu monoqrafiyası uzun illərin ağır zəhmətinin məhsuludur. Müxtəlif folklor məcmuələrinə səpələnmiş və hətta bir hissəsi çap olunmamış əfsanə mətnlərini yığıb bir yerə toplamaq, Azərbaycan folklorşünaslığında janr həddləri heç də aydın şəkildə təsəvvür olunmayan əfsanənin nəzəri biliklərə söykənərək janr həddlərini müəyyən etmək, bu əsasda müxtəlif şəkildə nəşr olunmuş əfsanə mətnlərini saf-çürük etmək və ən nəhayət, əfsanələrin sistemli kataloqunu yaratmaq, doğrudan da, ağır işdir.

Araşdırıcı xanım bu ağır işi görərkən qarşısına, əsas etibarilə, iki vəzifə qoymuşdur:

1. Azərbaycan əfsanə fondunun gerçək mənzərəsini yaratmaq;
2. Elmi araşdırmalar zamanı əfsanələrdən istifadəni asanlaşdırmaq.

Düşünürük ki, Elnarə xanım Əmirli qarşıya qoyduğu hər iki məqsədə çatmışdır. Bununla belə, bu iş bir tək bu monoqrafiya ilə başa çatmır. Gələcəkdə yeni mətnlər yazıya alındıqca xanım araşdırıcının tərtib etdiyi kataloq da zənginləşəcək. Bu baxımdan, müəyyən müddətdən sonra kataloqun yenidən nəşr olunmasına ehtiyac yaranacaq.

Elmin ağır problemlərlə üzləşdiyi bu zamanda, söyləmək istərdik ki, Elnarə xanım Əmirlinin ortaya qoyduğu bu iş Azərbaycan elminin gələcəyinə ümid yaradır. Elnarə xanıma gələcək araşdırmalarında uğurlar arzulamaqla elmi auditoriyaya onun sıralarına ciddi bir elm adamının gəldiyini xəbər verir və bu münasibətlə səmimi qəlbdən şad oluruq.

ƏFZƏLƏDDİN ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏFSANƏLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMI

Azərbaycan folklorunun ən zəngin və aktual janrlarından biri də əfsanələrdir. Əfsanələrin yaygın və işlək olması bu mətnlərin söyləndiyi kontekst, təhkiyə və janr xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Buna görə də gündəlik həyatda, eləcə də folklorlarda sıx qarşılaşılan əfsanələrin, onların şifahi örnəklər arasında tutduğu yerin öyrənilməsi hər zaman aktual olmuşdur. Aparılan araşdırmalar janrın təbiəti haqqında yalnız müəyyən qədər təsəvvür yarada bilmişdir.

Bu günə qədər folklor toplayıcıları tərəfindən çox sayda əfsanə toplanmış və nəşr edilmişdir. Əfsanələrlə tanışlıq, təəssüf ki, çoxsaylı problemlərin mövcudluğunu ortaya qoyur. Bu problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycan folklorşünaslığının əfsanənin janr hüdudları haqqında aydın təsəvvürü yoxdur. Çoxsaylı nəşrlərdə əfsanə janrına aid olan mətnlərin mif, rəvayət, əhvalat və s. kimi mətnlərlə yanaşı verilməsi, əfsanə adı altında verilən mətnlərin içərisinə oxşar janrlara aid mətnlərin qatılması və ya əksinə, rəvayət, mif və s. adlar altında verilən mətnlərin arasında əfsanə mətnlərinin yer alması bunu açıq şəkildə göstərir. Bundan başqa dövriyyədə çox sayda şifahi ənənəyə yad olan hekayələşdirilmiş, saxtalaşdırılmış və qondarma mətnlər var. Bu tədqiqat ilə həmin mətnlərin dəyərləndirilməsi – saxtanın əsldən ayrılması kimi bir problem ortaya çıxır. Əfsanənin, bu günə kimi müəyyən edilməyən janr, paralel olaraq mətn xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istər-istəməz məsələyə aydınlıq gətirir. Bütün bu məsələlər əfsanələrin doğru-düzgün sistemləşdirilməsinə şərait yaradır.

Əfsanələrin, eləcə də digər janrlara aid örnəklərin sistemli kataloqunun yaradılması folklorşünaslığımızın ən aktual problem-

lərindən biridir. Sistemli kataloq, hər şeydən öncə, Azərbaycan əfsanələrinin ümumi mənzərəsini görməyə şərait yaradır. Məlumdur ki, araşdırıcılar müxtəlif mövzularla bağlı nümunələrin əldə edilməsi üçün xeyli vaxt sərf edirlər. Məhz sistemli kataloqlar sayəsində müxtəlif qaynaqlara səpələnmiş çoxsaylı əfsanələr bir yerə yığılır və onlardan istifadə asanlaşır.

Araşdırdığımız problemlə bağlı dünya folklorşünaslığında az iş görülməmişdir. “Əfsanə”nin ilk tərifini alman dili və ədəbiyyatı sahəsinə uğurlu əsərlər bəxş edən Qrimm qardaşları vermişdir. Daha sonra M.Luthi, A.Cenep, V.Kenet, K.Tilhagen bu istiqamətdə araşdırmalar aparmışlar. R.Cörcis məsələyə özündən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli yanaşaraq verdiyi tərifdə əfsanə ilə rəvayəti eyniləşdirir. Y.Voragin isə öz araşdırmasında “əfsanə”ni “bir əzabkeşin, yaxud bir əziz insanın həyatından bəhs edən hekayə” adlandırır¹. Əfsanə janrı ilə bağlı tədqiqatların daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə 1962-ci ildə Antverpendə, 1963-cü ildə Budapeştdə, daha sonra 1964-cü ildə Moskvada dünya folklorşünaslığında əfsanə və rəvayətlərin sistemləşdirilməsi probleminə həsr olunmuş konfranslar keçirilmişdir². Dünya folklorşünaslığında əfsanənin tədqiqindən bəhs edərkən L.Degin³, V.Baskomun⁴, J.Penti-

¹ Sakaoğlu, S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara Üniversitesi Basımevi, –1980, s. 4-5

² Азбелев, С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград. Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров. – 1966, с. 177-179.

³ Degh, L. Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı – Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayıncılık, 2005, s. 343; Dégh, L. Legend and Belief, Dialectics of a Folklore Genre – Bloomington: Indiana University Press, 2001.

⁴ Bascom, V. Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitap, 2006, s. 113-133.

kaynenin¹, V.Buçun², M.Barsın³ adlarını çəkmək lazımdır. Araşdırıcılar əfsanəni epik növün digər janrları ilə müqayisə edərək janr fərqləri ilə bağlı mülahizələrini irəli sürmüşlər.

Azərbaycan əfsanələrinin toplanılmasına XIX əsrdən başlanılmışdır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində F.Köçərlinin, Y.Çəmənəminlinin, V.Xuluflunun, T.Bayraməlibəyovun, R.Əfəndizadənin topladığı nümunələr sırasında əfsanələrin müstəsna yeri vardır⁴. Bu dövrdə Azərbaycana müxtəlif məqsədlərlə gələn əcnəbi tarixçilər, səyyahlar, alimlər yerli əfsanələri yazıya alaraq öz dillərində nəşr etdirmişdilər. 1830-cu ildə “Ədəbiyyat” qəzetində (Литературная газета) şərqşünas B.Romanoviç Bakıda yerli camaatdan əldə etdiyi əfsanələri çap etdirmişdir. Bundan başqa, V.Sısayevin, A.Fitununin də toplama işində müəyyən xidmətləri olmuşdur. 1833-cü ildə “Moskva teleqrafı”nda (Московский телеграф) Azərbaycan əfsanələri dərc olunmuşdur. R.Əfəndiyev daha sonrakı dövrlərdə əfsanələrin bölgüsü məsələsindən bəhs etmişdir. 1881-1929-cu illər arasında yayımlanan, “Kaspi”, “Kavkaz” qəzetlərinin səhifələrində əfsanələrə rast gəlinir⁵. 1930-cu illərdə A.V.Baqrinin tərtib etdiyi “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” toplusunun I və III cildlərindəki nümunələr arasında əfsanələrə rast gəlinir⁶. XX əsrin ikinci yarısında S.Paşayevin Azərbaycan əfsanələrinin toplanılmasında çox

¹ Pentikainen J. Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar, Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab. 2006, s. 229-238.

² Buch W. Masal ve Efsane Üzerine. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab. 2006, s. 223-229.

³ Bars M. Efsanelerde Büyülü Gerçekçilik Üslubu. Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi. 2013, cilt 6, №27, s. 127-135.

⁴ Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı. Bakı, 1994, s.147; s.226; s.325

⁵ Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı. Bakı, 1994, s.34; s.113

⁶ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Баку: АзГНИИ, Том 1. 1930; Том 3, 1930.

böyük xidmətləri olmuşdur¹. Müəllif əfsanə mətnlərindən ibarət bir neçə kitab nəşr etdirmişdir. Ə.Axundovun “Azərbaycan folklor antologiyası”², AMEA Folklor İnstitutunun “Azərbaycan folklor antologiyaları”, “Folklor örnəkləri”, “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” seriyası ilə nəşr olunan toplularda zəngin əfsanə nümunələri vardır.

Azərbaycan əfsanələrinin tədqiqində H.Zeynallının³, R.Əfəndiyevin⁴, M.Təhmasibin⁵, M.Rəfilinin⁶, V.Vəliyevin⁷ böyük xidmətləri olmuşdur. Bundan sonrakı dövrlərdə də əfsanə ilə bağlı araşdırmalar səngiməmişdir. Y.Səfərov “Bir əfsanənin mənşəyi”, “Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri və onların təsnifinə dair” araşdırmalarında janrla bağlı müəyyən problemlərə toxunmuşdu⁸. M.Əhmədov “Azərbaycan xalq əfsanələrində ailə-məişət mövzusu” adlı dissertasiyasında əfsanələrin məzmun özünəməxsusluğundan bəhs etmişdir⁹.

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985; Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı, Yazıçı, 1992; Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri. Bakı, 2011; Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Bakı, 2009

² Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Çıraq, 2015

³ Əfəndiyev P. Hənəfi Zeynallı: folklorşünaslıq fəaliyyəti. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992. S.53-55.

⁴ Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 1994, s. 8

⁵ Təhmasib M. Məqalələr. Bakı, Elm, 2005, s. 156

⁶ Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, Azərənşr, 1958, s.219

⁷ Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970, s. 107

⁸ Səfərov Y. Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri və onların təsnifinə dair. Gənc ədəbiyyatşünasların V respublika konfransı, məruzələrin tezisləri. Bakı, Elm, 1987, s. 105-106; Səfərov Y. Bir əfsanənin mənşəyi. Bakı, Elm və həyat, 1982, №10, s. 32-33.

⁹ Əhmədov M. Azərbaycan xalq əfsanələrində ailə-məişət mövzusu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1984

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Daha sonrakı dövrlərə nəzər salarkən S.Paşayevin¹, İ.Abbaslının², T.Fərzəliyevin³, P.Əfəndiyevin⁴ araşdırmalarını qeyd etmək lazımdır. P.Əfəndiyev də əfsanə janrı ilə bağlı araşdırmalarında əfsanələrin toplanması, nəşri, tədqiqi məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. Əfsanələrin toplanması işini dövrlərə bölərək təqdim edən alim bu janra aid mətnləri həm də məzmununa görə qruplaşdırmışdır. P.Əfəndiyev kosmoqonik əfsanələrə diqqəti çəkərək onları daha qədim dövrlərin məhsulu hesab etmişdir⁵. Folklorşünas İ.Abbaslı öz tədqiqatlarında əfsanə və rəvayətlərin janr xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, onların oxşar və fərqli tərəfləri ilə bağlı müəyyən məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Araşdırıcı əfsanənin fantastik məzmun daşmasına diqqəti çəkmiş və bunu janrın diferensial əlaməti hesab etmişdir. Tədqiqatçı eyni zamanda mövzu bölgüsü aparmış, mətnlərə müraciət etmişdir⁶.

Sözgedən janrla bağlı biliklərin kasad olduğu bir zamanda S.Paşayevin “Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi” adlı kiçik araşdırması öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif yaşadığı dövr üçün böyük bir zəhmət ortaya qoyaraq əfsanə janrını öyrənən yerli və xarici tədqiqatçıların həm janr xüsusiyyətləri ilə bağlı müddəalarını, həm də əfsanələrin mövzu üzrə təsnifatlarını bir araya gətirmişdir⁷. Bundan başqa, R.Əliyevin “Mif və folklor”⁸, R.Qafarlının “Mif, nağıl, əfsanə, epos”⁹ araşdırmalarında da əfsanə janrı

¹ Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı, 1985

² Abbaslı İ. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm, I c. 2004, s. 206-211

³ Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. Bakı, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1978, №1, s. 32-41

⁴ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992

⁵ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992

⁶ Abbaslı İ. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm, I c. 2004, s. 206

⁷ Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı, 1985

⁸ Əliyev R. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı, Elm və təhsil, 2005

⁹ Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2002

müxtəlif tərəflərdən tədqiq olunmuşdur. M.İsmayıl “Naxçıvan əfsanələri” tədqiqatında bu bölgəyə məxsus nümunələri motiv prinsipi əsasında qruplaşdırmışdır¹. N.Qurbanov janr haqqındakı məqaləsində əfsanənin bir janr kimi nəzəri tərəflərindən bəhs etmiş, janr üzərində aparılan mövzu təsnifatlarını müqayisə etmiş, problemə münasibətini bildirmişdir². E.İmaməliyev “Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri” adlı dissertasiyasında əfsanələri yaradılış obyektinə görə qruplaşdırmışdır³. A.Xəlilova “Əfsanələr” adlı məqaləsində əfsanə-rəvayət diferensiallığından bəhs etmiş, etiolojilik xüsusiyyətini əfsanə janrının başlıca cəhəti kimi dəyərləndirmişdir⁴.

Əfsanə janrı ilə bağlı tədqiqatlardan danışarkən “Dədə Qorqud” məcmuəsində nəşr olunan M.Cəfərlinin⁵, E.İmaməliyevin⁶, M.Nuriyevanın⁷, N.Muxtarzadənin⁸, N.Qurbanovun⁹, Ş.Hüseynlinin¹⁰

¹ İsmayıl M. Naxçıvan əfsanələri. Naxçıvan, Elm, 2008

² Qurbanov N. Əfsanə və rəvayətlərin fərqlərinə dair. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №4, Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 115-121

³ İmaməliyev E. Türk Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2015

⁴ Xəlilova A. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. c. 1, Bakı, 2018, s. 340-358

⁵ Cəfərli M. Naxçıvan folklor mühitində əfsanə və rəvayətlərin mifoloji semantikasi, Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №1, Bakı, Elm və təhsil, 2008, s. 45-56

⁶ İmaməliyev E. Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin mifoloji strukturunun öyrənilməsi təcrübəsindən. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, Bakı, Elm və təhsil, №1(34), 2010, s. 88-94; Heyvanlar aləmi ilə bağlı Azərbaycan əfsanələrində mifik yaradılış konsepsiyası. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3 (56), Bakı, Elm və təhsil, 2015, s. 68-76

⁷ Nuriyeva M. Türk xalqları əfsanələrinin toplama təcrübəsindən. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, Bakı, Elm və təhsil, №4, 2010, S. 63-72

⁸ Muxtarzadə N. Əfsanə kontekstində dini əfsanələrin rolu Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 87-94

⁹ Qurbanov N. Əfsanə və rəvayətlərin fərqlərinə dair. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №4, Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 115-121

¹⁰ Hüseynli Ş. Əfsanə və rəvayətlərdə formullar. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, Bakı, Elm və təhsil, 2014, s. 43-49

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

araşdırmalarını qeyd etmək lazımdır. Bəhs olunan bütün araşdırmalar əfsanə adı ilə nəşr olunan mətnlər əsasında aparılmışdır.

Azərbaycan əfsanə süjetlərinə eyni etnik kökə malik olan digər türk xalqlarının folklorunda da rast gəlinir. Buna görə də toplama və tədqiqat məsələlərindən bəhs edərkən ortaq türk folklorundakı araşdırmalara da diqqət çəkmək lazımdır. Türkiyə türklərinin əfsanələrinin toplanılması və tədqiqində H.Orkun¹, S.Sakaoğlu², M.Ergun³, B.Seyidoğlu⁴, C.Güzelbey⁵, S.Örnek⁶, P.Boratav⁷, A.Alptekin⁸, S.Batur⁹, Ş.Elçin¹⁰, P.Fedakar¹¹, M.Karaca¹², R.Kayabaşı¹³,

¹ Orkun H. Türk Efsaneleri. İstanbul, Çınar yayını,1943

² Sakaoğlu S. 101 Anadolu Efsanesi. Ankara, Akçağ, 2003

³ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, cilt I. 1997

⁴ Erzurum Efsaneleri / B.Seyidoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 1985

⁵ Güzelbey C. Gaziantep Efsane ve Öyküleri. Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Vakfı, 1994

⁶ Örnek S. 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 2014

⁷ Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969

⁸ Alptekin A.B. Efsane ve Motifleri Üzerine. Ankara, Akçağ yayınları, 2018

⁹ Batur S. Açıklamalı-Örneklili Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1998

¹⁰ Elçin Ş. Halk Edebiyatına Giriş. Ankara, Akçağ Yayınları, 2004

¹¹ Fedakar P.D. Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Doktora tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008

¹² Karaca M. Türk Efsaneleriyle İlgili Kitapların Açıklamalı Bibliyografisi (1928-2011). İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014

¹³ Kayabaşı R., Aydoğan T. Aksaray Efsanelerinin Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme. Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. Motif Vakfı, 2018, cilt 11, №23, s. 159-173

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

B.Köksel¹, K.Erdoğan², A.Öger³, M.Yigid⁴, A.Duymaz⁵, L.Başarkanoğlu⁶, M.Yavuz⁷, M.Osan⁸, M.Türktaş⁹, M.Kurtoğlu¹⁰ müstəsna xidmətlər göstərmişlər. S.Sakaoğlu Anadolu türklərinin əfsanələrində daşadönmə motivini araşdırmış və bu əfsanələrin tip kataloqunu tərtib etmişdir¹¹. M.Ergun bu araşdırmanı daha da genişləndirərək Türk dünyası folklorunda dəyişmə motivini tədqiq etmiş, bu motiv əsasında əfsanə göstəricisini hazırlamışdır¹². Bundan başqa, Orta Asiya araşdırıcılarından A.Baymuradov (türkmən), K.İmamov (özbək), S.Kaskabasov (qazax), M.Qabdullin (qazax), B.Kepekova (qırğız), digər türk xalqları tədqiqatçılarından N.İbrahimov (İdil-Ural boyu), S.Giylecitdinov (Kazan), G.Aldar (Kazan), A.Süleymanov (başqırd),

¹ Köksel B. “Divani-Luğatit-Türk”te Yer Alan Efsaneler. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009, №2/9, s. 262-269; Köksel B. Gaziantep efsanelerinde şekil değişme motifi üzerine. Elektron resurs.

² Erdoğan K. Şiir-Efsane-Menkıbe İlişkisi ve Niyâzî-i Mısırî'nin Menkıbelerine Göre Bazı Şiirlerinin Hikâyesi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2003. №1 (1), s. 37-52

³ Öger A. Uyğur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma. İnceleme ve Metinler, Doktora tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008

⁴ Yigit N. Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler. Doktora tezi. Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın, 2017

⁵ Duymaz A. Kaz Dağı ve Sarıkız Efsaneleri Üzerine Bir Değerlendirme. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005. №5, s. 88-102

⁶ Başarkanoğlu L. Nizip Efsaneleri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gaziantep, 2010

⁷ Yavuz M. Diyarbakır Efsaneleri. Ankara, Kaynak Yayınları, 2018.

⁸ Osan M. Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler, Yüksek lisans tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006

⁹ Türktaş M. Denizli Efsaneleri. Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu, 2012

¹⁰ Kurtoğlu M. Urfa Efsaneleri. İkinci bs. İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2005

¹¹ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980

¹² Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt II. 1997

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

F.Nazirşina (başqırd), M.Aliyeva (uyğur), D.Kuular (tuva), S.Surazakov (Altay), C.Bəkirov (Kırım) və digərlərinin əfsanə janrı ilə bağlı tədqiqatları vardır¹.

Tədqiqat bu günə qədər toplanmış və ayrı-ayrı kitablarda çap olunmuş Azərbaycan əfsanə mətnləri, eyni zamanda hələ çap olunmamış toplama materialları üzərində aparılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu günə qədər Azərbaycan əfsanələrinin sistemli kataloqu yaradılmadığına görə, hər hansı əfsanə mətninin əldə olunması xeyli çətinlik yaradırdı. Belə bir mövzuya müraciət etməyimiz bu ehtiyacdən doğub. Belə ki, müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş əfsanələri iki prinsip əsasında (ümumi məzmun və yaranış xüsusiyyətlərinə görə) sistemləşdirmək üçün bu vəzifələr yerinə yetirilmişdir: sistemləşdirmə işi janrlara uyğun aparıldığından əfsanələrin oxşar janrlara aid mətnlərdən ayırd edilməsi; mövcud fikrin Azərbaycan əfsanə mətnlərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi: bugünədək əfsanə və oxşar janrlar haqqında söylənilən nəzəri fikirlərin Azərbaycan əfsanə mətnləri və oxşar janrlara aid mətnlərlə birlikdə nəzərdən keçirilməsi; nəzəri fikir və şifahi örnəklərə kompleks yanaşma prinsipi ilə əfsanənin janr xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və bəndlər şəklində təqdim olunması; dəqiqləşdirilmiş janr xüsusiyyətlərinin təkrarlandığı mətnlərin bir-bir seçilməsi; əfsanənin mətn xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi; seçilmiş mətnlər içərisindən dəyişdirilmiş və saxtalaşdırılmış mətnlərin aşkar edilməsi; əfsanə süjetlərinin müəyyənləşdirilməsi; əfsanə süjetlərində etiologiyanın kəmiyyətinin və süjetlə etiologiya əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi; əfsanə süjetlərinin məzmun və etioloji xüsusiyyətlər baxımından sistemləşdirilməsi.

¹ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I. 1997, s. 7-17

Tədqiqat, adından da bəlli olduğu kimi, Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi probleminə həsr olunmuşdur. Bu baxımdan əfsanə və epik folklorun digər janrlarına aid mətnlərin diferensial xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, əfsanələri ayırd etmək üçün əfsanə janrı haqqında söylənən nəzəri fikirlər bir araya gətirilmiş, müqayisələr aparılmışdır: mövcud nəzəri fikir və Azərbaycan əfsanə mətnləri kompleks şəkildə öyrənilmişdir. Araşdırmaya cəlb edilmiş mətnlərin bir-bir təhlil edilməsi hesabına əfsanənin epik növün oxşar janrları (mif, mifoloji əhvalat, rəvayət, xatirə, inanc və s.) ilə diferensial xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Dəqiqləşdirilmiş janr xüsusiyyətləri bəndlər şəklində təqdim olunmuşdur. Müəyyən edilmiş janr xüsusiyyətlərinin təkrarlandığı mətnlər – əfsanələr bir araya gətirilmişdir. Tədqiqatda aparılan bütün bölgələrdə məhz seçilmiş mətnlərə istinad edilmişdir. Bu mətnlərin özünəməxsus cəhətləri öyrənilmiş, mətn xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuş, anlaşılmaz və qüsurly mətnlər aşkarlanmışdır.

Araşdırma zamanı çap olunmuş əfsanə mətnləri arasında dəyişdirilmiş mətnlər ayırd edilmişdir. Dəyişdirilmiş mətnlər a) ədəbi dilə çevrilmiş; b) hekayələşdirilmiş; c) saxtalaşdırılmış şəklində qruplaşdırılmışdır. Ədəbi dilə keçirilmiş mətnlər də özlüyündə iki hissəyə bölünmüşdür: 1) üzərində morfoloji və leksik dəyişikliklər aparılmış mətnlər; 2) üzərində sintaktik dəyişikliklər aparılmış mətnlər. Bundan başqa, hekayələşdirilmiş mətnlər: məkanların, insanların və hər hansı hal və vəziyyətin publisistik üslublu təsviri şəklində qruplaşdırılmışdır. Dəyişdirilmiş mətnlərdən əlavə, mənbələrdə saxta (qondarma) və saxtalaşdırılmış mətnlərlə də qarşılaşdıq. Qondarma mətnlər uydurulmuş süjetlər əsasında, saxtalaşdırılmış mətnlər isə gerçək süjetlərə yad elementlərin əlavə olunması ilə ortaya çıxmışdır. Bu mətnlər saxtalaşdırılma üsulları baxımından təhlil olunmuşdur. Qarşıya qoyulan əsas vəzifə – süjet tip-

lərinin müəyyənləşdirilməsi məhz qondarma mətnlərdən təmizlənmiş həqiqi mətnlər əsasında aparılmışdır.

Məqsədimiz Azərbaycan əfsanə süjetlərinin kataloqunu hazırlamaq olduğundan, dəyişdirilmiş mətnlərdən təmizlənmiş həqiqi əfsanə mətnləri əsasında Azərbaycan əfsanə süjetləri müəyyən olunmuşdur. Əfsanə süjetləri məzmun baxımından a) müqəddəslər; b) xilasolmalar; c) günahkarlar; d) mübahisələr şəklində qruplaşdırılmışdır. Süjet qanunauyğunluqlarından bəhs edərkən personajlar, süjetin motivləşmə məsələlərinə də toxunulmuşdur. Azərbaycan əfsanələrində qəhrəman ilk dəfə olaraq xarakterinə görə yaxşılar, yamanlar, acizlər şəklində qruplaşdırılmış, konflikt tipləri təsnif olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, əfsanələrdə konflikt əfsanə qəhrəmanları – etnik və sosial düşmən; eləcə də əfsanə qəhrəmanı – təbiət qüvvələri arasında baş verir.

Araşdırma zamanı möcüzəli hadisənin əfsanə süjetinin özünəxas xüsusiyyətlərindən biri olması və onun yaranışla əlaqəsi də tədqiq edilmişdir. Azərbaycan əfsanələrində yaranışın əsasında dayanan möcüzəli hadisə ümumiləşdirilmiş və qruplaşdırılmışdır. Möcüzəli hadisənin: çevrilmə, dəyişmə, qeybolma və qeybdən yaranma şəkilləri müəyyən edilmişdir. Çevrilmələr başlığında kütləvi çevrilmələr, ardıcıl möcüzə və müqəddəslərin nəfəsi ilə yaranış bölmələri ayırd edilmişdir. Dəyişmələr əlamət və keyfiyyət dəyişmələri şəklində təqdim edilmişdir.

Tədqiqat işində əfsanələrdə etiologiyanın kəmiyyəti də müəyyən olunmuşdur. Belə ki, yaranışın kəmiyyətinə görə a) tək-etnologiyalı; b) çoxetnologiyalı əfsanələr aşkarlanmışdır. Əfsanə süjetlərində etiologiyanın motivləşməsi şəkilləri: eyni süjetin müxtəlif etiologiyası, fərqli süjetin eyni etiologiyası problemi də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bu günə qədər yaradılmış kataloqlarda sözügedən janr epik folklorun başqa yaxın janrları ilə bircə verilmişdir. Ancaq bizim sistemli göstəricidə müəyyən xüsusiyyətləri ilə başqa tip mətnlərdən seçilən əfsanə mətnləri yer alır. Bununla yanaşı, hazırkı göstərici həm süjetə, həm də etiologiyaya görə tərtib olunmuşdur. Bu səbəbdən kataloq həm formasına, həm də tərtib prinsiplərinə görə yenidir.

Süjet xüsusiyyətləri baxımından tərtib olunmuş kataloqda aparılan bütün bölgülərdə məzmun prinsipi, etioloji xüsusiyyətlər baxımından tərtib olunmuş kataloqda isə yaranış xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür. Əsas kod sisteminin yaradılmasında – süjetlərin və variantların adlandırılması, kodların tərtibi və sıralanmasında məzmun xüsusiyyətlərinə istinad olunmuşdur. Etioloji xüsusiyyətlər kataloqunda isə məzmun xüsusiyyətləri kataloquna məxsus kodlardan qəlib kimi istifadə olunmuş, sadəcə həmin kodlar yaranış xüsusiyyətləri baxımından aparılmış bölgülərdə yerləşdirilmişdir.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq əfsanə haqqında mövcud nəzəri fikir və Azərbaycan əfsanə mətnləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edək ki, indiyə kimi əfsanə mövzusunda tədqiqatlar müəyyən tərəfləri ilə diqqəti cəlb etsə də, məhz mətnlərin və nəzəri fikirlərin kompleks deyil, pərakəndəliyi nəticəsində janra məxsus dəqiq xüsusiyyətlər aşkar olunmamışdır. Araşdırmalarda ancaq nəzəri biliklərə istinad edilməsi əfsanə janrının hüdudlarının müəyyənləşdirilməsinə kifayət etməmişdir. Aparılan araşdırmada kompleks yanaşma nəticəsində əfsanəni digər janrlardan fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlər aşkar edilmiş, nəticə kimi müəyyən edilmiş prinsiplər gələcək tədqiqatlarda oxşar janrlara aid xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə, paralel olaraq bu janrlara məxsus mətnlərin ayırd edilməsinə yardım edəcəkdir. Əfsanələrin kataloqunun hazırlanması folklorun digər kiçik həcmli janrlarına aid örnəklərin də sistemləşdirilməsinə və kataloqlaşdırılmasına şərait

yaradır. Ümid edirik ki, bu araşdırma, eləcə də yaradılan kataloq Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsinə təkan verəcək.

Sonda bu tədqiqatın ərsəyə gəlməsində zəhməti olan hər kəsə, başda elmi rəhbərim – hər zaman BÖYÜK VƏ GÜCLÜ VƏTƏN NAMİNƏ fədakarlıq edən, öz tələbələrinə Azərbaycan folklorşünaslığı üçün vacib problemlərin tədqiqini tövsiyə edərək onların öyrənilməsində yoldaşlıq edən və təmənnəsiz dəstək olan fil.e.d., professor Əfzələddin Əsgərə, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu-İmanova, fil.e.d., professor Almaz Həsənovaya, fil.ü.f.d., dosent Səkinə Qaybalıyevaya, fil.ü.f.d. Qumru Şəhriyara, fil.ü.f.d. Xalidə Məmmədovaya, Münəvər Həşimovaya, Samir Ağakışiyevə, Günel Ağakışiyevaya öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

**ƏFSANƏNİN JANR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MƏTNLƏR**

Əfsanələr dünya folklorşünaslığında XIX əsrin əvvəllərindən tədqiqata cəlb olunmuş, müxtəlif tərəflərdən araşdırılmışdır. “Əfsanə” bir termin kimi qəbul olunana qədər də bu ifadə mövcud olmuş və müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Türkcədə “söyləmə” mənasına gələn əfsanə fars mənşəli “fəsanə” sözündən olub, mənası “nağıl”, “əslə olmayan hekayə” deməkdir¹. Bir çox qaynaqlarda bu ifadə möcüzəli hadisənin təsviri kimi – “dillərdə dolaşan qeyri-adi hekayə”², “yalan, inanılması mümkün olmayan hekayələr”³, “xəyali hekayə”⁴, “uydurma söhbət”⁵, “əsasında möcüzəli hadisələr dayanan hekayələr”⁶ şəklində ifadə olunur. Bəzi mənbələrdə isə əfsanə “hər hansı hadisə haqqında deyilən, çox vaxt doğru olmayan köhnə zamana aid hekayələr”, “tarixdə əksini tapmayan hekayələr”⁷ şəklində izah olunaraq dəqiq tarixi məlumatı özündə ehtiva etmədiyinə işarə olunur.

Hazırda “əfsanə” adlandırılan bu örnəklər dünya xalqlarının folklorunda müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Dünya xalqları arasında “əfsanə” sözünün qarşılığı olaraq daha çox “legenda” sözü işlənir. Belə ki, almanlarda “legende”, “sage”, rusca “leqenda”, fransızlarda “legende”, italyanlarda “leggenda”, ispanlarda “leyenda” terminləri

¹ Kaya D. Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü. Ankara, Akçay yayımları, 2014, s. 317

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, II c, 1980. s. 303

³ Aslan F. Halk Bilimsel Bir Terim Olarak “Efsane” Üzerine Bazı Dikkatler. Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi. cilt 5, №3, 2012, s. 83

⁴ Türkce sözlük. 10. baskı. Ankara, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, 1932, s.603

⁵ معجم عربي الجامع - معجم عربي عربي Elektron resurs

⁶ Словарь литературных терминов. Elektron resurs

⁷ Cambridge dictionary. Elektron resurs

istifadə olunur¹. Yunanlar “mythe; mythos”, ərəblər “üstüre, əsatir”, qazaxlar “anıız”, qırğızlar “ulamış”, yakutlar “kepseen, kepsel” terminini istifadə edirlər. Türksöylü xalqlar – Kırım tatarları, türkmənlər bizdə işlək olan “əfsanə” termininin əvəzi olaraq “rəvayət” ifadəsini işlədirlər². Anadolu türkləri arasında əfsanə, mənqabə, əsatir və mifoloji terminləri olaraq istifadə olunmaqdadır³.

Bu günə qədər dünya folklorunda əfsanələr oxşar janrlarla birlikdə (rəvayətlər, inanclar, memoratlar və digər mətnlərlə) kataloqlaşdırılmışdır. A.Aarne 1912-ci ildə tərtib etdiyi fin etioloji əfsanələrinin, daha sonra 1918-ci və 1920-ci illərdə fin və eston epik folklor materiallarının göstəricisində də əfsanələri digər epik mətnlərlə birlikdə sistemləşdirmişdir. Şimali Avropa tədqiqatçıları J.Sininqe, R.Kristiansen, K.Tilhagen, L.Simonsuriyə məxsus kataloqlarda əfsanə və rəvayətləri bir-birindən seçmək, əfsanələrin müstəqil janr kimi sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyil⁴.

Bundan sonra, 1962-ci ildə Antverpendə, 1963-cü ilə Budapeştdə əfsanə və rəvayət janrlarının nəzəri və praktik tərəfləri – beynəlxalq sistemlərdən səmərəli istifadəsi haqqında iki konfrans təşkil olunmuşdur. 1964-cü ildə də bu məsələyə həsr olunmuş Moskva konqresi keçirilmiş, bu konqresdə mövzu üzrə qruplaşdırılma zamanı əfsanə və rəvayət mətnlərindən birlikdə istifadə olunmuşdur. Daha sonra aparılan araşdırmalarda da əfsanələr nəinki mif və

¹ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 4

² Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. cilt I. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, s. 15

³ Karaca M. Türk Efsaneleriyle İlgili Kitapların Açıklamalı Bibliyografisi (1928-2011). İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 3

⁴ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Русский фольклор. Специфика фольклорных жанров. Ленинград, 1966, s.177-179

rəvayətlərdən, hətta inanc və memoralardan fərqləndirilmir¹. Göründüyü kimi, bu vəziyyətin əsas səbəblərindən biri sözügedən janr haqqında aydın biliklərin olmamasıdır.

Əfsanə janrının poetikası

Mövcud Azərbaycan nəşrlərində də əfsanələrin yaxın (mif, mifoloji əhvalat, rəvayət və s.) janrlarla qarışdırılmasının əsas səbəbi, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, sözügedən janrların sərhədlərinin müəyyən olunmamasıdır. Azərbaycan əfsanələrində öz əksini tapan mövcud nəzəri fikirlərə söykənərək mətnləri qruplaşdırmaq mümkündür. Ancaq bu iş əziyyətli olduğu və uzun müddət vaxt tələb etdiyi üçün tərtibçilər ondan imtina edirlər. Onu da qeyd etmək ki, janr haqqında nəzəri biliklərə söykənib mətnləri janra görə qruplaşdırmaq heç də asan deyil. Burada hər mətn ayrıca nəzərdən keçirilməli və hansı janra aid olduğu müəyyən edilməlidir. Nəzərə alaq ki, bu iş həm nəzəri fikrin yetərsizliyi, həm də mətnin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq bir çox hallarda müşkülə çevrilir.

Bu gün Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi işinin ilk mərhələsi – janr xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması janr haqqında mövcud nəzəri fikirlərin ümumiləşdirilməsi və uyğun olaraq əfsanə mətnlərinin bir-bir nəzərdən keçirilməsi ilə mümkün ola bilər. Yalnız bir neçə mətni deyil, şifahi örnəkləri kütləvi şəkildə öyrənməklə bu işin öhdəsindən gəlmək mümkündür. V.Y.Propp da belə hesab edir ki, hər bir xalq ayrı-ayrılıqda öz folklor örnəklərini öyrənməklə janr tərkibini

¹ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Русский фольклор. Специфика фольклорных жанров. Ленинград, 1966, с.177-187

müəyyənləşdirməlidir ki, janrların: nağılın, mifin, əfsanənin bir-birindən fərqi ayırd etmək mümkün olsun¹.

Araşdırıcılar şifahi mətnin janrının müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Bir çox araşdırıcılar mətnin janr sərhədlərini müəyyən etmək üçün onun yalnız bir əlamətini vurğulayırlar. Bəzi araşdırıcılar mətnin gerçəkliyə münasibətini, bəziləri məzmununu, digərləri isə funksiyasını əsas götürürlər. Amerikalı tədqiqatçı A.Dandes isə məsələyə kompleks yanaşmanın tərəfdarıdır. Araşdırıcıya görə, janr sərhədlərinin çəkilməsində məndaxili və məndənkənar amillər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır. A.Dandes şifahi nümunələr üçün “tekst, tekstura, kontekst” üçlüyünü əsas götürür. Onun fikrincə, bu “üçlü vahid”i nəzərə almaqla folklor mətninin janrını müəyyənləşdirmək mümkündür. Araşdırıcı folklor mətninin janrının müəyyən olunmasında mətn elementini xüsusi şəkildə vurğulayır. O, “tekstura” deyərək mətnin tərcümə olunmayan hissəsini nəzərdə tutur, bunu dilin imkanları ilə bağlayır. A.Dandes folklor janrlarının funksiyasına da münasibət bildirərək, onu kontekstə uyğun olaraq ortaya çıxan nəticə kimi qiymətləndirir². Bununla yanaşı, müəllifin göstərdiyi üçüncü prinsipə, yəni kontekstin əsas götürülməsi məsələsinə təcrübi olaraq əməl etmək mümkün deyil. Bunun səbəbi folklor toplularında kontekstin təsvir olunmamasıdır.

Əfsanə haqqında mövcud fikri dəyərləndirərkən Azərbaycan əfsanə mətnlərində öz təsdiqini tapmayan fikirlər üzə çıxır. Bu fikirlər bir çox hallarda əfsanənin hər hansı xüsusiyyətinin təzadlı izahı ilə əlaqəlidir. Araşdırıcılardan bəziləri əfsanələrdəki inanış məsələsini müxtəlif şəkildə izah edirlər. M.Erguna görə, “orada da-

¹ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Москва, Наука, 1976, с.39

² Dandes A. Doku, Metn, Konteks. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. I kitap Ankara, Geleneksel Yayınları, 2006, s.41; s.145, s. 268-303

nışılan şeylər əslində gerçək olmasa da, gerçək kimi qəbul edilir¹. Bundan başqa, P.Boqatıryev də əfsanənin inandırıcılığını əsas fərqləndirici xüsusiyyəti hesab edir². “Əfsanələrə həm qəti olaraq inanılmazdır, eyni zamanda qəti şübhə də edilmir”³ fikri də şerti xarakter daşıyır. Burada əfsanəyə şübhə edilmədiyini onun gerçəkliklə bağlı olmasından və bəzən inanc sistemi ilə əlaqəli olmasından irəli gəlir. R.Corciz⁴, L.Simonsuuri⁵, L.Deg⁶ əfsanələrə inanılmasını xüsusi olaraq vurğulayırlar. L.Degin fikrincə, əfsanə söyləyicisi hər zaman həqiqəti söylədiyini iddia edir. S.Sakaoğlu əfsanələrə inanılmasını janrın əsas xüsusiyyəti kimi dəyərləndirir⁷. P.Boratav da inanış məsələsində S.Sakaoğlunu dəstəkləsə də, daha sonra öz fikrini təkzib edərək möcüzəli ünsürlərin mövcud olmadığı əfsanələrdən də bəhs edir⁸.

¹ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I.1997, s.4-5

² Богатырев П.Г. Русское народное творчество. Москва, 1966, с. 28

³ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I.1997, s. 7

⁴ Fedakar, P.D. Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Doktora tezi, – İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.96-97

⁵ Öger A. Uyğur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma. İnceleme ve Metinler, Doktora tezi, İzmir, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.79

⁶ Dégh L. Legend and Belief, Dialectics of a Folklore Genre. Bloomington, Indiana University Press, 2001, s. 6

⁷ Alpaslan İ. Prof. Dr. Saim Sakaoğlu ile Efsane Üzerine Bir Konuşma. Ankara: Milli folklor, Uluslararası Kültür Araştırmaları dergisi, №13, 1992, s. 32

⁸ Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 106

F.Bayat inandırıcılığı və möcüzəliliyi əfsanələrin əsas xüsusiyyəti kimi təqdim edir¹. Eləcə də Ş.Elçin², S.Örnek³, S.Batur⁴, A.Duymaz⁵, K.Erdoğan⁶, M.Osan⁷, M.Yıldırım⁸, İ.Alpaslan⁹, Ö.Çobanoğlu¹⁰, M.Bars¹¹ da öz araşdırmalarında dinləyicilərin əfsanələrə inanmasından bəhs edirlər. Bu araşdırmalardan bəlli olur ki, nəzəri fikirlər “əfsanə möcüzəsi”ni dəqiqləşdirmək üçün kifayət deyildir. Eyni zamanda “əfsanələrə inanılması” məsələsi bir meyar olaraq janrların ayırd edilməsinə xidmət edə bilmir.

Rus nəzəriyyəçilərindən A.N.Afanasyev¹², S.N.Azbelov¹³ və İ.Savçuk¹⁴ kimi araşdırıcılar əfsanələri dini xarakterli fantastik təhki-

¹ Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 112

² Elçin Ş. Halk Edebiyatına Giriş. Ankara, Akçağ Yayınları, 2004, s. 314

³ Örnek S. 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. İstanbul, Gerçek Yayınevi, s. 191

⁴ Batur S. Açıklamalı-Örnekli Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1998, s.389

⁵ Duymaz A. Kaz Dağı ve Sarıkız Efsaneleri Üzerine Bir Değerlendirme. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, №5, 2005, s. 89

⁶ Erdoğan K. Şiir-Efsane-Menkıbe İlişkisi ve Niyâzi-i Mısrî'nin Menkıbelerine Göre Bazı Şiirlerinin Hikâyesi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, №1 (1), 2003, s. 37

⁷ Osan M. Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler, Yüksek lisans tezi. Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 11-12

⁸ Yıldırım M. Yazınsal Türler: Söylence-Menkıbe-Destan-Fabl-Masal. Konya, Çizgi Kitabevi, 2009, s.107

⁹ Alpaslan İ. Demirci Efsaneleri. İzmir, Özlem Matbaacılık, 2006, s. 11

¹⁰ Çobanoğlu Ö. Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları. Ankara, Akçağ Yayınları, 2003, s.14

¹¹ Bars M. Efsanelerde Büyülü Gerçekçilik Üslubu. Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi. 2013, cilt 6, №27, s. 129-130

¹² Афанасьев А.Н. Народ художник. Москва, Советская Россия, 1986, s. 132

¹³ Азбелев С.Н. Отношение предания, легенды и сказания к действительности. Москва, Славянский фольклор и историческая действительность. 1965, с. 177

¹⁴ Савчук И.П. Истоки русской легенды и проблема ее классификации. История, культура, экономика Урала и Зауралья, 2015, s. 144

yələr hesab edir. Azərbaycan əfsanələrinin inancla, ənənə ilə bağlı olmasına baxmayaraq, sırf dini xarakterli mətnlər hesab etmək doğru olmaz. Bundan başqa, S.Azbelov və T.Fərzəliyev bir çox hallarda rəvayət və əfsanəni eyniləşdirirlər. Hər iki araşdırıcı bu iki janrın bir-birindən doğulması məsələsinə toxunurlar. T.Fərzəliyev əfsanəni rəvayətlə eyniləşdirərək tarixi və toponimik hadisələr haqqında şifahi mətnlər hesab edir¹. Araşdırıcı qeyd edir ki, əfsanə və rəvayət biri-birini doğurduğu üçün bu iki janrı ayırmaq mümkün deyil və bu iki anlayış biri-birinin sinonimidir. M.Rəfili də əfsanəni tarixi şəxsiyyət və hadisələrdən bəhs edən mətnlər hesab edərək rəvayətə yaxınlaşdırır. “Əfsanə reallıqda olmuş hadisə və insanları izah edir”, – deyən müəllif əfsanənin əsasını təşkil edən qeyri-adi xarakteri unudur, eyni zamanda rəvayətə aid cəhətləri əfsanəyə aid edir².

Əfsanənin funksiyasına da fərqli yanaşmalar mövcuddur. Əfsanələrin əsasında fantastikanın dayandığını dəfələrlə qeyd edən S.Azbelov rəvayətin funksiyasının informativ, əfsanənin isə həm informativ, həm estetik olduğunu düşünür³. Şifahi örnəklərdən bəlli olur ki, Azərbaycan əfsanə mətnlərinin əsas cəhətlərindən biri hər hansı gerçək varlığın mənşəyi haqqında informasiya verməkdir. Doğrudur, etioloji rəvayətlər də mövcuddur, ancaq bu iki janra aid mətnlər yaranışın xarakterinə görə fərqlənirlər. N.Kriniçnaya şimal bölgəsinə məxsus “predaniya”ların göstəricisində məhz etioloji mətnləri qruplaşdırmışdır⁴. Ancaq bu göstəriciyə həm gerçək hadi-

¹ Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. Bakı, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1978. №1, s. 33-34

² Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, Azərənəşr, 1958, s. 64-69

³ Azбелев С.Н. Отношение предания, легенды и сказания к действительности. Москва, Славянский фольклор и историческая действительность. Сб. ст., 1965, с. 11

⁴ Криничная, Н.А. Предания Русского Севера. АН СССР, Карельский филиал, Институт языка, литературы и истории. – Санкт-Петербург, Наука, СПбО, 1991

sərlərlə başa gələn yaranışlar, həm də mifoloji ünsürlərin iştirakı ilə başa gələn qeyri-adi yaranışlar haqqındakı örnəklər daxil edilmişdir. Göstəricinin prinsipinə diqqət edilsə, bəlli olur ki, müəllif məzmun elementini əsas götürmüş, janra aid digər prinsiplərə əhəmiyyət verməmişdir. Demək ki, göstəricidə əfsanələrin də mövcudluğu istisna deyil. Bundan başqa, M.Ergunun və bəzi qazax araşdırıcılarının “əfsanə” sözünün qarşılığı kimi “predaniya” terminini işlətməsi onların bu iki janrı qarışdırmalarını göstərir¹. Diqqətimizi cəlb edən məsələlərdən biri də nəzəri mənbələrdə və indiyə qədər tərtib olunmuş göstəricilərdə etioloji təyininin əksər hallarda əfsanə termini ilə yanaşı işlədilməsi, lakin əfsanələrin məhz etioloji mətnlər adlandırılmamasıdır. H.Baydemirin də “əfsanələr əksər hallarda etioloji xarakterə malik olur” fikri də bir qədər qətiyyətsiz şəkildə vurğulanır². Dəqiq desək, əfsanə janrı haqqında araşdırmalar zamanı bir çox hallarda etiologiya məsələsinin qarşıya çıxması təsadüfi deyildir. Əfsanənin informativlik xüsusiyyəti onun ehtiva etdiyi möcüzəli hadisə haqqında məlumat vermək əsnasında meydana çıxır. L.Degin “əfsanələr özündə müəyyən biliyi daşıyır” fikri, şübhəsiz, bəhs edilən faktla əlaqədardır³.

Dünya nəzəri fikri əfsanələrin möcüzəli hadisələrdən bəhs edən mətnlər olduğunu dönə-dönə vurğulayır. L.Deg hesab edir ki, hər bir əfsanə məlum bir insanın qarşılaşdığı qeyri-adi hadisə

¹ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s. 1, s. 94

² Baydemir H. Özbek efsaneleri, Erzurum, Fenomen yayıncılık, 2011, s. 43

³ Dégh L. Legend and Belief, Dialectics of a Folklore Genre, Bloomington, Indiana University Press, 2001, s. 6

haqqında məlumat verir¹. B.Kirdan², Q.Levinton³, S.Paşayev⁴ kimi araşdırıcılar da əfsanənin digər janrlardan fərqi ni məhz möcüzəli məzmunu malik olmasında görürlər. S.Paşayevin o dövr üçün gərgin zəhmət hesabına ortaya qoyduğu araşdırmaya məxsus müddəalar da günümü zə qədər mübahisə doğurur. Araşdırıcı əksər araşdırmalarında əfsanələrin fantastik məzmunlu olduğuna diqqət çəksə də, digər xüsusiyyətlərinə səthi yanaşmış, ona görə də janrın dəqiq sərhədlərini müəyyən etməyə müvəffəq olmamışdır. Bunun səbəbi araşdırıcının əksər hallarda rus nəzəri fikrinin təsiri altında olmasıdır. Həmin fikirlərin mətdənkənar kor-koranə qəbulu səbəbindən tədqiqatçı Azərbaycan əfsanələrinin janr xüsusiyyətlərinin dəqiqliklə öyrənilməsinə müyəssər olmamışdır. Möcüzəlilik məsələsinə diqqət çəkən tədqiqatçılardan biri də İ.Abbaslıdır. O, “Əfsanələr” adlı məqaləsində əfsanənin bir janr kimi rəvayətdən fərqli və oxşar xüsusiyyətlərindən bəhs edərək əfsanələrin fantastik məzmunu malik olması və auditoriya tərəfindən inanılması məsələsinə diqqət çəkir, əfsanələrin mövzu üzrə bölgüsünü aparır⁵. Qeyd edək ki, fantastik məzmun oxşar janrlar olan mif və bəzi hallarda rəvayətdə də ola bilər. Demək ki, əfsanə və ona yaxın olan janrlara aid “mücüzəlilik” məsələsinə dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Rus nəzəri fikrinin də, demək olar ki, əksəriyyəti möcüzəliliyi əfsanənin əsas xüsusiyyəti kimi təqdim edir. Hətta bu xüsusiyyətin mövcud olduğu rəvayətlər də əfsanəyə bənzədilir: rəvayətdə fantastik motiv və elementlər mövcuddursa, onda belə rəvayətlər “əfsanəvi rəvayətlər”

¹ Dégh L. Legend and Belief, Dialectics of a Folklore Genre, Bloomington, Indiana University Press, 2001, s. 98

² Зуева Т.В., Кирдан В.П. Русский фольклор. Москва, Наука, 1998, s. 176

³ Левинтон Г.А. Легенды и мифы. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. Москва, Сов. энциклопедия, 1992, С. 45, URL.

⁴ Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı, Yazıçı, 1992, s. 5

⁵ Abbaslı İ. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm, I c. 2004

adlandırılır¹. Demək ki, burada da möcüzə əfsanə janrına məxsus xüsusiyyət kimi göstərilir. Ancaq həmin müəlliflər də “əfsanə fantastika”sını aydın izah etmirlər.

Qarşıya çıxan digər bir problem araşdırıcıların əfsanədəki gerçəklik və möcüzəlilik əlaqəsini düzgün izah etməmələridir. L.Eliasov V.Proppun fikrinə istinad edib yazır ki, rəvayətdən fərqli olaraq, əfsanələr uydurma əsasında yaranmış fantastik mətnlərdir. Halbuki, əfsanələr gerçək faktlar əsasında söylənmiş uydurmalarıdır. Belə ki, müəllif ancaq məzmun məsələsinə toxunur, digər əlamətləri kənara qoyur². “Əfsanələr əski çağlardan bəri söylənən, qeyri-adi varlıqlar, hadisələr haqqında, yaxud gerçək olmayan, əsl olmayan hekayələrdir”³. P.Boratavın fikrinə görə, hər hansı bir hekayə möcüzəli şəkildə söylənsə, əfsanə adı qazanmış olur⁴. Beləliklə, bir çox araşdırıcılar əfsanələrin yalnız möcüzəli yönünə diqqəti çəkir, gerçək faktlar əsasında söyləndiyini nəzərdən qaçırlar.

Bir çox araşdırıcılar əfsanənin oxşar janrlardan fərqi gerçəkliklə bağlı olmasında görürlər. Araşdırıcıların “əfsanə gerçəkliyi” məsələsinə dair söylədikləri ən yaygın fikir bu mətnlərdə təsvir olunan hadisənin əsasında gerçək faktların dayanmasıdır. Grimm qardaşları əfsanənin janr xüsusiyyətlərini dəyərləndirərək yazır: “Əfsanə müəyyən gerçək, yaxud xəyali şəxs (?), hadisə və ya yer haqqında danışılan hekayədir”⁵. Müəllif “gerçək, yaxud xəyali” deməklə janr diferensiallığı haqqında təzadlı fikir yaradır. Azərbaycan

¹ Зуева Т.В.; Кирдан, В.П. Русский фольклор. Москва, Наука, 1998, s. 176

² Элиасов Л.Е. Русский фольклор Восточной Сибири, Народные Предания. Улан-Удэ, Ч. 2. 1960, s. 18

³ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I.1997, s. 5

⁴ Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 106

⁵ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I.1997, s. 4

can folklorunda əfsanələr gerçək varlıqların yaranışından bəhs etdiyi üçün “xəyali” ifadəsi burada çaşqınlığa səbəb olur. Bundan başqa, bir çox araşdırıcılar da əfsanələrin əsasında gerçək faktların dayandığını vurğulayırlar. S.Sakaoğlu əfsanə janrının gerçəkliklə bağlılığını “Şəxs, yer adları haqqında danışılır; bəhs edilənlərin inandırıcılıq gücü vardır” şəklində izah edir¹. Burada araşdırıcı əfsanələrə auditoriyanın münasibətini də vurğulayır və bunu gerçəkliklə əlaqələndirir.

Bir qisim araşdırıcılar isə əfsanənin gerçəkliklə əlaqəsi məsələsinə fərqli yanaşırlar. M.Luthi əfsanəni “obyektiv, zamana və məkana bağlı bir təhkiyə növü” kimi dəyərləndirərək onda təsvir olunan hadisənin gerçəkdə baş verdiyinə işarə edir² və bu cəhəti ilə onu rəvayətlə eyniləşdirir. V.Propp isə əfsanə söyləyicisinin mətnin gerçəkliyinə inanmasını önə çəkir, hətta dini nağılları bu əlamətə görə əfsanələrə aid edir. Müəllifin fikrincə, dini nağıllar etioloji xarakterinə görə də əfsanələrə yaxınlaşır. Müəllif təhlilində əfsanələrin gerçəkliklə bağlılığını, eyni zamanda etiolojiliyini fərqləndirici əlamət hesab etsə də, əfsanələrin konkret olaraq gerçək varlıqların yaranışından bəhs etdiyini qeyd etmir³. Gerçəkliklə bağlılıq haqqında danışarkən rus tədqiqatçısı N.Kriniçnaya əfsanə və rəvayətlərin səciyyəsinə belə izah edir: “Gerçəkliyə münasibətdə rəvayət əfsanə ilə yaxınlaşır, real fakt əsasında qurulması bu mətnlərin ortaq əlamətidir⁴. Ancaq araşdırıcı rəvayət janrı üçün

¹Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 4

²Luthi M. Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı. Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitap, 2006, s. 120

³Пропп В.Я. Легенда. Поэтика фольклора. Собрание трудов. Москва, Лабиринт, 1998, с. 283

⁴Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Ленинград, Наука, 1987, с. 5-7

təhkiyənin əsasında möcüzənin olub-olmamasını bir o qədər də əhəmiyyətli hesab etmir. Müəllif rəvayətin gerçəkliyi əks etdirməsini tez-tez yada salsa da, öz göstəricisini tərtib edərkən iki janra aid mətnləri müəyyən məqamlarda qarışdırmışdır. Belə ki, həm möcüzəli, həm də gerçək yaranışlar haqqındakı mətnləri rəvayət kataloquna daxil etmişdir¹. Müəllifin iki janra aid mətnlərin qarışdırılmasının səbəblərindən biri də bu mətnlərə aid yaranışın xarakterinə diqqət etməməsidir. Bu səbəbdən də müəllif mifoloji personajların iştirakı ilə baş verən yaranışların təsvir olunduğu mətnləri də rəvayət kataloquna daxil etmişdir.

Əfsanə janrı ilə bağlı söylənən nəzəri fikirlərdə Azərbaycan mətnlərinə uyğun olmayan məqamlardan biri də fəvqəltəbii varlıqlar haqqındakı mətnlərin əfsanə kimi qəbul edilməsidir. Y.Sokolov, L.Simonsuuri cin, şeytan və fəvqəltəbii qüvvələr haqqındakı örnəkləri də əfsanə hesab edirdilər². Budapeşt konqresində də qeyri-adi qüvvələr haqqındakı örnəklərin əfsanələrə aid edilməsi məhz bu nəzəri fikirlərə söykənirdi. Qeyd edək ki, həmin araşdırıcılardan heç biri öz göstəricilərində əfsanə və rəvayəti ayrı-ayrı bölgülərdə vermir, ancaq qeyri-adi qüvvələrə aid örnəkləri əfsanələrə aid edirdilər. Məlumdur ki, sistemləşdirmə işinin ilk mərhələsi janrın əlamətlərinin müəyyən olunmasıdır. Janrın sərhədləri dəqiqləşdirilməmiş hər hansı mətni konkret janra aid etmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən də haqqında bəhs olunan fikirlər bir çox halda çaşqınlıq yaradır. Çünki bir çox araşdırıcıların məsələyə birtərəfli yanaşması, mətnlərdən çıxış etməməsi əfsanənin oxşar (rəvayət, mif, inanc və s.) janrlara aid mətnlərlə qarışdırılmasına səbəb olur.

¹ Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Ленинград, Наука, 1987, с. 7-103

² Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров. 1966

Mövcud fikirlərdən öyrənilirdi ki, əfsanələrin əsasında məhz gerçək faktlar dayanır. Belə ki, Azərbaycan folklorunda gerçəkdə mövcud olan varlıqların yaranışından bəhs edən çoxlu sayda mətnlər mövcuddur. Məsələn: “Oğlan-qız dərəsi” əfsanəsində qızın və oğlanın bir-birinə sarılmış vəziyyətdə daşa dönməsi təsvir olunur¹. Dərənin görünüşünün bu vəziyyətə bənzəməsi uyğun əfsanənin yaranmasını şərtləndirir, mövcud süjetin yenidən canlanmasına təkan verir. “Belə ki, həmişə əfsanə söyləyən nəyisə şahid çəkir, sonra göstərdiyi obyektin yaranma səbəbini əfsanədəki hadisə ilə izaha çalışır. Bu izah, miflərdə olduğu kimi, heç də dünyadakı hər hansı bir elementin mənşəyini – ilk formalaşmasını göstərmir. Çünki əfsanələrdə ümumi obyektə deyil, konkret bir daşdan, bir qayadan, bir varlıqdan söhbət açılır. O varlıqlaradək dünyada istənilən qədər onlardan yaranmışdır”².

Azərbaycan folklorunda kosmoqonik mövzulu mətnlərin janrının müəyyən olunması bu günə qədər problem olaraq qalır. Burada qeyd etməliyik ki, bir çox kosmoqonik əfsanələr vardır ki, onlar məhz ilk yaranışları izah edir. Bununla birgə, yaranış aktı əfsanə janrının tələblərinə uyğun ifadə olunur. “Ay” mətninə görə, iki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə isə digər qardaşın vurduğu yabanın yeridir³. Mifoloji görüşlərin əfsanə kodları ilə izah olunduğu mətnlər artıq mif sferasından çıxaraq əfsanələşir – bir etnik çərçivəyə yerləşdirilir. M.Luthinin təbircə desək, “əfsanə xalqın həyatını olduğu kimi təsvir edir”⁴.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, c. 1. 1994, s. 83

² Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2002, s. 304

³ Azərbaycan folklor antologiyası. Zəngəzur. Bakı: Səda, c. 12. 2005, s. 3

⁴ Luthi M. Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı. Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar. Ankara: Geleneksel Yayınları, I kitap. – 2006, s. 221

Qeyd etdik ki, əfsanələrdə təsvir olunan hadisə gerçək zamanda mövcud olan faktla başlayır, onun əsaslandırılması ilə bitir. Söyləyici hər hansı varlığın indiki vəziyyəti ilə ilkin vəziyyəti arasındakı keçid prosesini təsvir edir. Belə ki, yaranışı izah olunan varlığın mövcudluğu əfsanə janrının xarakterinə xas əsas əlamətlərdən biridir. Türk xalqlarına xas orta q süjetləri daşıyan “Nasif ilə Yusuf” əfsanəsində mövcud olan quşun, “Gəlin qayası” əfsanəsində isə mövcud olan qayanın yaranışı izah olunur¹. Ancaq istisna mətnlər də vardır ki, ilk baxışda yaranışı təsvir etsə də, bu, əfsanə yaranışından fərqlənir. Bəzi mətnlərdə yaranış əfsanələrə xas ənənəvi çevrilmə (daşa, quşa, gölə və s. varlıqlara dönmə) ilə müşayiət olunur. Ancaq gerçəkliklə bağlı olmadığına görə bu mətnlər əfsanə kimi qəbul edilə bilməz. Məsələn: “El arasında pir haqqında belə bir uydurma dolaşır. Deyirlər ki, Oğlannıca pirinin üstündə guya bir arvad heykəli var; lavaş yaydığı yerdə daşa dönüb. Oxlavı da, kündələri də daşdandır. Lakin qayanın üstünə çıxanlar heç nə görməyiblər”². Başqa bir mətnə qeyd olunur ki, bir qız qızıl piyalənin köməyi ilə yaralı nişanlısını xilas edir. Qızılquş həmin piyaləni əlçətməz bir qayanın başına qoyur. “Belə deyirlər ki, həmin piyalə hələ də Göyüzən dağının zirvəsindədir”³. Hər iki mətn ilk baxışda əfsanəyə oxşayır, ancaq əfsanə deyil. Çünki qeyd olunan hər iki nümunədə gerçəklik mövcud deyildir. Bir qadının konkret məkanda daşa dönməsi təsvir olunsada, gerçəkdə o məkana çıxan insanların bu heykəli görmədiyi söylənilir. İkinci nümunədə isə qeyd olunur ki, qızılquş həmin piyaləni əlçətməz bir qayanın başına qoyur. Əgər həmin qaya əlçətməzdirsə, demək ki, qayanın başında piyalənin mövcudluğu şübhə yaradır. Buradan belə

¹ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt II. 1997, s. 367, s. 375

² Azərbaycan folklor antologiyası: Zəngəzur folkloru. Bakı, Nurlan, c. 19, 2009, s. 67

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 19

nəticə çıxardırıq ki, belə mətnlər əfsanə janrının tələblərini ödəmir. Belə ki, əfsanədə həyatda mövcud olan varlıqların yaranışından söz açılır. Alman alimi V.Buç gerçək həyatda qarşıya çıxan hər hansı varlığın etiologiyasına olan marağı əfsanənin nüvəsi hesab edir. “Məsələn, “bu daş buraya necə və niyə gəldi?” sualına “qeyri-adi” hadisənin təsviri ilə verilən cavab elə əfsanə deməkdir”¹. “Hər əfsanənin söylənmə səbəbi vardır, həmin səbəb əfsanənin canıdır”² – fikri də eyni mənaya gəlir. Burada qeyd edək ki, birinci sitatdakı sual əfsanənin söylənmə səbəbidir. Həmin suala verilən cavabın ifadə olunduğu şifahi örnək isə (əfsanə) hər bir etnosun öz imkanları hüdudunda formalaşır.

Əfsanələrdə hər hansı faktın əsaslandırılması onun informativ xarakteri ilə üzə çıxır. Belə ki, gerçəklik haqqında informasiya verilməsi janrın funksiyası kimi özünü göstərir. İnformativlik şərh-dən qaçmağı və lakonikliyi tələb etdiyinə görə, əfsanə mətnləri kifayət qədər yığcam olub, bədii təsvir vasitələrindən məhrumdur. Burada gerçəklik-informativlik-lakonizm üçlüyü bir-birindən doğan və bir-birini tamamlayan ünsürlərdir.

Göründüyü kimi, əfsanə janrını təşkil edən ünsürlər bir-birini şərtləndirir, biri digərini tələb edir. Mətnlərdən də bizə məlumdur ki, əfsanələr qısa danışılan, epizodik hadisələr haqqında informasiya verən örnəklərdir. İnformativlik isə örnəyin qısa danışılmasını tələb edir³.

¹ Buch W. Masal ve Efsane Üzerine. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab, 2006, s. 226

² Baydemir H. Özbek əfsaneləri. Erzurum, Fenomen yayıncılık, 2011, s. 9

³ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 4, s.7; Pentikainen J. Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab. 2006, s. 235; Boratav P. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s.57; Fedakar D. Karakalpak

Əfsanələrin fərqliliyi etiologiyanın xarakterində də özünü göstərir. Belə ki, əfsanələr gerçək varlıqların qeyri-adi yaranışlarını təsvir edir. Yəni bu yaranışlar möcüzəli hadisələrlə müşayiət olunur. Möcüzəlilik özlüyündə inanca söykənir. Əfsanə qəhrəmanı çətinliklə üz-üzə qalır, dua edir və xilas olacağına inanır. Xilasolma prosesi isə möcüzəli hadisə ilə müşayiət olunur: söyləyici bu hadisənin gerçəkdən baş verdiyinə inanır. Sosial haqsızlıqlara məruz qalan gəlin namusunu¹, təbiət qarşısında aciz qalan çoban isə özünü və sürüsünü xilas etmək üçün² inancına üz tutur, dua edib yalvarır. Məhz dua (bəzi məqamlarda qarğış, alqış və s.) nəticəsində möcüzələr baş verir. Belə ki, inanca sığınma əfsanələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu yerdə qeyd edək ki, L.Simonsuuri və G.Burde kimi araşdırıcılar da əfsanələri daha çox inanclarla, rəvayətləri isə tarixiliklə bağlayır³. Burada “inanclar” ifadəsi dolayısı ilə “gerçəkliyin qeyri-adi şəkildə ortaya çıxması” kimi anlaşılır.

L.Baraq öz tədqiqatlarında əfsanələrin yaranış xüsusiyyətinə xüsusi olaraq toxunmuşdur⁴. L.Başarkanoğlu “Nizip əfsanələri” adlı tədqiqatında əfsanənin bir neçə əlamətini müəyyən etmişdir. Ancaq araşdırıcı əfsanənin etiolojilik əlamətini unutmuş və bu mətnlərdə təsvir olunan yaranışı möcüzəliliklə əlaqələndirməmişdir⁵. “Əfsanələr, əsas

Efsaneleri (İnceleme-Metinler), İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 262

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. İrəvan-çuxuru folkloru. Bakı, Səda, c. 10, 2004, s. 71, s. 150

² Azərbaycan folklor antologiyası. Qarabağ folkloru. Bakı, Səda, c. 5, 2000, s. 39, s. 122

³ Азбелев С. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград: Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров. 1966, с. 186, с. 187

⁴ Барак Л. Башкирское народное творчество. Предание и легенды. Уфа, 1987, с. 19; Барак Л. Народные сказки, легенды, предания и были, записанные в Башкирии. Уфа, 1969, с. 97

⁵ Başarkanoğlu, L. Nizip Efsaneleri. Gaziantep, 2010

etibarilə etioloji səciyyə daşıyan epik söyləmələrdir” fikrini irəli sürən A.Xəlilova bu mətnləri həm də “gerçəkliyə dayanıqlığı olmayan, möcüzəli fantastik kontekst üzərində qurulan söyləmələr” şəklində səciyyələndirərək “əfsanə gerçəkliyi və möcüzəlilik məsələsini” dəqiq ifadə etmir¹. N.Özön isə əfsanə möcüzəsini daha aydın və asan qavranılan şəkildə belə izah edir: “Əfsanə bir təbiət hadisəsini, bir varlığın meydana gəlişini, təbiətə aid dəyişiklikləri, qeyri adi sehirlil açıqlamalarla izah edən şifahi hekayələrdir”².

Əfsanələrdə möcüzələr, bütün hallarda olmasa da, çox vaxt çevrilmə ilə gerçəkləşir. Bəzən bu çevrilmənin əsasında cəza dayanır. Personaj inanaraq dua edir, arzusunun gerçəkləşməsini istəyir, əvəzində nə isə vəd edir. Duası hasil olur, ancaq vədinə əməl etmir. Azərbaycan folklorunda çarəsiz qalıb Tanrıdan su istəyən çobanlar haqqında çoxlu sayda əfsanələr vardır. Bu mətnlərdə çoban inancına sayğısızlıq edir. Verilən cəza inanca olan sayğısızlıqdan qaynaqlanır: Allah öz inancına etinasız münasibətinə görə çobanı cəzalandırır, onunla bərabər sürüsünü də daşa döndərir. Demək ki, cəza ilə müşayiət olunan çevrilmələrdə də dini-əxlaqi dəyərlərə hörmətsizlik edənlər cəzalandırılır³. Azərbaycan əfsanələrində çevrilmə və dəyişmə proseslərindən sonra geri dönüş yoxdur. “Bu çevrilmə nağıllardakı çevrilmədən fərqli olaraq geri dönüşü olmayan bir çevrilmədir...”⁴. Bir əfsanədə çevrilmə aktından sonra ayı imamın ayaqlarına yığılıb bağışlanmasını istəyir. Ancaq imam onu bağışlamır ki,

¹ Xəlilova A. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, c. 1. 2018, s. 340-341

² Özön M. Edebiyat və Tenkit Sözlüğü. İstanbul, İnkılab Kitabevi, 1954, s. 74

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s. 83, s. 134, s. 135; Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s. 15, s. 22; Azərbaycan folklor antologiyası. Qaraqoyunlu folkloru. Bakı, Səda, c. 7, 2002, s. 67

⁴ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 43

bu, başqa varlıqlara da dərs olsun¹. Əgər əfsanələrdə çevrilmədən dönüş olsaydı, çevrilməyə məruz qalanlar əvvəlki vəziyyətlərinə dönə bilsəydilər, o zaman heç bir yaranış gerçəkləşməzdi. Bu cəhət orta q türk mətnlərinə də xasdır. Əfsanə örnəkləri yaranış haqqında informasiyanı xalqın adət-ənənələrinə, inanc sisteminə uyğun şəkildə təqdim edir. Belə ki, hər hansı varlıq haqqında danışılan əfsanə həm də cəmiyyətdə hansı cəhətlərin alqışlandığını, hansılara qadağa qoyulduğunu da göstərir. Başqa sözlə, informativlik daxilində həm də müəyyən mənada ənənəvilik və tərbiyəvilik də aşılır.

Mövcud fikirlərə və mətnlərə söykənərək əfsanələrin difrensial xüsusiyyətləri nəzərdən keçirildi. Bir çox toplularda və mövcud nəzəri qənaətlərdə əfsanələrin mif və rəvayətlərlə qarışdırılmasının səbəblərinə də toxunmaq yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, əfsanələr əksər hallarda mif, rəvayət və mifoloji əhvalatlarla qarışdırılır. Y.Sokolov, L.Simonsuuri janrın sərhədlərini müəyyən etmədikləri üçün cin, şeytan və fəvqəltəbii qüvvələr haqqındakı mətnləri də əfsanə hesab edirlər². Cin, şeytan, hal və digər qeyri-adi varlıqlar haqqındakı mətnlərin əfsanə ilə oxşar cəhəti möcüzəlilik xüsusiyyətidirsə, bu cəhətə rəvayətlərdə də rast gəlinir. Tək bir xüsusiyyət ilə janrın sərhədlərini çəkmək mümkün deyildir. Bu tipli mətnlər Azərbaycanda nəşr olunmuş folklor toplularında “mifoloji rəvayətlər” adı ilə verilmişdir.

Azərbaycan folklorunda əfsanənin qarışdırıldığı janrlardan biri də mifdir. Bu janrlara aid mətnlərin dəqiqləşdirilməməsi hər iki janrın etioloji xarakter daşması ilə əlaqədardır. Ancaq bu janrlara

¹ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Баку, АзГНИИ, Том 1. 1930, с. 233

² Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград: Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров. 1966, с. 177-187

xas yaranış aktı öz xarakterinə görə fərqlənir. Bununla yanaşı, mətnlərin janrını düzgün müəyyən etmək üçün hər iki janra aid digər cəhətlərə də diqqət etmək lazımdır. Problemə, hər şeydən əvvəl, terminoloji baxımdan aydınlıq gətirmək də faydalı olardı. “Ad hər hansı mövcudluğun təbiətini ifadə edir” prinsipininə söykənərək, mif janrının təbiətini öyrənmək üçün əvvəlcə “mif” ifadəsinin hərfi mənasına diqqət yetirmək yerinə düşərdi. A.Şükürov “mif”i yunancadan rəvayət, əfsanə, nağıl, dastan, söz, anlayış kimi tərcümə edir¹. Tərcüməyə diqqət etsək, “miflə əfsanə anlayışları” eyniləşdirilmişdir. Bizə lazım olan isə bu iki janrın diferensial xüsusiyyətlərini aşkar etməkdir. Rus folklorşünası Y.Meletinski məsələyə folklorşünaslıq aspektindən yanaşaraq “Mif – yunan sözü olub, söyləmə, rəvayət deməkdir” açıqlamasından sonra iki janrı bir-birindən ayırd etmək üçün əsaslı fikirlər söyləyir. “Mif dedikdə, tanrılar və yaxud mənşəyi cəhətdən tanrılara bənzər qəhrəmanlar, ilkin zamanda mövcud olmuş və dünyanın formalaşmasında iştirak etmiş varlıqlar haqqındakı hekayələr nəzərdə tutulur². Rus tədqiqatçısı E.Novik də Y.Meletinskiyə istinad edərək janrın müəyyənləşdirilməsində qəhrəmanın xüsusiyyətlərini əsas götürüb təsvir olunan hadisənin zamanını, yerini və nəticəsini öyrənməyi lazım bilir³. J.Freyzer və J.Bekon isə miflə əfsanənin fərqi izah edərkən mifin təbiət hadisələri haqqında ilkin təsəvvürlər, əfsanələrin isə sosial xarakterini vurğulayırlar⁴. Miflər çox qədim dövrlərə aid olub, qeyri-adi varlıqların gücləri sayəsində kainatın, yaxud onun hər hansı bir

¹ Şükürov A. Mifologiya. Bakı, Elm, I kitab. 1995, s. 5

² Мелетинский Е.М. Общие понятия мифа и мифологии. Мифологический словарь. Москва. 1990, с. 634-640

³ Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Москва: Наука, 1984, с. 233

⁴ Землянова Л. Проблемы специфики жанров в современной фольклористике США. Москва, Специфика фольклорных жанров, 1973, с. 277

parçasının yaradılışından bəhs edir¹. M.Luthiyə görə, miflərin xarakteristik özünəməxsusluğu tanrıların varlığıdır². V.Baskom isə tərtib etdiyi cədvəldə mif, əfsanə diferensiallığı haqqında nisbətən aydın təsəvvür yarada bilmişdir³. Bütün nəzəri qənaətlərdən bəlli olur ki, miflər və əfsanələr zaman, məkan, qəhrəmanın xüsusiyyətləri və digər diferensiallıqlara malikdir. Bu prinsiplərə söykənsək, mətnləri seçmək mümkündür. Fikirlərimizi nümunələrlə izah edək: “Allah yeri-göyü yaradır, ama yer-göy taraz olmur. Allah deyir, qələm, yaz: “Allah!” Yazır, yenə taraz olmur. “Allah, Məhəmməd” yazan kimi yer-göy taraz olur. O vaxtdan yer yerdə durur, göy göydə⁴. “İlahi ömür paylayanda bütün canlılara 40 il verir. İnsan bununla razılaşmır. Eşşək öz payından 20 il insana verir. İt də 20 il verir. Meymun da 20 il”⁵. Mətnlərdən bizə bəlli olur ki, miflərdə yaradılış aktı kosmik nizamın olmadığı zamanda baş verməsi ilə bərabər birbaşa fəvqəltəbii qüvvənin iradəsinə bağlı olur. Burada digər faktorlar (insan və digər varlıqların fəaliyyəti) yaranışın səbəbləri kimi iştirak etmir. Bundan əlavə, mətnlərə istinad edərək bir məsələyə diqqət çəkmək istərdik ki, miflərdə ilk yaranışdan söhbət gedir. Əfsanələrdə isə artıq mövcud olan varlıq şəkil və keyfiyyət dəyişikliyinə uğrayır: əvvəl mövcud olan varlıq ya başqa şəkllə düşür, ya da onun üzərində hər hansı keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Yuxarıda qeyd olunan əlamətlər bu mətnlərin mif olduğunu təsdiqləyir.

¹ Eliade M. Mitlərin Özəllikləri. İstanbul, Simavi yayınları, 1993, s. 13

² Luthi M. Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı. M.Luthi; Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab, 2006, s. 221

³ Bascom V. Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I. kitab. 2006, s. 116

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı: Nurlan, 2011, s.12

⁵ Şərrur Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.40

Əfsanələr tez-tez rəvayətlərlə də qarışdırılır. Şifahi örnəklərin öyrənilməsi ilə bizə məlum oldu ki, əfsanələrdə əsas məqsəd informativlikdir. Rəvayətlərdə isə əsas məqsəd nəqletmədir, yəni şifahi təhkiyədir. Bu təhkiyə didaktik xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, rəvayətlərin qəhrəmanları, əsas etibarilə, tarixi şəxsiyyətlərdir¹. Ancaq sadə insanlar haqqında rəvayətlər də az deyildir.

Yaranış xarakterli rəvayətlər hər hansı varlığın yaranışını deyil, hər hansı varlığa, yaxud məkana məxsus adın yaranışını açıqlayır². Bu yaranış da əfsanə yaranışından fərqli olaraq, profan (həyati, adi) şəkildə baş verir. Bir çox toponimik rəvayətlər də vardır ki, burada hər hansı adın yaranışı sadə insanlarla əlaqələndirilir. Digər bir mətndə qeyd olunur ki, bu qayada tez-tez maral gəzdiiyə görə bura “Maral qayası” adını veriblər”³. Məsələn, bir rəvayətdə deyilir ki, Şıx Heydər dağının adı burada yaşayan, daha sonra kafirlər tərəfindən öldürülən Şıx Heydər adlı bir övliyanın adı ilə bağlıdır⁴. Başqa bir mətndə deyilir ki, qala bir ata-oğul tərəfindən narın daşlardan tikildiyinə görə “Narın qala” adlanır⁵. Qarşıya çıxan az sayda əfsanələrdə toponimlərin də etiologiyası ilə qarşılaşırıq⁶. Ancaq həmin örnəklərdə söyləyici əvvəlcə maddi mövcudluğun möcüzəli şəkildə yaranışından bəhs edir, daha sonra toponimi həmin yaranışla əlaqələndirir⁷. Demək ki, əfsanə yaranışı ilə rəvayət yaranışının diferensiallığı bu yaranışın hansı şərtlərlə ortaya çıxması ilə əlaqəlidir. Mətnlərdən bizə bəlli olan

¹ Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Ленинград, Наука, 1987, s.11

² Легенды, предания, бывальщины. Москва, Современник, 1989, s.7; s.23

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.62

⁴ Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.70

⁵ Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.70

⁶ Kataloqa bax: 62C, 204C-4

⁷ Bu səbəbdən də göstəricidə toponim örnəklər üçün ayrıca qrup müəyyən edilməmiş, həmin süjetlər digər uyğun qruplarda yerləşdirilmişdir.

bu xüsusiyyət “Əfsanələrdə, adətən, insan əməyindən kənar, Tanrının qüdrəti və müdaxiləsi ilə yaranmış varlıq və hadisələrdən bəhs olunur... insan zəhmətinin və yaradıcı fəaliyyətinin məhsulu olan hər hansı bir maddi-tarixi abidə haqqındakı hadisə-əhvalatlar əfsanə mövzusu üçün səciyyəvi deyildir” fikrində aydın ifadə olunur¹.

Janrını müəyyən etməkdə çətinlik törədən digər bir mətnə heç bir dua etmə, niyyət etmə yoxdur. Bir gəlin uşaq yerinə daş dünyaya gətirir. Ərinin qorxusundan onu beşiyə qoyub yırgalayır. Allah qadının əri qarşısındakı qorxusunu, acizliyini görüb daşı uşağa çevirir. Ər beşiyə yaxınlaşanda gözəl bir uşaq görür. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, gerçəkliklə bağlı olmadığına görə bu mətn əfsanə deyil. Çünki gerçəkdə daşdan yaranmış insan mövcud deyildir. Eyni zamanda burada çevrilmə əks istiqamətdə baş verir. Adətən, insan daşa çevrilir və süjet bitir. Ancaq burada daş insana çevrilir və onun həyatı davam edir². Bütün bu təhlil və müqayisələrdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əfsanə və rəvayət biri digərindən etiologiyanın xarakterinə görə də fərqlənir. Əfsanənin bir janr kimi epik növün oxşar janrlarından fərqli cəhətləri barəsində hazırlanmış məqalə Əl-Fərabi Universitetinin dərgisində nəşr olunmuşdur³.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanıb əfsanənin epik folklor janrı olaraq xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

1) Əfsanələr miflər və rəvayətlər kimi etioloji xarakter daşıyır.

¹ Xəlilova A. Əfsanələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, c. 1, Bakı, 2018, s.345

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.81; s.129

³ Амирли Э. Мировая фольклористика о жанре легенды и Азербайджанские легенды. Алматы, Евразийский журнал филологии: Наука и Образование, 2019, № 3 (175), с. 18-24.

2) Bu yaranış mövcud nizam içərisində etnososial kodda verilir. Yaranış haqqında mətnin qəhrəmanları insanlar və insana məxsus xüsusiyyətləri və əlamətləri daşıyan varlıqlardır.

3) Bu varlıqların yaranışı qeyri-adi şəkildə baş verir.

4) Yaranış aktı əvvəl mövcud olan varlığın şəkil, yaxud keyfiyyət dəyişikliyi təmsalində gerçəkləşir.

5) Yaranış ənənəvi inanclar müstəvisində baş verir.

6) Əfsanə mətni informativ xarakter daşıyır və ona görə də qısa və epizodik olur.

7) Dünyada mövcud olan varlıqlarla bağlı olur.

Nəticə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, janr həddlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı əfsanə janrı haqqında dünya və Azərbaycan folklorşünaslığına məxsus nəzəri fikirlərə istinad edilmişdir. Əfsanənin janr xüsusiyyətlərini, oxşar janrlardan seçilən cəhətlərini müəyyən etmək üçün mövcud fikir əldə olan şifahi örnəklərə tətbiiq olunmuş, hər bir mətnin bu fikirlərə uyğunluğu əsas götürülmüşdür. Beləliklə, mövcud fikir və mövcud Azərbaycan mətnləri birlikdə incələnməmiş, əfsanə janrının xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, müddəalar şəklində təqdim olunmuşdur. Mövcud nəzəri fikrin və epik folklorun kiçik həcmli janrlarına aid mətnlərin öyrənilməsi ilə belə nəticəyə gəlinir ki, əfsanələr bu gün mövcud olan hər hansı gerçəklik haqqında məlumat verir, həmin gerçək varlığın yaranışı və yaxud ona aid müxtəlif xüsusiyyətlərin yaranışı möcüzəli hadisənin baş verməsi ilə reallaşır. Əfsanə örnəkləri bu informasiyanı xalqın adət-ənənələrinə, inanc sisteminə uyğun şəkildə təqdim edir. Belə ki, hər hansı varlıq haqqında danışılan əfsanə həm də cəmiyyətdə hansı cəhətlərin alqışlandığını, hansılara qadağa qoyulduğunu da göstərir. Başqa sözlə, informativlik daxilində həm də müəyyən mənada ənənəvilik də aşılır. Bundan başqa, şifahi örnəklərdən məlum oldu ki, əfsanələr hər hansı vəziyyətdə, müəyyən varlıq haqqında ehtiyac

olduğu zaman danışıldığından folklorun işlək janrlarından birinə çevrilmişdir.

Əfsanə mətnləri

Epik növün digər janrları kimi, kiçik həcmə malik əfsanələr də özünəməxsus mətn xüsusiyyətlərinə malikdir. Əfsanə mətn tipini tanımağın yeganə yolu əldə olan mətnlərin bir-bir nəzərdən keçirilməsi ilə mümkün ola bilər. Əfsanə mətnlərinin kütləvi şəkildə öyrənilməsi ilə belə qənaətə gəldi ki, əfsanələr kiçik həcmli şifahi örnəklərdir. Əfsanə mətnlərinin özünəməxsusluğu onun janr təbiəti, funksiyası, süjet quruluşu, eləcə də söyləyicinin mətnə olan münasibəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, əfsanələr informativ xarakter daşdığı üçün yaranışın əsasında dayanan hadisə kifayət qədər lakonik şəkildə ifadə olunmağa məhkumdur. Əfsanə mətninin yığcam olması informativliyin tələbi kimi çıxış edir.

Əfsanələrdə epizodik hadisələrin təsviri informativ şəkildə təqdim olunur, ona görə də bu mətnlər “sözçülük”dən uzaqdır: bu mətnlərin dili kifayət qədər lakonikdir. Əfsanə mətnini təşkil edən cümlələr əlavə təsvirlərə yol vermədən məlumatın bütövlüyünə xidmət edir, az həcmli dolğun fikir ifadə etmək bu mətnlərin əsas əlamətidir.

Əfsanələrin mətn xüsusiyyətləri ilə bağlı yeri gəldikcə mülahizələr irəli sürülmüşdür. N.İ.Kravtsova görə, “əfsanələrdə müəyyən epizodik hadisənin qısa təsviri verilir”¹. “Əfsanələr olduqca bəsit

¹ Кравцов Н.И. Сказка как фольклорный жанр. Москва, Специфика фольклорных жанров, 1973, s.79

və göstərişsizdir”¹ fikri də rus tədqiqatçısının fikrini təsdiqləyir. Azərbaycan folklorşünaslığında “Əfsanənin quruluşu bəsit və sadə olduğu üçün onda obraz və təsvir vasitələri sistemi yoxdur... Burada təsvirər bəzək-düzəksizdir”, – fikrini irəli sürən R.Qafarlı süjet quruluşu və tekst əlamətləri arasında sıx bir bağ olduğunu göstərir. Tədqiqatçıya görə, bədiiliyin dəyəri sadəcə yaranmış varlıqla qəhrəmanın əvvəlki halını birləşdirən detalların uyğunluğundadır².

Əfsanə mətnləri bir çox hallarda bir neçə cümlədən ibarət olur. Hətta iki, üç, dörd cümlədən ibarət əfsanələr də vardır. İki cümləli mətnlərə diqqət edək: “Cılfanın Yayıc kəndindəki pirdə qara daş var, üstündə də nal izi. Xıdır Peyğəmbər bırdan keçəndə atının ayağını qoyub bı daşın üsdünə”³. Digər bir mətnə isə süjet lakonik şəkildə belə ifadə olunur: “Başına döndüyüm, qurvan olduğumun təri düşüf yerə. Qızılgül də, bənöşə də onnan əmələ gəlif”⁴. Bir neçə cümlədən ibarət başqa bir mətnə də söyləyici təhkiyənin lakonikliyinə bu şəkildə qoruyur: “Bir gəlin başını yuyurmuş. Qeyni bını görür. Gəlin utanır. Deyir ki, Allah, məni daş elə. Allah da bını daş eliyir”⁵. Bütün bu nümunələr sübut edir ki, əfsanələrdə cümlələrin sayının az olması informasiyanın tamlığına xələl gətirmir. Çünki əfsanə cümləsinin hər biri təsvir və tərənnümdən uzaqdır və auditoriyanı lakonik şəkildə məlumatlandırmağa xidmət edir. Başqa sözlə, lakonik cümlələr əfsanə süjetini bütöv şəkildə ifadə edə bilir.

Əfsanələr müxtəlif şəkildə başlayır. Əfsanə mətnlərinin əvvəlində tez-tez qəlib ifadələrdən istifadə olunur. Şifahi örnəklərdən

¹ Luthi M. Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı. Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab. 2006, s.220

² Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2002, s.257

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.82

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.35

⁵ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.84

bəllidir ki, qəliblər, hazır ifadələr şifahi nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Söyləyicilər əfsanəyə fərqli şəkildə başladığına görə mətnin girişindəki qəliblər də dəyişkəndir. Bu qəlib ifadələr hər mətnin daxilində müxtəlif funksiyaya yiyələnirlər. Əfsanə söyləyərkən söyləyicilərin istifadə etdikləri qəlib ifadələri funksiyalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hadisənin naməlum zamana aid olduğunu göstərən qəliblər: “bir zamanlar”¹, “bir gün”², “bunnan irəli”³, “keçmişdə”⁴, “qədim zamanlarda”⁵, “keçmiş zamanlarda”⁶, “keçmiş əyyamlarda”⁷, “qabaxlarda”⁸ qəlib ifadələri zaman göstəricisi funksiyasını daşıyır. “Günnərin bir günü Ayın anası qonşu ilə çörək yaparmış”⁹ mətnin ilk cümləsidir və hadisənin uzaq dövrə aid olduğunu göstərir.

2. Əfsanənin naməlum mənbədən gəldiyini bildirən qəliblər: əfsanələrin əvvəlində “deyirlər ki”¹⁰, “deyilənə görə”¹¹, “belə rəvayət edirlər ki”¹² ifadələri işlədilir. Deyirlər ki, Ay Günəşin oğludur”¹³.

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.65

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.67

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.25

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.26

⁵ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.31

⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.71

⁷ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.70

⁸ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.66

⁹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.36

¹⁰ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.68; s.73

¹¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.113; s.40

¹² Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.42

¹³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.36

3. Qəhrəmanı ifadə edən qəliblər: bir qrup əfsanə mətnləri “bir bəy”¹, “bir qız”², “iki oğlan”³, “bir çoban”⁴, “bir gəlin”⁵ kimi qəlib ifadələrlə başlayırlar. Bu ifadələr əfsanə qəhrəmanına işarə edir. Bəzi mətnlərdə isə həm qəhrəman, həm də onun vəziyyəti qəlib ifadəli ilk cümlədə ifadə olunur. “Bir qız istədiyi oğlannan söyüdünl altında oturup söhbət eliyirmiş”⁶. Digər bir mətnə isə qəhrəman və onun vəziyyəti iki ayrı cümlə ilə deyilir: “Olar üç qardaş oluflar. İmamlarımızdan oluflar. Nətəri olufsa, bıları bir gün gavır qavıf”⁷. Əfsanə qəhrəmanı həm də yaranmış varlığın əvvəlki vəziyyətinin göstəricisidir. “Deyirlər ki, peyğəmbərimizin barmağı yaralanır. Gedir, oturur bir qayada. Barmağının sarığını açır, atır yerə. Orda kiriş əmələ gəlir. Yeyirlər, bax, o kirişi. Necə onun barmağı sarıqlıydı, kiriş də o formada əmələ gəlib. Bu da ordan qalıb”⁸. Əvvəlki əfsanədən fərqli olaraq, burada mətnin ilk cümləsi yaranmış varlığın əvvəlki vəziyyətini ifadə edir.

Əfsanə mətnlərini təşkil edən cümlələrin mətn daxilindəki vəzifələri, demək olar ki, dəyişmir. Bir çox hallarda yaranmış varlığın əvvəlki vəziyyətini (başqa sözlə, əfsanə qəhrəmanı) ifadə edən cümlə mətnin əvvəlində – ya birinci, ya ikinci cümlədə deyilir. Daha sonra yaranışın təməlinə dayanan hadisənin təsviri söylənilir, sonda isə yaranış ifadə olunur. “Turac” əfsanəsində qəhrəmanın əvvəlki vəziyyəti mətnin əvvəlində göstərilir. “Keçmişdə Turac adlı bir qız

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.75

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.68

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.70

⁴ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.27

⁵ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.70

⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.75

⁷ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.23

⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.17

zalım bir xanın evində qulluqçu idi”¹. Sonrakı cümlələr xanımla qulluqçu arasındakı konflikti, sonda isə yaranışı ifadə edir.

4. Yaranmış varlığı ifadə edən qəliblər: əfsanə mətnlərinin ilk cümləsi, bir çox hallarda yaranmış varlığı bildirir. “Ələyizin başı dörd haçadı. Deyillər ki, Ağrıyanan Ələyiz vırışıp. Ağrı güjdü olup, vırıp Ələyizin başın parçalıyıp”². Mətnin ilk cümləsi dağın bugünkü vəziyyətini ifadə edir. Daha sonra əsas hadisə ifadə olunur. Son cümlə isə yenə dağın indiki vəziyyətinə yönəlir. Göründüyü kimi, üç cümlədən ibarət mətn süjet haqqında təsəvvür yarada bilmişdir.

Dialoglar

Əfsanələrdə diqqətçəkən məsələlərdən biri də epik informasiyanın dialog əsasında verilməsidir. Bu mətnlərdə dialoglar vasitəsilə zaman, məkan, personajlar müəyyənləşir. Dialoglar hər mətn daxilində dəyişkən vəzifə daşıyırlar. Bəzi mətnlərdə isə konflikt dialog vasitəsilə verilir. Personajlar arasındakı ziddiyyətlər dialoglar vasitəsilə daha az cümlə ilə və dolğun şəkildə ifadə olunur. Bu mənada dialoglar da mətnin lakonikliyinə xidmət edir. İki qardaşın və xanımla qulluqçunun mübahisəsi bu şəkildədir:

“Biri deyir:

– Acmışam, gəl, çörək yeyək.

O biri qardaş deyir:

– Namaz qılaq, sonra yeyək.

Birinci qardaş acıqlanıb deyir:

– Görək elə edəm ki, bütün aləm görüb sənə nifrət etsin”³. Və yaxud:

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.91

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.41

³ Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.30

“Xanımın səsi gəlir:

– Səni parça-parça olasan, necə oldun?

Turac deyir:

– Xanım, bu saat gəlirəm.

Turac nə qədər axtarır, darağı tapmır”¹.

Əfsanə mətnlərində konfliktin təsvirindən sonra çətin vəziyyətdə olan personajın duası verilir. Bu yerdə qeyd edək ki, diqqətçəkən məsələlərdən biri də duanın, alqışın və qarğışın ifadəsidir.

Duanın ifadəsi

Əfsanələrdə personajın duası ayrı-ayrı mətnlərdə fərqli şəkildə ifadə olunur. Bəzi əfsanə mətnlərində qəhrəmanın çevriləcəyi varlıq duada aydın deyilir. “Gültəpə və gəlindaşı” əfsanəsində gəlin Allahdan daş olmasını², “Gəlin qaya” əfsanəsində isə quş olmasını istəyir³. Dua motivinin yer aldığı bir qrup əfsanələrdə dua variantlı şəkildə təqdim olunur. “Şanapipik” əfsanəsində gəlin Allaha dua edib ya daş, ya quş olmasını istəyir⁴.

Əfsanələrdə duanın yönəltdiyi varlığın ifadəsi də maraq doğurur. Bir qrup mətnlərdə duada çətin vəziyyətdə olan personajın müraciət etdiyi varlıq “Allah, Tanrı, Yarəbb” kimi ifadə olunur. “Qız onun həsrətinə dözə bilmir, Allaha dua edir ki, onu bir canlıya çevirsin⁵. Bəzi mətnlərdə isə bu varlıqların adı çəkilmir. “Xanımın ayağının səsi gələndə Turac ağlayıb deyir:

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Çıraq, 2015, s.542

² Güney Azərbaycan folkloru. 13 cildə, c. 4. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.318

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.17

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.10, İrəvan-çuxuru folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.72; Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.89

⁵ Cəlilabad folklorundan nümunələr. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №4, Bakı, Elm və təhsil, 2008, s.169

– Nə olaydı, bir quş olaydım, xanımın zülmündən qurtaraydım”¹.

Qarğışın ifadəsi

Əfsanələrdə ənənəyə qarşı çıxanlara – cəzalandırılanlara qarşı yönəldilən qarğışın ifadəsi də mətndən-mətnə dəyişir. Bəzən söylənən qarğış qəhrəmanın çevriləcəyi varlığı dəqiq ifadə edir. “Yes xırman” mətnində ənənəni pozana Qurban olduqlarımdan biri gəlib qarğış edir ki, “qoyunların daşa dönsün”². Başqa bir əfsanədə də qarğış qəhrəmanın çevriləcəyi varlığı dəqiq ifadə edir. Əfsanəyə görə, Nuhun gəmisini dəşilir. O, gəmini siçanın dəşdiyini zənn edib ona qarğış edir ki, “səni donuza dönəsən. Ona görə siçan donuza oxşayır”³. Bəzi mətnlərdə isə qarğış yaranacaq varlığı dəqiq ifadə etmir, ümumi şəkildə verilir. Bir əfsanəyə görə, əjdaha insanlara ziyanlıq verirmiş. Babarat baba hirsələnib onu qarğayıb. Allah onu daşa döndərmiş⁴.

Alqışın ifadəsi

Əfsanə mətnlərinin əksər hissəsinə istinad edərək demək mümkündür ki, qarğışdan, duadan fərqli olaraq, yaxşı əməl sahiblərinə yönələn alqış bir çox hallarda ümumi şəkildə verilir. Başqa sözlə, personaj dua və qarğışdan fərqli olaraq alqışda fikrini dəqiq ifadə etmir. Dua və qarğışın ifadəsində söyləyici personajın fikrini olduğu kimi – bütün leksik və qramatik formalarına toxunmadan vasitəsiz nitq şəklində ötürür. Alqışın ifadəsində isə vəziyyət baş-

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Çıraq, 2015, s.542

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2012, s.109

³ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

⁴ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.288

qadır. Bu halda söyləyici alqışı personajın dilindən vermir, eynilə deyil, müəyyən dəyişiklik edərək öz dilindən söyləyir. Yəni alqışın məzmunu vasitəli üsulla çatdırılır. “Nuh Nəbinin alqışı ilə Qısırdağ hamilə qalır”¹, “Peyğəmbərin alqışı ilə ardıc ağacı həmişə yaşıl olur”². Az sayda mətnlərdə isə alqış personajın dilindən verilir: “XIZIR alqış edir ki, sənin yerin bəndələrimə savab olsun. Ordan isti su ÇIXIR”³.

Poetik hissələr

Bəzi əfsanə mətnlərində poetik parçaların mövcudluğunu nəzərə alaraq, onların təhlilindən yan keçmək olmaz. Poetik parçaların mətndə mövcudluğu söyləyicinin münasibəti ilə bağlı olub, subyektiv xarakter daşıyır. Əfsanə mətnləri sözcüklükdən uzaq olsa da, ancaq bəzən söyləyici şeir parçalarına müraciət edir.

a) duanın poetik ifadəsi. Bəzən söyləyici qəhrəmanın duasını daha aydın çatdırmaq üçün lirik haşiyə çıxır. Qeyd edək ki, alqışın, qarğışın da ifadəsi bəzən poetik parçalarla verilir. Bu hissələr mətnin əvvəlində, yaxud sonunda olur və mətnin məzmunu ilə birbaşa əlaqəlidir. Poetik parçaların mətn daxilindəki funksiyalarına nəzər salaq. “Kəklik” mətnində bəy oğlu tərəfindən zorla qaçırılan gəlinin duası poetik şəkildə ifadə olunur:

“Tanrı, məni quş elə,
Qanadı gümüş elə.
Eldə rüsvay eləmə,
Dağda günüm xoş elə.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Çıraq, 2015, s.548

² Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36

³ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

Daşlara yoldaş elə”¹.

b) qarğışın poetik ifadəsi. “Alabaxta” mətnində isə zorla qaçırılan qızın bəy oğluna qarğışı poetik şəkildə təqdim olunur:

“Alabaxtayam, alabaxta,

Sinəm olub taxta-taxta.

Məni vuran bəy oğlu

Qan qussun laxta-laxta”².

c) personajın yalvarışının poetik ifadəsi. “Ülkər ulduzu” mətnində Ülkər gecə kədərli-kədərli göyə baxıb dərini danışır, belə kömək istəyir:

“Ay göydə sallandı, ay dədə,

Daha yaza nə qaldı, ay dədə.

Vermə məni qənim əlinə”³.

Bu mətndəki poetik hissə yarımçıq olsa da, çarəsiz qızın ataya yalvarışını təsirli şəkildə ifadə edə bilir. Əfsanələrdə qarşıya çıxan poetik hissələr, adətən, bayatı-şeyr şəklində olub dörd misradan, yeddi hecadan ibarət olur. Bəzi əfsanələrdə isə fərqli formaya malik: iki, üç, bəzən beş misralı şeyr şəkilləri qarşıya çıxır. “Ülkər ulduzu” adlı başqa mətndə isə poetik parça bütövdür.

“Ülkər yana sallandı,

Doğru yana sallandı.

Dur bir gör, ay ata,

Daha yaza nə qaldı”⁴.

d) çevrilmənin poetik ifadəsi. Bəzi mətnlərdə isə çevrilmə mərhələsi poetik şəkildə verilir. Gəlinin daşa dönməsi belə təsvir olunur:

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.91

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.70; s.89

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.39

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.23

“Əzizim, gəlin, yaşa,
Dolmamış gəlin yaşa.
Əğyara əl verməyib
Dönübdü gəlin daşa” [7, s.55].

e) yaranışın poetik ifadəsi. Yaranışın poetik şəkildə ifadə olunduğu bu mətndə poetik parçanın həcmi isə söyləyici improvizasiyası nəticəsində böyümüşdür:

“Ülkər yana sallandı,
Doğdu, yana sallandı.
Ya Rəbb, yaza nə qaldı?
Ülkər yana sallandı,
Gavır məni aparer”¹.

Yuxarıdakı nümunələrdən bəlli olur ki, əfsanə mətnlərində yaranış müxtəlif şəkillərdə ifadə olunur. Bu baxımdan poetik parçalar da özünəxas funksiya daşıyır: mətnin daha dolğun və yaddaqalan olmasına xidmət edir.

Bəzi mətnlərdə söyləyici etiologiyani inanc şəklində ifadə edir: “Qaranquşu öldürməh günahdı. Kim onu öldürsə, başına iş gələr”. Daha sonra qaranquşun qarğıışı deyilir². Ancaq, təbii ki, “qaranquşu öldürmək günahdı” fikri və qaranquşun qarğıışı səbəbsiz deyil. Demək ki, bu inancın əsasında dayanan əfsanə vardır. Bu əfsanənin tam süjetli variantları vardır. Qaranquşun müqəddəsliyi haqqında bir mətndə deyilir: “Qaranquşun ayağı Məhəmməd Peyğəmbərin qanına batıb, qanadlarını açıb Peyğəmbəri gavurlardan qoruyub. Ona görə də müqəddəsdir. Heç vaxt ölmür, ancaq qocalıb ölürlər”³. Başqa mətndə qaranquşun müqəddəsliyi belə açıqlanır: “İmamlarımız

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, VII kitab, 2014, s.16

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.69

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.19; Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.23-24

buğdanı yuyuf sərillərmiş. Sərçələr tökülür bıların buğdaların hamısını yeyillər. Sora qaranquşdar gəlif gizdiyillər... sərçələr yeməsin da onnarın buğdalarını. O vaxdan qaranquş müqəddəs quş sayılıf da”¹.

Ənənəvi əfsanə mətnlərinin sonunda əksər hallarda yaranmış varlıq göstərilir. Bir çox hallarda baş verən yaranış aktı izah olunur və hal-hazırda mövcud varlığın daşdığı əlamətlər əvvəlki vəziyyəti ilə əlaqələndirilir və əsaslandırılır. “İndi göydəki ay yaba ilə göyə qaldırılan o qardaşdır. Ayın üzündəki ləkə yabanın yeridir”². “İndi bu quş koldan-kola uça-uça hal-qəziyyəsinə car çəkib oxuyur, bəy oğluna nifrin yağdırır”³.

Əfsanə mətnlərinin sonunda qarşıya çıxan “onnan”⁴, “una görə deer”⁵, “onnan sonra”⁶, “ona görə deyirlər”⁷ ifadələri də artıq qəlibləşmişdir və yaranan varlığın bugünkü vəziyyətini göstərir. “Bax elə o vaxtdan da deyir, toyux, qaz da uça bilmillər, qalılıf yerdə”⁸. “Ona görə deyillər ki, arı müqəddəsdə”⁹.

Söyləyicinin mətnə münasibəti də bəzən qəlib ifadələrdə əksini tapır. “Guya ki”¹⁰, ifadəsi mətnə münasibəti, başqa sözlə, söyləyicinin informasiyaya inanmadığını ifadə edir. Qeyd edək ki, əfsanələrin həcmi və digər xüsusiyyətləri həm də söyləyici təhkiyəsi ilə bağlıdır.

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.19

² Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.30

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.7, s.89

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.23

⁵ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.17

⁶ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.39

⁷ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.40

⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.37

⁹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.40

¹⁰ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.24

Əfsanələri süjet tiplərinə görə qruplaşdırmaq üçün onları əvvəlcə mətn tipi baxımından tanımaq lazımdır. Azərbaycan əfsanə mətnlərinin kütləvi şəkildə öyrənilməsi əfsənəyə xas mətn tipi haqqında təsəvvür yaradır. Bu problem “Azərbaycan əfsanələrinin mətn xüsusiyyətləri” adlı məruzədə işıqlandırılmışdır¹.

Əfsanənin, bu günə kimi qaranlıq qalan janr, paralel olaraq mətn xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əfsanələrin doğru-düzgün sistemləşdirilməsi məqsədi ilə edilir. Bu səbəbdən də mətn xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi olduqca aktual məsələdir. Mətn xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi dövriyyədə xeyli qüsurlu mətnlərin mövcudluğundan da xəbər verir².

Qüsurlu mətnlər

Söyləyicinin ənənədə olan mətn haqqında yarımqıç məlumatı və ya mövcud mətni yaxşı bilməməsi qüsurlu mətnlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu mətnləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: qırıq süjetli mətnlər, anlaşılmayan mətnlər.

Qırıq süjetli mətnlər

Azərbaycan nəşrlərində xeyli mətnlər vardır ki, onlarda əfsanə süjeti tam təsvir olunmur. Söyləyici epik informasiyanı yarımqıç bildiyi üçün süjetin ancaq müəyyən hissəsini danışır. Mətnin qüsurlu olduğunu bilmək üçün süjetin tam variantı ilə müqayisə etmək lazımdır. Ay və

¹ Hüseyinqızı (Əmirli), E. Azərbaycan əfsanələrinin mətn xüsusiyyətləri. III Uluslararası Dergi Karadeniz Sosial Bilimler Sempozyumu, Bakü, İlim ve Tahsil, 19-21 Kasım, 2019

² Hüseyinqızı (Əmirli), E. Azərbaycan əfsanələrinin mətn xüsusiyyətləri. III Uluslararası Dergi Karadeniz Sosial Bilimler Sempozyumu, Bakü, İlim ve Tahsil, 19-21 Kasım, 2019

Günəş haqqında olan bir əfsanədə deyilir: “Aynan Günəş sevgilidi. Əgər olar bir-birini tapsa, dünyanın altı üsdünə çevriləjəh”¹. Bu qırıq süjetli mətnin tam süjetli variantı belədir: “Ay və Gün qardaş-bacı olduqlarından xəbərsiz bir-birlərini sevirilər. Ana onlara həqiqəti deyə bilmir və ayrı düşmələri üçün dua edir”².

Qırıq süjetli mətnlərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də epik informasiyanın vasitəsiz nitq şəklində verilməsidir. Bu mətnə də əsas məzmun, az da olsa, dialoq vasitəsilə açılır: “Soruşurduq nənələrdən, babalardan, o quş nə deyir? Deyirlər ki, bir arvadın bir oğlu olur, o oğlu su içmək istəyir, amma içə bilmir, susuzluqdan ölür. O öləndən sonra ana quşa dönür. İndi ana deyir:

– Yusif, dur, su iç, qurtul.

Oğlunun adı Yusif olub”³.

Mövcud olmayan hissələrinə görə bu mətnləri belə təsnif edə bilərik:

1. Hər hansı hərəkətin başvermə səbəbinin deyilməməsi: bir mətnə oğlanın su içə bilməməsinin səbəbi söylənməyib⁴. Ancaq mətnin tam süjetli başqa bir variantı belədir: “Bir arvadın Yusif adında oğlu varmış. Bir gün avrat bı Yusifi çimdirir. Çimənnən sora oğlan su isdiyir. Ənası vermir... Əxırı avrat görür ki, uşax dözə bilmir, gedir su gətirməyə. Avrat gəlincə uşax ölür. Avrat Allaha yalvarır ki, onu quş eləsin. Həmmişə oxuyanda deyir: “Yusif, dur, su iç!”⁵. “Pərvanəyə dönən çoban” mətnində də informasiya yarım-

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2012, s.13

² Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.17

³ Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.13, Şəki-Zaqatala folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.230

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.13, Şəki-Zaqatala folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.230

⁵ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.67; Azərbaycan folklor antologiyası. 23 cildə, c.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.87

çıqdır. Qeyd olunur ki, valideynləri qızı sevdiyi çobana vermirlər. Ardınca düşmənlərdən söz açılır¹. Mətdənən anlamaq olmur ki, antoqonist valideynlərdir, yoxsa hansısa “düşmənlər”?

2. Yaranış hissəsinin deyilməməsi: “Tut, bit” əfsanəsində deyilir ki, bəbbo quşu “tut, bit, tut, bit” deyib oxuyur. Daha sonra qeyd olunur ki, ona görə də ona “Bəbbo” quşu deyirik². “Qoşabulaq” mətnində bəyin qızı kasıb oğlanı sevir. Bəy onların izdivacına icazə vermir. Oğlan dərd çəkib ölür. Qız da ölür. “Birini gündoğan, birini günbatan tərəfdə basdırdılar. İldırım çaxdı, bu məzarların arasından bulaqlar qaynadı”. Mətdənən məlum olur ki, burada bulaq səbəbsiz yaranır³. Göründüyü kimi, bulağın və quşun adının yaranışının başvermə hissəsi söylənməmişdir. Süjetinin ancaq bir hissəsi verilən mətnlərdən biri də “Bənövşəylə qızılgül” əfsanəsidir. Mətnə görə, onlar iki bacıdılar, ancaq bir-biri ilə kəsülüdülər, həmişə bir-birinə qarğış eləyirlər. Ona görə də onları bir yerə səpmək olmaz, yoxsa həmin evə ölü düşər⁴. Süjeti qırıq əfsanələrin bir çoxu inanc təsiri bağışlayır. Çünki bu mətnlərdə etiologiya göstərilir, ancaq müəyyən inam və qadağalar aşılır. Bənövşə və qızılgül haqqında başqa bir mətdə onlar iki bacı yox, qardaş-bacı kimi təsvir olunurlar. “Qızıl güllə bənövşə bacı-qardaşdı. Bənövşə nə qədər gözləyir, qızıl gül gəlmir. Bənövşənin boynu əyri qalır”⁵. İkinci əfsanədə də süjet qırıq şəkildə deyilir və yaranış aktı unudulur.

3. Çevrilmə səbəbinin deyilməməsi: bir çox qırıq süjetli mətnlərdə əfsanə süjetinin əsas hissəsi olan çevrilmə səbəbsiz baş verir. Daha dəqiq desək, söyləyici mətnin çevrilmə hissəsini unudur.

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.14

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.38

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.162

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.35

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.16, Ağdaş folkloru, Bakı, Səda, 2006, s.18

Pirin yaranışı qırx övliyanın daşa çevrilməsi ilə izah olunur. Amma çevrilmə səbəbi məlum deyil. Mətnə süjetin ancaq nəticə hissəsi verilmişdir. Süjetin digər mərhələləri unudulmuşdur. Mətn belə başlayır: “Qırxlarda, deyirlər, qırx dənə övliyyə daş oluf, orda qalıf. Ona görə qırxlar deyirlər”¹. Eyni mənbədə “Düldül piri” adlı əfsanədə Füzuli rayonundakı bir daş haqqında deyilir: “İri, yekə bir daşıydı... At adıdı Düldül. Deyirlər, hansısa imamın atı oluf”². Bu mətnə də eyni problemlə qarşılaşırıq: atın daşa çevrilmə səbəbi, yəni əfsanənin süjeti ortada yoxdur. Səbəbsiz çevrilmənin mövcud olduğu başqa bir mətnə xan qızı qırx qızla seyrə çıxırlar. “Qəfildən şimşək çaxır, göy guruldayır, yağış yağır... Qızların yoxa çıxdığı hər yana yayılır. Qızların nişanlıları dəstə ilə onları axtaranda daşa dönürlər. O vaxtdan qızların göz yaşı bulağa, oğlanlar qayaya dönüblər”³. Nişanlıların daşa dönmə səbəbi izah olunmur. “Dan ulduzu” adlı mətnə Dan ulduzunun əvvəl bir oğlan olduğu, sevgilisini görmək üçün hər səhər bulaq başına getdiyi qeyd olunur⁴. Ancaq onun ulduza çevrilmə səbəbi göstərilir. Səbəbi olmayan hərəkətin təqdimi: əfsanə adı ilə nəşr olunan bir qrup mətnlərdə müəyyən hərəkətin səbəbi məlum olmur. “Qarısərnici” mətnində şahın qoca qarının başına torpaq tökdürməsinin səbəbi bilinmir⁵. Həzrət Əli haqqındakı bir mətnə deyilir: “Cənab Əli Basarkeçər dağını qılıncıynan vuruf, dağı yarıf ordan keçif gəlif”⁶. Bu mətnə Əlinin dağı yarmasının səbəbi göstərilir. Süjet yarımçıq olduğu üçün mətni qavramaq olmur. Bəzi mətnlərdə müəyyən hərəkətin kimə aid olması şübhə

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.138

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.140

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.117

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.39

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Çıraq, 2015, s.562

⁶ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.38

yaradır. Süjetin bir hissəsinin verilməməsi nəticəsində mətn başa düşülmür və janrının müəyyənəşdirilməsi çətinləşir.

“Kəkliyin ayağı niyə qırmızıdır” adlanan əfsanədə deyilir ki, kəklik peyğəmbərin yerini gavurlara nişan verir. Gavurlar peyğəmbəri tuturlar, kəkliyin ayağı onun qanına bulanır¹. “Kəklik” adlanan başqa bir mətn isə bu mətnin qırıq süjetli variantıdır². Eyni mənbədə yer alan “Kəhər daşı” əfsanəsində də çobanın atının daşa döndüyü təsvir olunsada, çevrilmə səbəbi göstərilməyib³.

4. Dua etmə və çevrilmə hissələrinin deyilməməsi: Bəzi əfsanələrdə dua motivi ixtisara düşmüşdür. Bir əfsanəyə görə, padşah qızına gələn elçini başından etmək üçün ona yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir tapşırıq verir – “nə əyri, nə düz” çöp gətirməsini deyir. Biləbitdən quşu o çöpü tapmaq üçün hələ də hərrənin⁴. Əfsanənin süjet və mətn xüsusiyyətlərinə bələd olan hər kəsə burada hansı hissənin deyilmədiyini aydın olur: həmin elçi tapşırığı yerinə yetirə bilmədiyinə görə dua edib quşa çevrilir. Söyləyici tərəfindən həmin hissələr unudulmuşdur.

Qeyd edək ki, qırıq süjetliliyə təbii mətnlərdə rast gəlinir. Tərtibçilər tərəfindən əl gəzdirilən mətnlərdə motivasiya zəif və ya yanlış olsa da, süjet bütöv olur.

Anlaşılmayan mətnlər

Bəzən söyləyici mətnə aid informasiyanı dəqiq ifadə edə bilmir. Bu hal etiologiya ilə mətnin məzmununun uzlaşmaması, başa düşülməyən adların deyilməsi, müəyyən halın və hərəkətin qüsurlu

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.23

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.39

⁴ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.207

izahı kimi ortaya çıxır. Bu səbəblərdən bəzən mətnlərdə süjet tam olsa da, anlaşılmayan tərəflər özünü göstərir.

1. Mətnlərin anlaşılmayan ifadələrlə adlandırılması: mətnin adı toponimik xarakter daşısa da, məzmunu adın yaranışı ilə bağlı heç bir məlumat vermir. “Qəbiz ziyarəti” mətnində göstərilir ki, bir kişi qonaq getdiyi evdə dünyasını dəyişir. Su qıtlığı olan bu kənddə, kişinin canını tapşırdığı məkanda su axmağa başlayıb. Bunu möcüzə kimi qəbul edən camaat onu orda dəfn ediblər. O vaxtdan həmin qəbir ziyarətghandır¹. Diqqət etsək, burada suyun həmin vaxtda axması insanlar tərəfindən qeyri-adi qəbul olunsa da, əfsanədə Qəbiz adı haqqında məlumat yoxdur. Məkan möcüzə ilə bağlıdır, ancaq adın yaranışı möcüzə ilə əlaqələndirilməyib. Mətn bəzi əlamətlərinə görə əfsanə janrının tələblərinə cavab versə də, müəyyən tərəfləri ilə qüsurudur. Çünki ziyarətghanın yaranışı mətnin məzmunu ilə bağlıdır.

2. Müəyyən vəziyyətin, halın və hərəkətin anlaşılmayan izahı: “Həmzə bulağı” adlanan mətndə də anlaşılmayan məqamlar vardır. “Allahın hökmüynən Həmzə Allaha qarşı üz döndərdiyinə görə ordan bulax çıxır”². Ənənəvi mətnlərdə yaxşı əməl sahibləri mükafatlandırılır, pis əməl sahibləri cəzalandırılır. Allahdan üz çevirənlərin mükafatlandırılması ənənəyə uyğun deyil və məntiqə sığmır. “Haramlıq necə yaranıb?” mətnində deyilir: “Padşah deef: – Nağarax ki, haramlıx olsun?.. “Deef: sən gətir hərədən bir yumurta yığ”³. Bu məsləhəti kimin və hansı səbəbdən verdiyi məlum deyil. Ulduzlar haqqında bir əfsanədə də hərəkət aydın izah olunmur⁴.

¹ Şəki Folklor örnekləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.167

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.119

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.21

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.39

“Ülkər ulduzu” əfsanəsinin bir variantında Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Qız razılaşmır, atasına yalvarır ki, onu ağaya verməsin. Ata səhər eşiyə çıxıb görür ki, hər tərəf yaşıllaşib, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib¹. Bu əfsanənin başqa bir variantında isə söyləyici informasiyanı dəqiq vermədiyi üçün mətn anlaşılmır. Mətnə qız çıxıb görür ki, göydə sarı bir ulduz var². Qızın ulduzu görməsi – özünün özünü görməsi kimi başa düşülür. Çünki həmin ulduz elə qızın özü idi.

3. Oxucuya məlum olmayan adların işlədilməsi: anlaşılmaz mətnlərin bir qisminə oxucuya tanış olmayan adlar işlənir. Ay və Günəş haqqındakı bir mətnə deyilir ki, “Qara deryadan Gün çıxır. İrəli gedir. İstəyir ki, balıq onu uda. Gülənbər onun qabağına qılinc tutur. Qoymur onu tuta. Deryadan Ay çıxır, qalxır göyə. Balıq istəyir ki, onu uda. Gülənbər qoymur ki, balıq onu yeyə. Ay və Gün onun nəfəsindən olur qırmızı”³. Ayın və Günəşin yaranışından bəhs edən bu mətnə adı çəkilən Gülənbərin kim olduğu qaranlıq qalır.

4. Personajın yanlış təqdimi: Çaşqınlıq yaradan məsələlərdən biri də personajın düzgün təqdim edilməməsidir. “Qaranquş” adlanan mətnə deyilir ki, bir qaranquş insana vurulur⁴. Ənənəvi süjetlərə görə, insan hər hansı səbəbə görə başqa bir varlığa çevrilir. Qaranquşun insana vurulması, “gəl dost olaq, bir yerdə oynayarıq, bir yerdə yeyərik” deməsi, anlaşılmazlıq yaradır. “Ağrı dağı” adlanan əfsanədə insanın dağa çevrilməsindən söhbət getməli idi. Ancaq mətnin girişində iki dağ haqqında danışılır⁵.

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.39

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, VII kitab, 2014, s.16

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.35

⁴ Yardımlı folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.61

⁵ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.40

5. Yaranışın, əvvəlki vəziyyəti ilə düzgün əlaqələndirilməməsi: bir qrup mətnlərdə yaranışın əvvəlki vəziyyəti dəqiq göstərilir. “Şıxlar piri” mətnində üç nurani qoca kişi bir evə yaxınlaşıb su istəyirlər. Susuzluqdan əziyyət çəkən ailə son suyunu qocalara verir. Qocalar suyu içib uzaqda dağın başında tək ağacı göstərib oranın pir olduğunu, o ağacın yanında sədəqə paylamaq lazım olduğunu deyirlər¹. Belə ki, mətnin əvvəlində bu yerin pir olduğu göstərilir. Bu tip mətnlərdən danışıarkən ardıc ağacı ilə bağlı əfsanələri də qeyd etmək lazımdır. Bir mətnə görə, Yezidin dəstəsi imamları qovur. İmamlar yaşıl ağacın arxasında gizlənirlər. Ağac onları qoruyur. İmamların alqışı ilə ağac o vaxtdan bütün fəsillərdə yaşıl olur². Göründüyü kimi, imamları gizlədən ardıc ağacı elə əvvəldən yaşıl təsvir olunur. Əgər imamların təqib olunması ağacların yaşıl olduğu mövsümdə baş vermişdisə, demək alqış ilə bu vəziyyət daimi xarakter almışdır. Çünki ağacın əvvəldən yaşıl olduğunu düşünsək, burada yaranış yoxdur. Başqa variantda deyilir ki, peyğəmbəri qovurlar. O gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənir. Peyğəmbər ardıc ağacına alqış edir. O vaxtdan ardıc ağacı həmişə yaşıl olur³. Bu əfsanədə ağacın əvvəldən yaşıl olması haqqında məlumat verilmədiyini üçün etiologiya mövcuddur.

6. Təsvir olunan hadisənin məntiqsiz izahı: Elə mətnlər var ki, hadisələr məntiqsiz sıralanmışdır. Belə ki, hadisənin bir mərhələsi özündən əvvəlkinə tamamlamır. Bir mətnə göstərilir ki, Hibop bir arvadıymış, iki oğlu varıymış. Onlar buzova gedirlər. “Bir axşam buzoyları gətirəndə görürlər ki, bir qarının buzoyu qalif çöldə. Anaları buları döyür ki, tez gedin buzoyu tapın gətirin. Burada buzovun itməsi təsvir olunmur, ancaq qeyd olunur ki, ana onları buzovu axtarmağa göndərir. Onlar isə gedib geri qayıtmırlar. Ana nə qədər

¹ Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.79

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.19

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36

gözləyir, gəlmirlər. Dilək eləyib hibop olur. Başlayır balalarını axtarmağa”¹.

Məntiqsizlikdən danışarkən “Həzrət Əli və günü” adlanan mətni də qeyd etmək lazımdır. Mətnə görə, bir nəfər günü gətirir. Ev yiyəsinin zəhmi ağır olduğuna görə günü qorxur. Ev yiyəsi əlini dayaq verəndən sonra günüyə heç nə olmur². Çünki “sonradan gələnin kürəyində Əlinin əli var” ifadəsi Əlinin sonradan gələni qoruması kimi anlaşılır, ancaq izah qüsurludur. Çünki ev yiyəsi özü əlini dayaq verəndə “Əlinin əli var” qeydi artıq görünür.

7. Möcüzəli hadisənin anlaşılmazlığı: “Cicimli ocağı” mətnində Həzrət Əlinin kəndə gəlişi, bir qarının evində qonaq olması və onların səmimi dialoqu təsvir olunur. Mətnin sonunda qeyd olunur ki, “Cicimli ocağı ondan qalmadı”³. Məlumdur ki, əfsanəni rəvayətdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri yaranışın möcüzəli xarakteridir. Bu müqəddəs məkanın yaranışını izah edən hadisə tam təsvir edilmədiyinə görə, bu mətnin də janrını müəyyən etməkdə çətinlik yaranır. Burada süjet tam olsa da, etiologiya anlaşılan şəkildə izah olunmur. Belə anlaşılır ki, Həzrət Əlinin gəlişi ilə ocaq yaranıb. Ancaq hər hansı möcüzəli hadisənin baş verməsi də istisna deyildir. “Arpa ilə buğda” adlanan mətnə də eyni hal özünü göstərir. Əfsanədə bir kişinin iki ayrı qadından olan oğlanları yola getmirlər. Kişi çarəsiz qalıb “əlini açıb yalvarır: “Ya Rəbbi, sən uşaqları bir yola qoy, hər birini bir yana sal, qoy yazıq yetimin günü ağarsın!” Arpa ilə Buğda dönüb taxıla çevrilir. Amma Buğdanın qarının yarığı eləcə də qalır”⁴. Mətnə buğdanın qarınıdakı yarığın yaranmasını izah edən möcüzəli hadisə təsvir olunmur. Halbuki

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.67

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IX kitab, 2014, s.19

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.42

⁴ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.44

mətnin janrını məhz həmin hadisə ilə müəyyən etmək mümkündür. “Süleyman və Bilqeyis” mətnində də heç bir çevrilmə və yaranış haqqında danışılmır. Amma mətnin sonunda müəyyən əlamətlərin şanapipiyə aid olduğu göstərilir¹. Amma süjet quşların yaranışı haqqındakı ənənəvi süjetin variantıdır. Ənənəvi süjeti olan başqa mətnə isə çevrilmə aktı aydın göstərilir. “Tovuz öz ayaqlarının çirkinliyinə görə utanır və quşa dönməsi üçün dua edir”².

8. Digər janrlara aid əlamətlərin əfsanələrə yamanması: əfsanələrdə anlaşılmazlıq yaradan hallardan bəhs edərkən əfsanə mətnlərinə digər janrlara aid ünsürlərin daxil olmasını da vurğulamaq lazımdır. Belə ki, bəzi əfsanə mətnlərində “bu, burda yaşamaxda olsun” “göyün yeddinci qatında mavi bir dəniz var idi”; “qırx gün, qırx gecə yol gedir”, “uşaq iki-üç yaşında olanda Allah tərəfindən yeriməyə, qaçmağa başlayır”; “oğlan canavarla yeddi il savaşı” formulları qarşımıza çıxır. Belə hallar “Qara Aslan əfsanəsi”³, “Şah dağı”⁴, “Qız qalası”⁵ və digər mətnlərdə özünü göstərir. Ə.Əsgər bu məsələni belə izah edir: “Elə hallar olur ki, mətn qarışıq janrda olur. Məsələn, mətn nağıla məxsus girişlə başlayır, əfsanə və rəvayətə məxsus sonluqla qurtarır və ya mətn əfsanəyə məxsus girişlə başlayıb nağıla məxsus sonluqla qurtarır... Əfsanə və ya rəvayət şəklində müstəqil şəkildə mövcud olan iki və ya üç süjet birləşdirilərək bir növ nağıllaşdırılır”⁶. Eyni hal – söyləyicinin ayrı-ayrı janrlara aid süjetləri qarışdırması halı “Peyğəmbərin qoyuna qarğıışı”⁷ mətnində də qarşıya

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.38

² Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Çıraq, 2015, s.543

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.58

⁴ Quba-Şabran folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2013, s.57

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.154

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.19

⁷ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IX kitab, 2014, s.26

çıxır. Söyləyici əvvəlcə əfsanə danışır, daha sonra isə peyğəmbərlə bağlı başqa rəvayət söyləyir. Qara nər ocağı haqqındakı mətn də bu tiplidir. Ocağın yaranışı izah olunandan sonra bu ocağa sonra maralların sağına gəldiyi haqqında danışılır. İnanca görə, maralı sağan qadından başqa hansısa insan marala görünsə, qadın marala dönüb, marallara qoşulub gedir¹. “Gəlinboğan” mətni rəvayətdir. Gəlin qaynatası tərəfindən verilən tapşırığı yerinə yetirə bilmədiyinə görə özünü öldürür. Qeyd olunur ki, o vaxtdan bu məkan “Gəlin qayası” adlanır. Daha sonra eyni mətn daxilində “Xəncərli” kəndi haqqında başqa bir rəvayət verilmişdir². “And gölü” mətnində And gölü haqqında rəvayət danışılır, daha sonra tamam başqa, əlaqəsi olmayan bir süjet daxil olur. Çörəyin itlərin ruzisi olması haqqındakı mətn başlayır³. Bu hissəni toplayıcı müstəqil mətn kimi verməli idi. Çünki həmin hissənin And gölü haqqında danışılan rəvayətə dəxli yoxdur.

Eyni mətnin daxilində əfsanələr çox vaxt inanclarla birləşdirilir. Mətnlərdə çevrilmə aktından sonrakı hissə inancı xatırladır. Yaranan varlığa olan inanc, sitayiş göstərilir⁴. “Buradakı böyük daş dalında uşaq olan gəlindi, gələnlər xırda daş götürüb gəlin daşın başına atırlar, daş orda qalarsa, deməli arzularına çatacaqlar”⁵. Başqa bir mətnə isə ağacın yaranışı izah olunandan sonra onun müqəddəsliyi göstərilir və qeyd olunur ki, kim bu ağacın budağını qırarsa, həmin insanın başına fəlakət gəlir və ağacın budağından qan axır⁶. Bəzən iki ayrı-ayrı örnəyin və ya örnəyə aid hissələrin bir mətnə yerləşdirilməsinə rast gəlinir. Tərtibçi “Fatma nənə”⁷ adlandırdığı

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.63

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı: Səda, 2000, s.188

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.36

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.116

⁵ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.119

⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.117

⁷ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.49

mətnə Ülkər ulduzunun yaranışı haqqında söylənmiş hissəni də daxil edir. Daha sonra mətnə su qıjısının yaranışı təsvir edilir. Anlaşılmazlıq yaradan məqamlardan biri də odur ki, girişdəki poetik hissənin əsas mövzu ilə əlaqəsi yoxdur.

9. Əfsanə mətnləri daxilində yazılı mətnlərin mövcudluğu: nəşrlərdə yazılı mətnlərin calandığı əfsanələrə də rast gəlinir. Calanmış mətnləri belə qruplaşdırma bilərik:

a) burada tərtibçi mətnə uyğun məkanlar haqqında yazılı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatları əlavə edir. “Şıxzəddin baba”, “Soltan baba piri”, “Pir Xəlil baba” mətnlərində də tarixi mənbələrdən götürülmüş məlumatlar verilmişdir¹. “Nöyül bulağı”² mətni də mənbəyi göstərilən məlumatlardan ibarətdir. “Qızıl məcməyi”³, “Ağ oğlan ibadətgahı”⁴ mətnlərinin əvvəlindəki müəllif yazıları şifahi mətn kimi təqdim olunur.

b) əfsanə mətnlərində əsas hadisənin təsvirindən əvvəl tərtibçi tərəfindən izah xarakterli giriş verilir. Bu problemə “İlanın baş ağrısı”⁵, “Ziyarətgah”⁶ mətnində rast gəlinir. “Xarı bülbül əfsanəsi”⁷ mətnində giriş olaraq gülün hansı aylarda və haralarda bitməsi haqqında məlumat verilir.

Qeyd edək ki, anlaşılmayan mətnlər problemi əksər hallarda söyləyici məlumatsızlığı, bəzən toplayıcı və tərtibçi səriştəsizliyindən irəli gəlir. Əgər mətnə məzmun və məqsəd anlaşılmırsa, deməli, mətn qüsurludur. Söyləyicinin mətni tam bilməməsi, yaxud

¹ Quba-Şabran folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2013, s.70-72

² Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Nurlan, I kitab, 2014, s.102

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.56

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.40

⁵ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IX kitab, 2014, s.18

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.87

⁷ Yardımlı folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.61

düzgün ifadə edə bilməməsi belə qüsurlu mətnlərin yaranmasına səbəb olur. Toplama zamanı söyləyiciyə əlavə suallar verməklə məsələni aydınlaşdırmaq olar. Qeyd edək ki, bütöv və səliqəli əfsanə nümunələri fonunda qüsurlu mətnləri daha tez və dəqiq aşkar etmək mümkündür. Anlaşılmayan mətnlərin öyrənilməsi söyləyici təhkiyəsinin xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq baxımından zəruridir. Bu məsələ ilə bağlı “Azərbaycan nəşrlərində anlaşılmayan əfsanə mətnləri” adlı məqalədə bəhs etmişik¹.

Qondarma mətnlər

Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi işində növbəti addım qondarma mətnlərin üzə çıxarılmasıdır. Azərbaycan xalqının əfsanə fondunun doğru mənzərəsini yaratmaq üçün əfsanə göstəricisinə ancaq həqiqi mətnlər daxil edilməlidir. Azərbaycan nəşrlərində isə çox sayda qondarma və saxtalaşdırılmış mətnlər mövcud olduğuna görə, əvvəlcə bu mətnləri aşkar etmək, daha sonra həqiqi söyləyici mətnləri əsasında ənənəvi süjetləri öyrənmək lazımdır. Azərbaycan folklorundakı ənənəvi süjetlərlə tanış olmaq üçün “A.Acalovun “Azərbaycan mifoloji mətnləri”, AMEA Folklor İnstitutunun nəşr etdirdiyi AFA seriyasından olan bəzi toplular, “Qarabağ – folklor da bir tarixdir” seriyasından olan nəşrlər olduqca səmərəli mənbələrdir. Göstərilən mənbələrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanılmış şifahi nümunələr arasında xeyli əfsanə vardır. Bu mətnlərin ənənəyə məxsus qəlib süjetləri ilə tanış olmaq bizə digər nəşrlərdəki qondarma mətnləri tanımaq imkanı verir. M.Ergunun “Türk dünyası əfsanələrində daşqəsilmə motivi” kitabı-

¹ Əmirli E. Azərbaycan nəşrlərində anlaşılmayan əfsanə mətnləri. Filologiya məsələləri, № 2, Bakı, 2019

nın II cildi də türk dünyası ortaq ənənəvi süjetləri ilə tanış olmaq baxımından səmərəlidir. Çünki qondarma süjetləri ayırd etmək üçün bəzən türk xalqlarına məxsus ortaq süjetlərə də müraciət etmək lazım gəlir.

Mətnin xalq şüurunun məhsulu olduğunun əsas göstəricisi süjetdir. Əgər süjet ənənəvidirsə, yəni başqa əfsanələr üçün də xarakterikdirsə, deməli, mövcuddur. Ən nəhayət, belə kriteriyalardan biri də variantlılıqdır. Qeyd edək ki, mənbələrdə qarşıya çıxan bir çox mətnlərin variantı yoxdur. Demək ki, bu mətnlərə aid süjetlər bizim folklor ənənəsində yoxdur. Azərbaycan şifahi ənənəsinin özünəməxsus süjetləri vardır və bu ənənəvi süjetlər üzərində qurulmuş yüzlərlə əfsanə vardır. Qondarma süjetlər bizim ənənədə olmadığı üçün ənənəyə hopmur və bu cür variantlaşmaq əlamətindən məhrumdur. Folklor mətninin saxtılığı ənənəvi olmaması ilə ölçülür. O şey ki ənənəvidir, başqa mətnlərdə də özünü göstərəcək.

Dünya folklorşünaslığında da folklorun saxtalaşdırılması problemi aktualdır. R.Dorson folklor nəşrlərinin kommersiya məqsədlərinə qurban verilməsini, bunun nəticəsində isə təmiz mətnlərə xeyli sayda saxta mətnlərin qarışdırılmasını “feyklər” adlandırır¹. R.Dorson J.Stevensin 1925-ci ildə şifahi örnək kimi tanıtdığı “Paul Bunyan” kitabını sifarişlə nəşr olunmuş “suni məhsul” adlandırır. Araşdırıcı bu kitabı “xalqı yanlış yönləndirən və qamçılayan” bir mənbə kimi qiymətləndirir². Tədqiqatçı eyni zamanda qeyd edir ki, folklorşünas “feyklərşünasa” çevrilməmək üçün işgüzarlıq və həqiqət arasında seçim etməlidir. Folklordan qazanc məqsədilə istifadə edilməsi və sifarişli yaradıcılıq etnik ənənəyə yad, bayağı

¹ Землянова Л.М. Проблемы специфики жанров в современной фольклористике США. Москва, Специфика фольклорных жанров, 1973, s.284

² Hill W. How Folklore Shaped Modern Art. A Post-Critical History of Aesthetics. New York, Taylor and Francis, 2016, s.8; s.77

süjetlərin və mətnlərin uydurulması ilə nəticələnir. A.Dandes də saxtalaşdırma məsələsinə münasibətini ifadə etmiş, R.Dorsonun fikrini təsdiqləmişdir¹. Bundan başqa, C.Kokkyar “Avropada folklorşünaslığın tarixi” kitabında şifahi örnəklərin saxtalaşdırılmasından bəhs etmişdir². Azərbaycan folklorşünaslığında R.Qafarlı³, Ə.Əsgər⁴ müxtəlif zamanlarda öz tədqiqatlarında bu məsələyə münasibət bildirmişlər. Çox təəssüf ki, bu gün Azərbaycan nəşrlərində belə mətnlər var, bu mətnlərin dövrüyyəyə buraxılması xalqın milli mənəviyyatına xəyanətdir.

Azərbaycan əfsanələri üzərində aparılan araşdırma ilə belə nəticəyə gəldi ki, dövrüyyədə xeyli qondarma mətnlər vardır. “Qondarma” adlandırdığımız mətnlər ənənədə olmayan süjetlərin qondarılması ilə ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan əfsanələrinin sayı onları təmsil edən süjetlərin sayından qat-qat artıqdır. Bunun səbəbi odur ki, çoxsaylı əfsanələr bir süjet əsasında yaranır. Buradan bəlli olur ki, Azərbaycan xalq təfəkküründə olan süjetlər kəmiyyət etibarilə hüdudsuz deyil və ya məhduddur. Azərbaycan əfsanə süjetlərini, motivlərini və personajlarını dərhal tanımaq mümkündür. Çünki bu süjet, bu motiv, bu personaj başqa əfsanələrdə də qarşımıza çıxır. Təkrar olunan bu ünsürlərin toplusu folklor ənənəsi, dar mənada əfsanə ənənəsi adlandırılır. Azərbaycan folklor ənənəsinə xas olan hər şey bizə məxsusdur. Bu ənənəyə yad olan hər hansı ünsür Azərbaycan xalq təfəkkürünə yaddır. Əfsanə janrının tələblərini də nəzərə alsaq, folklorumuza yamanmış hər hansı ünsürü tapıb üzə çıxarmaq heç də çətinlik törətməz.

¹ Йолен Дж. Фольклор против Подделки, Эпическая битва (Лекция Батлера, 2014 г.). Elektron resurs.

² Cocchiara G. Avrupada Folklor Tarihi. Ankara, Geleneksel Yayınları, 2017, s.199-204

³ Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2002, s.261

⁴ Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013. s.267

Ənənəvi süjetlərlə müqayisə nisbətində aşkar olunmuş qondarma süjetlər aşağıdakı əlamətlərinə görə diqqəti cəlb edir:

1. Məntiqsizlik və bayağılıqla müşayiət olunan qondarma süjetlər (təsvir olunan hadisələrin məntiqsiz və bayağı sıralanması): “Baldırqanlı” adlanan mətndə bir gəlinin əkiz oğlunu qartalın apar-masından söz açılır. “Gəlin oğlanlarını xilas etmək üçün qartalın arxasınca qaçır. Çöl də tikanlı olduğu üçün baldırları qan olur. Qadın susuzluqdan yandığı üçün gözünün suyunu içir. Allah ona bulaq yetirir. Qadının baldırı qanlı olur, qeybdən səs gəlir: “baldırı qanlı!”. Bu hadisədən sonra bulağın adı belə qalır. Əfsanənin dil-üslub xüsusiyyətləri də mətnin saxtılığını göstərir. “Gəzməyə, sərin su içməyə, təbiəti seyrə Baldırqanlıya gəlin. Gül-çiçəyin ətrindən insanı məst edən Baldırqanlı neçə-neçə əsrlər yola salmış, ancaq öz tə-ravətini itirməmişdir. Xalq bu füsunkar gözəlliyi əfsanələrə çevir-miş, öz yaddaşında qoruya-qoruya bizə gətirib çatdırmışdır”¹. Mi-foloji mətn başlığı ilə verilən “Sukul dev” mətnində Arpagülünün yaranışı təsvir olunur. Mətnin qondarma olduğunu başa düşmək heç də çətin deyil. Qeyd olunur ki, kənddən yeddi gözəli tələb edən dev kəndin camaatını yeganə su mənbəyini qurudacağı ilə hədələyir. Daha sonra kənd camaatı qızları vermədiyinə görə dev hirsələnib “suyu geri əndərir”². Halbuki, az əvvəl dev insanları suyu quruda-cağı ilə hədələmişdi. Hadisələr sırası məntiqsizdir. Mətnin saxtılığı, ənənəyə zidd olması həm də bayağı motivasiyada özünü göstərir. “Sudur-budur” mətnində susuzluqdan ölüm ayağında olan qıza qardaşının su əvəzinə göbələk gətirməsi heç bir məntiqə sığmır. “Qız “sudur” deyib soruşur. Oğlan “budur” deyib cavab verir”³. Qondarma süjetlər AFA seriyasından olan bir çox nəşrlərdə də

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.120

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.63

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.97

qarşıya çıxır. “Quşoğlu” mətnində insan qartalın oğlu kimi təsvir olunur. Guya ovçu qartalı vuranda uşaq ona atasını vurduğuna görə düşmən kəsilir. Sonra oğlan ovçuya bu sirri heç kimə açmamağı tapşırır. Ovçu uşağın qartalın oğlu olması sirrini açanda oğlan yoxa çıxır. Ancaq deyir ki, hər gün “o təpənin başına qonacam, bilin ki, o mənəm”. Quşoğlunun qonduğu qaya Quş qayası adlanır. Burada etiologiya var, ancaq saxtalaşdırılmış etiologiyadır. Qartalın oğlunun insan olması məntiqə uyğun deyil. Bundan başqa, hadisələr zənciri məntiqli deyildir¹. Möcüzə baş verməsi ilə hər hansı məkanın yaranması ənənəvi əfsanə süjetlərinə uyğun olsa da, bütövlükdə mətnlərin ənənədən gəlməsi şübhə doğurur.

Bu bölməyə daxil etdiyimiz, əfsanə adı ilə nəşr edilmiş bəzi mətnlərə nağıl elementləri əlavə olunmuşdur. “Bəzircan qayası” mətnində deyilir: “Biri vardı, biri yoxuydu. Allahın bəndəsi çoxuydu. Çox qədim zamannarda göylərə baş çəkən şiş dağların arxasında bir təpəgöz vardı”². Qeyd edək ki, bu mətnin uydurulmasında “Dədə Qorqud” dastanının təsiri açıq-aşkar özünü büruzə verir. Nağıl ünsürlərinin əlavə olunduğu “Ağ dağ, qara dağ” mətnində deyilir ki, “Ağ dağda ağ sürülər, Qara dağda qara sürülər otlayarmış. Qara qoç ona meydan oxuyan ağ qoçla döyüşür. Qara qoç qaranlıq dünyaya getdi. Ağ qoç kömək edib çıxartdı. Qara qoçdan törəyənlər qaranlıq dünya ilə əlləşir, ağ qoç isə onları xilas edir”³. Mətn məntiqsiz şəkildə uydurulmuşdur, qoçların döyüş səbəbi məlum deyil. Eyni zamanda mətndən heç bir nəticə çıxmır. “Qırxbulaq” mətninə görə, varlı bir ağanın hər şeyi var imiş, övladı yox imiş. Bir qocanın məsləhəti ilə qırx gün heyvan kəsib kasıblara paylayır, ürəyini özü ilə arvadı yeyir. Övladı olur, böyüyüb evlənir. Mətn uzun

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.52

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.140

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.137

bir dövrü əhatə edir. Uşağın doğulmasından böyüməsinə kimi bütün hadisələr təfərrüatı ilə təsvir olunur. “Qırx gün toy çaldırıldı. Toya qırx yerdən adam çağırtdırdı” formulları mətndə nağıl ünsürlərinin mövcud olduğunu göstərir¹. Uydurulmuş “Qadınlar haqqında əfsanə” də nağıla bənzəyir. Övladı olmayan bir ər-arvada bir nurani qoca gəlib alma verir onların övladı olur. Sonra o böyüyür, onun da övladı olur. Mətndə heç bir əfsanə elementi yoxdur². Haqqında danışılan mətnlər bayağı ünsürlərlə zəngindir.

Qondarılmış bəzi süjetlərə inandırıcılıq yaratmaq məqsədi ilə ənənəvi motivlər daxil edilmişdir. Ancaq süjetin gedişatı onun tamamilə saxta olduğunu göstərir. “Pərvanə əfsanəsi”ndə bayağı bir təsvirlə qarşılaşırıq: “Qızın atası oğlanı düşmən tayfadan od gətirməyə göndərir. Düşmən tayfa Yanardağda yaşayır. “Oğlan gözdən yayına-yayına Yanardağa gəlib çatır. Odu götürəndə onu görüb tanıyırlar.... Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən oğlan özünü odlayıb irəli atılır. Hamı heyrətlənib ona yol verir. Oğlan yana-yana öz obalarına çatır. Son nəfəsdə sevgilisinin ocağına yığılıb ocağı yandırır. Ocaqlar yansa da, oğlan həlak olur”³. Qondarılmış süjetə “od gətirmə” motivinin daxil edilməsi “gözdən pərdə asmaq” – ənənəvilik təəssüratı yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu əfsanə süjeti iki gəncin uğursuz sevgisindən bəhs edən əfsanə süjetindən fərqlidir və başqa əfsanələrə xas deyil. Bu səbəbdən də Azərbaycan əfsanə fonduna daxil edilə bilmir.

Bu əlamətləri daşıyan bir çox mətnlərdə həm də məntiqsiz fikirlər qarşıya çıxır. “Yasəmən” mətnində isə iki qardaş bir qızı sevir. Böyük qardaş qızla evlənir. Kiçik qardaş böyük qardaşını öldürür ki, onun arvadına sahib olsun. Qadın Allaha dua edib gülə çevrilir. Sübh

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.139

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.177

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.222

tezdən gül olduğunu görüb sevinir və deyir: “Əmin oldum”¹. Gəlinin nəyə əmin olduğu məlum deyil. Bundan başqa, insanın gülə çevrildikdən sonra danışa bilməsi inandırıcılığı pozur. Adətən insan danışır, hər hansı səbəbdən çevrilməsini istəyir. Bu mətndə isə çevrilmə aktından sonra insan kimi danışmaq mətnin saxtallığını göstərir.

Qondarma mətnlərdən danışarkən əfsanə adı ilə nəşr olunan Aldədə haqqındakı mətnləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Aldədə ilə bağlı bir sıra mətnlərdə bayağı möcüzələr təsvir olunur. “Aldədə əfsanəsi”ndə Aldədənin möcüzələr icad etməsi, amma odda yanmaması², “Nəqşi-nigar”mətnində “Qoroğlunun gözündən düşən su və qan”ın Nigara dərman olub, xilas etməsi”³ belə bayağı təsvirlərdəndir. Koroğlu dastanının təsiri ilə uydurulan digər mətn “İldırım qılınc”dır⁴. Bu mətndə də Qoroğlunun qeyri-adi möcüzələri təsvir olunur. “Atanın od nəfəsi” mətnində isə yenə Aldədənin ağzından od püskürməsi ilə oğlu Qoroğlunu xilas etməsi⁵, “Odlu məzar” mətnində Aldədənin hətta dünyadan köçəndən sonra da möcüzəyə sahib olması – qəbrinin od püskürməsi təsvir olunur⁶.

Aldədəyə həsr olunmuş mətnlərin qondarma olması ilə bağlı gəlinən qənaət Aldədənin həyatda mövcud olmaması demək deyil. Sadəcə olaraq Aldədənin bu mətnlərdə danışılan möcüzələri olmamışdır. Eləcə də bu mətnlərdə adı keçən ərəb xəlifəsinin Aldədə ilə düşmənin münasibəti, Aldədənin itən oğlunu boz qurdun böyütməsi də uydurulmuşdur. Daha sonra tapılan oğlanın söylədiyi “tapdalanan torpağımızın, oxlanan, qılınclanan igidlərimizin, al yanaqları solan analarımızın, bacılarımızın, nəğməli bulaqlarımızın, ətri sovuşmuş

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.185

² Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.139

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.145

⁴ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.144

⁵ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.146

⁶ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.147

güllərimizin-çiçəklərimizin qisasını düşməndə qoymaram. Odlar ölkəsinin atəşinə and içərəm ki, qoymaram!”¹ kimi fikirləri “sözdə vətənpərvərlik” sovet ideologiyasının “saxta vətənpərvərlik” tələblərindən biri idi. Qeyd edək ki, “Aldədə” ilə bağlı mətnlərin variantları yoxdur.

2. Saxta personajların müşayiəti ilə qondarılan süjetlər: bir qrup saxta mətnlərdə personajların adının türkləşdirilməsi məsələsi ilə qarşıya çıxır. Belə qondarma əfsanələrdən biri də “Uğuz qəbri”-dir. Mətnə Göyçə gölünün sahilində böyük bir qəbrin etiologiyası haqqında məlumat verilir. Ömür baba adlı bir oğuzdan bəhs olunur. Mətnə görə, Ömür baba tayfasında paxıllığın, kin-küdurətin artdığını görüb, özünə qəbir qazıb “ayağının birini qəbrə, o birini isə çölə qoyuf uzandır və el-obasına deyir: “Ey Uğuzlar, siz çox pak və ləyaqətlisiniz. Çalılıf-oxuyar, deyif-gülər, hönkürüf ağlayardınız... Birriyimiz pozuldu. Bir-birinizə qənim kəsildiniz... Mən sizi əbədi tərək etmiyəjəm. Yerimi bu uca dağın başında salıf sizə göz qoyajam”². Mətnin məzmununun müasirliyi, variantının olmaması və dil-üslub göstəriciləri onun qondarma olduğunu göstərir. “Xor-xor” mətnində isə Uğuz elinin Ayxan adlı ağsaqqalından bəhs olunur³. Onun xalqına etdiyi bayağı müraciət mətnin saxtılığını bir daha sübut edir. Ə.Əsgərin bu məsələ ilə bağlı gəlidiyi qənaət də fikrimizi təsdiqləyir: “Folklor toplularında, ayrı-ayrı kitab və jurnallarda çap olunmuş mətnlər içərisində bəzən oğuzlar haqqında mətnlərə təsadüf olunur. Bu mətnlərdə Oğuznamədən gələn ad və ifadələrdən gen-bol istifadə olunur. Qeyd edək ki, belə mətnlər, şəksiz-şübhəsiz saxta mətnlərdir və onların şifahi ənənə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur”⁴.

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.142

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.134

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.136

⁴ Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.267

Məlumdur ki, sadə xalqın şüurunda etnik və siyasi anlamı ilə “Azərbaycan” anlayışı, etnoqonik miflər – “qurddan doğulma” motivi mövcud deyildir, eləcə də haqqında danışılan xüsusiyyətlərə yalnız aşağıdakı mətnlərdə təsadüf olunur. Əfsanə adı ilə nəşr olunmuş bir mətnə görə, bir ailənin uşağı olmur, qeybdən işıq gəlib onun qoynuna girəndən sonra qadının uşağı olur. Ər-arvad onlara övlad verdiyinə görə Tanrıya şükür edirlər. Oğlanlarının adını Azərbaycan qoyurlar¹. Məzmunu ənənəvi olmayan “Qurt dar məhləsi” mətnində isə deyilir ki, bir canavar kimsəsiz bir uşağı aparır, böyüdür. Uşaq böyüyüb pəhləvan olur². Qədim türklərə xas olan bu etnoqonik əfsanənin bu günə qədər xalq arasında yaşaması şübhə doğurur. Belə ki, bu süjetlərin variantları olmadığı üçün belə qənaətə gəlmək olar ki, bu mətnlər şübhəlidir, uydurulmuşdur.

3. Toponimlər əsasında uydurulan süjetlər: bir qrup mətnlər var ki, onlar hər hansı məkan adlarına uyğun olaraq qondarılmışdır. Bu mətnlərdə yaranış prosesi uydurulmuşdur. “Şamaxı” mətninə görə, düşmənlər hücum edib Şam adlı oğlanın atını baltalayır. Şam ora gəlib düşmənlərin hamısını öldürür. Düşmən dəstənin başçısı da onu vurur. Şam can verəndə ana gəlib qışqırır “Şam, ax, oy”. Ana da, oğul da ölür. Hər ikisini dəfn edirlər. Onların qəbirlərindən də bu səslər eşidilir³. Mətnə etimoloji izahın ada uyğun uydurulması göz önündədir. “Mincivan bulağı və Tərtər çayı” mətnində “min igid cavan susuz bir kənddə dərəni qazırlar və burdan bulaq çıxır. Camaat həmin yeri Mincivan bulağı adlandırır⁴”. “Sumqayıt”⁵, “Siyah

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.164

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.43

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.56

⁴ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.64

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.93

zənən”¹, “Tərtər çayı”² mətnlərində də eyni problemə rast gəlinir. Yaranışın primitiv, bayağı izahı mətnlərin qondarma olmasından xəbər verir. Mətnlərin qondarma olduğunu xəbər verən əsas cəhət isə bu süjetlərin variantlarının olmamasıdır.

Dəyişdirilmiş mətnlər

Əfsanələrin mətn xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bizə əfsanə mətn tipini tanımağa və üzərində işlənmiş mətnləri aşkar etməyə imkan verir. Bu biliklərdən yararlanaraq məlum olur ki, bu gün Azərbaycan nəşrlərində bu əlamətlərdən uzaqlaşdırılmış xeyli mətnlər vardır. Belə hallar mətni nəşrə hazırlayanların və ya tərtib edənlərin mətn üzərində müxtəlif xarakterli düzəlişlər etməsi ilə bağlıdır: tərtibçi mətni ədəbi dilə keçirir, söyləyicinin dilindən çıxan qüsurları düzəldir, söyləyicidən aldığı informasiyanı təzədən işləyərək hekayələşdirir. Mətnə Azərbaycan xalq şüurunda və deməli, folklor ənənəsində olmayan ünsürlər yamayı və nəhayət, yenə də folklor ənənəsində olmayan mətnlər quraşdırır. Bu proseslər əfsanələrdən də yan keçməyib. Bütün bunları nəzərə alaraq müxtəlif toplularda yer almış bu qəbildən olan bir çox mətnləri iki qrupa bölmək olar: dəyişdirilmiş mətnlər və qondarma mətnlər. Dəyişdirilmiş mətnlər deyərək Azərbaycan folklor ənənəsində olub müxtəlif şəkildə üzərində işlənmiş əfsanələr nəzərdə tutulur. Qondarma əfsanələr isə Azərbaycan xalq şüurunda olmayan mətnlərdir.

Şifahi örnəklər üzərində dəyişiklər edilməsi mətnlərdə ifadə olunan etnik informasiyanın itirilməsinə yönəldilən çox ciddi

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985; Quba-Şabran folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2013, s.56

² Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri. Bakı, 2011, s.207

problemdir. Bu problem, Azərbaycan folklorşünaslığında, təəssüf ki, bu günə qədər diqqətdən kənarında saxlanılmış, yalnız bəzi araşdırmalarda bu məsələyə toxunulmuşdur. P.Əfəndiyev «записи и обработка фольклорных текстов» terminini nümunə gətirərək, xalqın dilindən alınan şifahi örnəklərin olduğu kimi çap olunmasının çətinlik yaratdığını söyləyir. Tədqiqatçı daha sonra yazır: “Onu işləmək, qaydaya salmaq lazımdır. Ancaq burada təmiz, etibarlı, vicdanlı bir əl olmalıdır ki, təhrif, qondarma olmasın”¹. R.Qafarlı “Mif, nağıl, əfsanə” adlı tədqiqatında toplayıcı və tərtibçilərin əfsanələr üzərində müəyyən dəyişikliklər etməsinə xüsusi olaraq diqqət çəkir. “Bəzən toplayıcılar bu işi öz üzərlərinə götürür, zövqlərinə uyğun şeir parçalarını müxtəlif epik əsərlərin mətninə əlavə edirlər. Lakin xalqın uzun sürən sınaqlardan keçirəndən sonra pasportlaşdırdığı yaradıcılıq fəaliyyətini kiminsə yazı masası arxasında yerinə yetirməsi köhnə parçaya təzə yamaq vurmağa bənzəyir”². Tədqiqatçı daha sonra Sara haqqında qədim xalq mahnısının motivləri əsasında silsilə əfsanələrin də düzülüb-qoşulduğuna diqqət çəkir. Ə.Əsgər orta əsrlərdə şifahi örnəklərə katib müdaxiləsindən bəhs edərək bu problemin səbəbini belə izah edir: “Mətnə əl gəzdirib onu ”gözəlləşdirmək” əməliyyatı birbaşa yazılı ədəbiyyatın təsiri ilə bağlıdır. Yazının kəşf olunması ilə şifahi söz özünün hakim mövqeyini tədricən yazıya güzəştə getməli oldu. Bu mədəniyyət hadisəsinin cəmiyyətin geniş kütlələrinə sirayət etməsi şifahi ənənənin yerinin daralması ilə müşayiət olunur”³.

Azərbaycan əfsanələrinin doğru sistemləşdirilməsi üçün bu qəbildən olan mətnlərin təhlilindən yan keçmək olmaz. Belə ki,

¹ Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.37-38

² Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2002, s.317

³ Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.214

müxtəlif toplularda qarşıya çıxan müəyyən dəyişikliklərə məruz qalın mətnləri dəyişdirilmə xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar: ədəbi dilə keçirilmiş mətnlər; hekayələşdirilmiş mətnlər; saxtalaşdırılmış mətnlər.

Ədəbi dilə keçirilmiş mətnlər

Folklor materialları şifahi şəkildə söyləndiyi üçün şifahiliyin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Deməli, şifahi nitq yüzilliklərdən bəri xalq tərəfindən yaradılan, şifahi örnəklərdə qorunan özünəməxsus sintaksis, morfoloji və leksik əlamətlərə malik olur. Şifahi nitqdə mühafizə olunan və daşlaşan həmin xüsusiyyətlər xalq təfəkkürü ilə idarə olunur. Bundan başqa, folklor mətnləri aid olduğu bölgənin danışq üslubuna uyğun, söyləyicinin dilindən çıxdığı kimi – təbii halında nəşr olunmalıdır. Bölgə folklorunun tədqiqində şifahi mətnlərin yalnız təbii halı səmərəli ola bilər. Belə ki, folklor mətnlərinin dili üzərində işlənməsi uyğun tədqiqatları çətinləşdirir, hətta mümkünsüz edir. Təəssüf ki, bu gün Azərbaycan nəşrlərində xeyli ədəbi dilə keçirilmiş mətnlər vardır. Bu mətnlərin üzərində aparılan dəyişiklikləri leksik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) olaraq 2 qrupa bölmək olar:

1. Şifahi mətn üzərində aparılan leksik dəyişikliklər – sözlərin ədəbi dilə məxsus ifadələrlə əvəz edilərək ədəbi dilə uyğunlaşdırılması – bu mətnlərdə mətnin həcmi və sintaksisi dəyişmir, sadəcə olaraq, tərtibçi şivə xüsusiyyətlərini ədəbi dilə çevirir və mətn şivə xüsusiyyətlərindən azad olur. Bir çox mətnlərdə qarşıya çıxan yazılı ədəbiyyata məxsus ifadələr bu mətnlərin şifahi nitqə aid olmadığı bariz nümunəsidir. Şifahi mətnlərə edilən bu cür müdaxilələr nəticəsində mətnlərin hamısı bir-birinə bənzəyir, yazılı mətn təsiri bağışlayır və məxsus olduğu bölgəyə aid bütün informasiyanı itirir. Folklor mətnlərinin dəyişdirilməsinin fəsadlarını

aydın şəkildə göstərmək üçün mətnlərə müraciət etmək lazımdır. Bu problem bir çox nəşrlərdə qarşıya çıxır. “Toyuğun hikkəsi” mətni ədəbi dilə uyğunlaşdırılmış mətnlərdən biridir. “Deyirlər, dünya bina olanda bütün canlılar nə edəcəyini bilmir. Axı onlar hərəkət etməyi bacarmırdılar”¹. “Düldül ayağı” mətni də eyni xüsusiyyətləri daşıyır. “Düldül Həzrət Əlinin məhşur atının adıdır... Sanki at ayağını daşın üsdünə qoyub və atın ayağı daşa batıb”². Bəhs olunan nümunələr şifahi mətnə xas xüsusiyyətlərdən məhrum edilmişdir. Nəşrlərimizdə kifayət qədər ədəbi dilə keçirilmiş mətnlər vardır.

2. Şifahi mətn üzərində aparılan morfoloji dəyişikliklər – söz sonluqlarının dəyişdirilərək ədəbi dilə uyğunlaşdırılması deməkdir.

Söz sonluqlarının əvəzlənməsi bir sıra mətnlərin yazılı mətn təsiri bağışlamasına səbəb olmuşdur. Üzərində morfoloji və leksik dəyişikliklər aparılan belə mətnlərdən biri də “Söyüd niyə utanır” əfsanəsidir. “Söyüd ağacı həmişə arxın qırağında bitirmiş. Ona görə də ayrı ağaclar onun paxıllığını çəkir. Deyirlər, niyə o bizdən çox su içməlidir? Deyirlər ki, ay söyüd, sən də gəl, bizimlə bərabər arxdan qıraqda bit. Söyüd də deyir ki, yox, bura xoşuma gəlir. Suda hər gün şəklimi görürəm. Onda başqa ağaclar söyüdə qarğış edib deyirlər ki, səni görüm, meyvəyə həsrət qalasan”³. Bəhs olunan nümunədə danışiq üslubundan əsər-ələmət qalmamışdır. Mətnə tamamilə orfoepik qaydalara əməl olunmuşdur. Şifahi mətn orfoqrafik deyil, orfoepik qaydalara uyğun yazıya alınarsa, bölgəyə xas informasiya mühafizə olunur. Digər mətn də eyni əlamətləri daşıyır: “Rəvayətə görə, keçmiş zamanlarda bir qadın olur. O hamilə imiş, vaxtına çox az qalırmiş. Bu zaman qarşısına bir atlı dəstəsi çıxır. Qadın bir qarnına baxır, bir göyə. Atlılar yaxına gələndə kimi Allahdan daş

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.5., Qarabağ folkloru. Bakı, Səda, 2000, s.212

² Quba-Şabran folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2013, s. 79

³ QFBT, III cild, Bakı, Elm və təhdil, 2012, s. 26

olmasını arzu edir”¹. Qeyd edək ki, bu nümunələr sadəcə ədəbi dilə keçirilmiş, onların sintaksisi saxlanmışdır.

Şifahi mətn üzərində aparılan sintaktik dəyişikliklər – şifahi nitq sintaksisi ədəbi dil sintaksisi ilə əvəz olunur.

Şifahi üslubda uzun əsrlərdən bəri sözlər və cümlələr arasındakı əlaqə nəticəsində yaranan sintaktik vahidlər də özünəməxsus şəkildə qəlibləşir, auditoriya tərəfindən tanınır. Canlı danışiq üslubunun özünəməxsus ünsürləri vardır. Şifahi nitq zamanı cümlə üzvlərinin sıralanması da fərqli formada baş verir və özünəxas xüsusiyyətlərə sahib olur. Deməli, şifahi nitq özünəməxsus sintaktik quruluşa malikdir. Xalq təfəkkürü hər hansı gerçəkliyi özünə xas üslubla ifadə etdiyinə görə şifahi mətnlərdə cümlə üzvlərinin sıralanması da yazılı mətnlərdəkindən fərqlənir. Bir qrup mətnlərdə həmin sintaktik xüsusiyyətlərə müdaxilə edilmişdir. Belə ki, bu dəyişikliklər şifahi nitqə məxsus sintaksisi zədələmişdir. “Oğlan-qız daşı” mətninin sintaktik xüsusiyyətləri üzərində işlənmişdir. “Babəkən dağının ətəyində iki qırmızı daş var. Buna “oğlan-qız” deyirlər. Keçmiş zamanlarda bir kasıb oğlan varlı bir xanın qızını istəyir. Ancaq qızın atası qızı varlı bir oğlana vermək istəyir”². “Gəlin qayası” əfsanəsinin mətni də sintaktik dəyişikliyə məruz qalmışdır. “Burada bir qaya var, qıza bənzəyir. Bu haqda belə bir əfsanə var... Fürsətdən istifadə edən bəy gəlini ələ keçirmək istəyir. Bəyin hiyləsini başa düşən gənc və gözəl gəlin Allaha yalvarır ki, daşa dönmək daha yaxşıdır. Elə o vaxtdan gəlin daşa dönmür”³. Göründüyü kimi, hər iki mətni təşkil edən cümlələr şifahi nitqə

¹ AFA. 23 cildə, VIII c Ağbaba folkloru Bakı, Səda, 2003. s.209

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.22, Borçalı-Qarapapaq folkloru, Bakı, Nurlan, 2011, s.26

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.22, Borçalı-Qarapapaq folkloru, Bakı, Nurlan, 2011, s.21

məxsus xüsusiyyətlərdən azad edilmişdir. Qeyd edək ki, söyləyici əvvəldən hazırlıqlı olmur, mətni şifahi şəkildə özünüküləşdirir, şifahi şəkildə tərtib edir, şifahi şəkildə ötürür¹. Hazırlıqlı olmadığı üçün də fikrini ifadə üçün tez-tez ifadə və cümlə təkrarlarına yol verir. Ənənəvi örnəkləri nümunə gətirərək deyə bilərik ki, söyləyicilər əsasən sadə və qısa cümlələrdən istifadə edirlər. Bütün bu cəhətləri nəzərə alsaq, söyləyicinin belə mükəmməl cümlələr qura bilməsi inandırıcı deyil. Üzərində dəyişiklik aparılmış mətnlərdə isə cümlə üzvlərinin ardıcılığı şifahi yox, yazılı mətnlərdə olduğu kimidir. Ədəbi dilə keçirilmiş mətnlərlə “Azərbaycan xalq əfsanələri”, AFA seriyasından olan Qarabağ folkloru, Quba-Şabran folklor örnəkləri və digər mənbələrdə qarşılaşırıq.

Hekayələşdirilmiş mətnlər

Əfsanələr informativ xarakter daşıyır və onların təhkiyəsi də janrın funksiyası ilə sıx bağlıdır: burada əsas məqsəd yaranış haqqında informasiya vermək, onu təsvir olunan hadisə ilə əsaslandırmaqdır. Ona görə də əfsanə tələsik və qısa şəkildə deyilir. Bir qisim mətnlərin bu xüsusiyyətlərdən uzaqlaşdığını görürük: bu mətnlərdə əsl folklor ruhuna uyğun olmayan elementlər şəkildə məlumat verilir. Bədii-publisistik üslubda danışmaq, yaxud pafoslu ifadələr heç bir söyləyiciyə xas deyildir. Mətnlərin hekayələşdirilməsi, uzun-uzadı təsvirlər verilməsi əfsanə mətninin strukturunu pozur, süjetin dinamikliyini zəiflədir, onu daşımalı olduğu funksiyadan, demək olar ki, məhrum edir. Gəlin unutmayaq ki, “bu dağ, bu daş, bu hal necə yaranıb” sualının cavabı uzun-uzadı yazılı təhkiyə deyil. Bununla yanaşı, sadə insan əfsanəni hekayəvari şəkildə, vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış publisist məqalə və tost üslu-

¹ Лорд, А.Б. Сказитель. Москва, Восточная литература, 1994. с.16

bunda demir, sadə insanlara məxsus sadə dildə, şifahi dilin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə deyir. Söyləyici mətni toplayıcıya deyərək imtahan verirmiş kimi həyəcan keçirir: sözləri, ifadələri və hətta cümlələri təkrar edir; mətni deyib qurtarandan sonra və ya mətni deyə-deyə unuduğu yerlərə əlavələr edir; nə vaxtsa eşitdiyi əfsanənin müəyyən yerlərini unudur, unuduğu yerləri özü bildiyi kimi düzəldir, hətta iki əfsanəni bir-birinə qarışdırır; mətni yarımçıq və ya qırıq-qırıq deyir; əfsanəni yox, bir-iki cümlə ilə əfsanənin məzmununu danışır.

Əfsanə söyləyərkən söyləyici təsvirlərdən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, ritorik təkrarlardan, ekspressiv ifadələrdən və s. istifadə etmir və edə də bilməz. Çünki əfsanə janrının belə vasitələrə ehtiyacı yoxdur. Söyləyici mətni deyərək bütün diqqətini bu predmetin, bu halın yaranması haqqında informasiyanın çatdırılmasına yönəldir. Bu hal bütün dünya xalqlarının əfsanələrinə xasdır.

Tərtibçi mətni “gözəlləşdirərkən” əziyyətlə topladığı əfsanəni bərhad etməkdən başqa heç bir iş görmür. Əfsanənin elmi əhəmiyyəti onda nə varsa, odur: süjet, inanc, etiologiya və personaj. Bu janr daxilində folklorçunun öyrənməli olduğu əsas problem bunlardan ibarətdir.

Folklor müəyyən mənada məqsəd deyil, vasitədir. Bir folkloru öyrənmək əslində xalq biliyini öyrənməkdir. Bu mənada folklor xalq biliyini öyrənmə vasitəsidir. Xalq şüurunda və onun yaratdığı folklor ənənəsində olmayan şeylər folklorçunun maraq dairəsinə aid deyil. Tərtibçinin mətnə yamadığı folklor ənənəsinə yad olan ünsürlər mətnin öyrənilməsində ancaq əngəl ola bilər və olur.

Əfsanəni dinləyərkən yalnız orada “baş verən hadisədən” süjetdən, inancın gücündən və baş verən möcüzədən zövq almaq mümkündür. Bu janr daxilində bunlardan başqa alınası bədii zövq yoxdur.

Təəssüfedicidir ki, bu gün haqqında danışılan bu əlamətlər – mətnə əfsanələrə xas olmayan ünsürlərin calanması əlaməti bir çox mətnlərdə özünü göstərir. Hekayələşdirmənin əsas cəhəti söyləyici mətnin publisistik üsluba keçirilməsi, bədii təsvir vasitələrindən istifadə olunaraq təsvirlərin artırılması, süni şəkildə həcmnin genişləndirilməsidir.

Müşahidələrimizə görə, əfsanələrdə hekayələşdirmə üç üsulla aparılmışdır:

1. Məkanların bədii-publisistik üslublu təsviri;
2. İnsanların bədii-publisistik üslublu təsviri;
3. Hər hansı halın və vəziyyətin bədii-publisistik üslublu təsviri

1. Bir çox hekayələşdirilmiş mətnlərdə məkanların əfsanəyə xas olmayan təsvirləri qarşıya çıxır. Bu mətnlərdə sovet ədəbiyyatına xas olan sentimental təsvir səhnələri diqqəti cəlb edir. Bu əlamətlərin müşahidə olunduğu mətnlərdən biri “Ağnavad” əfsanəsidir. Hekayələşdirmə mətnində bu şəkildə aparılmışdır: “Ağnavad Qaraqoyunlu dərəsinin Güney səmtində yerləşən ən dərin, uzun bir dərədir. Dərənin başında, qurtaracağında Murğuz sıra dağları yerləşir. Qaraqoyunlu dərəsindəki Salah kəndinin əhalisi yay-payız Murğuz dağlarında məskunlaşırdı. Salah kəndindən bu dağa yol dərin dərədən, sıx, qalın meşəlikdən keçir. Bu meşəlikdə vəhşi heyvanlar çox olub. Burada ayı, canavar, çaqqal, tülkü, bəbir, pələng var idi. Payız vaxtı kənd adamları mal-qaranı bu qalın meşələrin içindəki talalarda yerləşdirirdilər¹. Bu qədər təsvir vasitələrinin söyləyici nitqinə məxsus olması imkansızdır. Belə hallar informativlik üzərində qurulan əfsanə təhkiyəsinin strukturuna da ziddir. “Molla qayası” əfsanəsindəki məkan təsvirinin də mətnə yamandığı şübhəsizdir.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.7, Qaraqoyunlu folkloru. Bakı, Səda, 2002, s.74

“Bu sıx meşələrdə, dərin dərələrdə, şiş qayalarda çoxlu vəhşi heyvanlar yaşayarmış”¹. “Ağ oğlan ibadətگاهی” mətnində də hekayəvari və ya publisistik təsvirlər verilir: “Adamları çox mehriban və etibarlı olan həmin kəndin dörd yanı meyvə ağacları ilə sıx meşə kimi örtülü imiş. Kəndin adamları o qədər səxavətli, mülayim, qayğıkeş imişlər ki, hamı bir-birinə can deyib-can eşidər, hiylə-yalan nədi, heç kəsin ağına gəlməzmiş”².

Göründüyü kimi, şifahi təhkiyəyə xas olmayan publisistik dil elementlərinin əlavə edilməsi ilə mətn danışıq dili xüsusiyyətlərini itirmişdir. Cümlələrin quruluşu, cümlə üzvlərinin sıralanması da mətnin şifahi dil sintaksisinin ədəbi dil sintaksisi ilə əvəzləndiyini bir daha təsdiq edir.

2. Əfsanədə bəhs olunan personajın təfərrüatlı təsviri ilə “Gəlin qayası” əfsanəsində qarşılaşırıq: “Gəlinin qumral gözləri, ilan kimi qıvrılan qoşa hörüyü cavanların canına od salarmış. Gəlin isə öz gözəlliyinə baxıb qüssələnərmiş. Yaxından, uzaqdan gələn elçilər həmişə kor-peşman geri qayıdarmış”³. “Yalnız ağac” əfsanəsində deyilir: “Ordubadın Nüsnüs kəndində gözəlliyilə aləmə səs salan sərviş boyu yoxsul bir qız var imiş. Qızın qumral gözləri, qapqara uzun saçları çox cavanların canına od salıbmış...”⁴.

3. Bəzi mətnlərdə personajın halı, mövcud olduğu vəziyyət, hətta geyindiği libas da xırdalıklarına qədər geniş təsvir olunur. “Bağrı qara lələ” mətninə də belə təsvirlər calanmışdır: “Aylar ötür, qar əriyir, baharın nəfəsi duyulur... Lələ ərini yol kənarında, düzənliklərdə, dağ döşündə qarşılamaq üçün dümqırmızı paltarını geyinib

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.7, Qaraqoyunlu folkloru. Bakı, Səda, 2002, s.66

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.40

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, 2009, s.82

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, 2009, s.72

onu gözləyir”¹. “Beşikli dağ mətnində deyilir: “Uca bir dağın başında kiçik bir qəbilə yaşayırdı. Aylı bir axşam idi. Çoban öz çomağına söykənib qarşıda otlayan sürüsünə baxır. Bozdar onun ayaqları altında xoşallanır. Beli yəhərli kəhər at isə çəmənlikdə otlayırdı”². Diqqət etsək, əfsanələr lakonik mətnlər olduğu üçün məkan və varlıqlar haqqında ətraflı məlumat verilmir. Tutaq ki, hər hansı atdan danışarkən “beli yəhərli at”, yaxud hadisənin zamanını ifadə edərkən “aylı bir axşam” kimi bədii-publisistik üsluba xas ifadələrdən istifadə olunmur. Qeyd edək ki, bu hadisələrin axşam vaxtına təsadüf etməsi də inandırıcı deyil və əfsanəyə xas deyil. Bu əlamətlər mətnlərin üzərində işlənildiyini göstərir. “Yalnız ağac əfsanəsi”ndə³ də bədii təsvir vasitələrindən istifadə olunmuşdur. “Nuhdaban” mətnindəki bədii-publisistik üslublu cümlələr folklor mətnini tanınmaz hala salmışdır: “Gördüyünüz elə-belə od deyil. Sirli-möcüzəli oddur. Burada hər şey öz qidasını oddan-alovdan alır”⁴. Məlumdur ki, sadə söyləyici ədəbi cümlələr qurmur, sadə dildə danışır. Eyni nöqsanları “Məngələn ata” mətnində də görmək olar. “Məngələn ata” tilsimli bir kişi imiş. Yüzdən artıq yaşı olan bu kişinin bircə qızı varmış. Bir gün Məngələn ata qızına deyir: “Qızım, get bulaqdan su gətir, yanırım, çalış tez gəl”⁵. Mətn danışq dili atributlarından məhrum edilmiş, araşdırma üçün yararsız hala salınmışdır. “Lala xaş-xaş”⁶, “Gicitkən”⁷, “Danaqıran”⁸ mətnləri də hekayəvari, bədii-publisistik dildə yazılmışdır.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, 2009, s.86

² Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.38

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.37

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, 2009, s.70

⁵ Qarabulaq folklor antologiyası. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2010, s.60

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.185

⁷ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.194

⁸ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.195

Folklor nümunələri üzərində müxtəlif tipli dəyişikliklərin edilməsi, onların söyləyicidən alınmış ilkin variantını zədələməklə ənənəvi mətnlərin kasadlaşmasına, öz simasını itirməsinə gətirib çıxarır. Daha dəqiqi, üzərində işlənmiş mətnlərdən şifahi örnək kimi istifadə də yararsız tədqiqatların ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu baxımdan bu mətnləri aşkara çıxarmaq, onların ənənəvi variantları isə müqayisələr apararaq dəyişdirilmiş elementlərini müəyyənləşdirmək müasir folklorşünaslığın vacib tələblərindəndir.

Bundan başqa, nəşrlərimizdə saxtalaşdırılmış mətnlərlə də qarşılaşdıq. Saxtalaşdırılmış mətnlər ənənədə mövcud olan süjetlərə yad ünsürlərin calanması ilə meydana çıxmışdır.

Saxtalaşdırılmış mətnlər

Bir qrup mətnlərdə saxtalaşdırılma ənənədə mövcud olan süjetlərə yad ünsürlərin calanması ilə aparılmışdır. Bu mətnləri saxtalaşdırma üsullarına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Çevrilmənin xarakterinin saxtalaşdırılması: Əfsanə süjetləri özünəməxsus çevrilmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Çevrilən varlıq, çevrilmə vəziyyəti, çevrilmənin səbəbləri məntiqli şəkildə bir-biri ilə əlaqədardır. Saxtalaşdırılmış əfsanələr isə bu kimi əlamətlərdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu qəbildən olan “Kəmənd qaya” əfsanəsində ənənəvi süjetə yad elementlərin calanması özünü göstərir. Əfsanəyə görə, varlı kişinin qızı kasıb oğlanı sevir. Atasını razı olmadığına görə qız oğlana qoşulub qaçır. Atanın dəstəsi yaxınlaşıb oğlanın boynuna kəmənd atırlar. Qız xilas olmaq üçün Allaha yalvarır, ətrafda nə varsa, daşa dönür¹. Əfsanələrdə, adətən daşadönmə dilək edənlərə aid olur. Bu əfsanədə ətraf aləmin daşa dönməsi qeyri-ənənəvidir. Saxtalaşdırılmaya məruz qalan ənənəvi süjet

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.138

eyni zamanda “Maral gölü” əfsanəsinə də xasdır. Ənənəvi əfsanə süjetinə görə, çevrilmə baş verir və süjet bitir. Eləcə də çevrilmə, nəticə kimi meydana çıxan yaranışla əlaqəli olur. Bu əfsanəyə görə, “qız maral oldu, gölə girdi və üzə-üzə o biri taya keçib getdi. O vaxtdan həmin gölə “Maral göl” deyilir”¹. Göründüyü kimi, əfsanədə çevrilmə ilə etiologiya əlaqəli deyildir.

2. Dua motivinin saxtalaşdırılması

a) Duada müraciət obyektinin saxtalaşdırılması: Əfsanələrə xas olmayan motivlərin calanması bir çox mətnlərdə duada müraciət olunan varlığın ənənəyə zidd şəkildə dəyişdirilməsi ilə özünü göstərir. Ənənəvi örnəklərdə çarəsiz vəziyyətdə qalanların ümid yeri, müraciət ünvanı Allahdır. “Ana daş”² əfsanəsində müraciət ünvanı dəyişdirilmişdir. Əfsanədə, ənənəvi süjetdə olduğu kimi, düşmən təqibindən qaçan gəlin xilas olmaq istəyir. Folklorumuzda çarəsiz qalan qızların, gəlinlərin Allaha dua edib hər hansı varlığa çevrilməsi haqqında çoxlu sayda əfsanələr vardır. “Gəlin qayası” əfsanəsi də eyni süjet əsasında qurulub. Ancaq başqa əfsanələrdə Allaha, Tanrıya dua edilirsə, burada “Ulu Günəş”ə müraciət olunur. Qeyd edək ki, nə Azərbaycan xalq inanışlarında, nə də başqa əfsanələrdə Günəşdən nicat dilənməsinə təsadüf olunmur. Bundan başqa, xilas olmaq üçün ağaca müraciət də³ mövcud deyildir, deməli, ənənəvi deyil. Bu səbəbdən də motivin saxta olduğu, tərtibçi qələminə məxsus olduğu bəlli olur. Oxşar hadisə “Çoban və qoyun sürüsü” adlanan mətnə də özünü göstərir. Bu mətnə görə, çoban Kəpəz dağına yalvarıb su istəyir. “Ancaq çoban andına əməl etmir. O, Kəpəzi aldatmağına sevinərək gülür. Bunu görən Kəpəz dağı hirsələnir, çobanı öz sürüsü ilə birlikdə həmin bulağın başındaca daşa

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.66

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.107

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, 1994, s.91

döndərir”¹. Diqqət etsək, bir elementin (müraciət obyektinin) saxtalaşdırılması mətnin sonadək saxtalaşdırılmasını tələb edir.

b) Duaetmə zamanının saxtalaşdırılması: Ənənəvi süjetə görə, personaj çətin vəziyyətə düşəndə dua edib xilas olmaq istəyir. Saxtalaşdırılmış mətnlərdə isə duanın zamanı düzgün ifadə edilmədiyinə görə funksiyası da zədələnmiş olur. “Gül və bülbül” əfsanəsində isə oğlanın sevgilisinin əsir düşməsi, bir müddət sonra Bülbülün padşahın oğlunun toyuna gəlib Gülnün gəlin olmasını görməsi, Gülnün əlindəki xəncərin Bülbülə sancılması süni şəkildə mətnə daxil edilmişdir. Daha sonra deyilir ki, qız xəncəri oğlanın sinəsindən çıxarıb öz ürəyinə soxur və Allaha dua edir. Ənənəvi süjetdə Gül və Bülbül çətin vəziyyətdə Allaha dua edirlər. Burada isə qız həm oğlanı, həm də özünü yaralayandan sonra dua edir. Bununla yanaşı, bu süjet “Gül və bülbül” haqqında mövcud olan əfsanələrin süjetindən fərqlidir və bu baxımdan ənənəvililiyi şübhə doğurur².

3. İnanırcılıq olmayan – insanlığa zidd ünsürlərin mətnə əlavə olunması: Bir qrup mətnlərdə nəinki Azərbaycan etnik şüuruna, hətta insanlığa yad cəhətlər təsvir olunur. Bu əlamət yad ünsürlərin calandığı “Kor bulaq” mətninə də aiddir. Mətnə deyilir ki, “varlı bir kişi cavan qızı zorla özünə arvad etmək istəyir. Qardaşı bacısını götürüb kənddən qaçır”³. Bu hissəyə qədər saxtalaşdırma ənənəyə uyğun aparılmışdır. Ancaq daha sonra bayağı elementlər mətnə daxil olur. Qeyd olunur ki, qardaş-bacı susuzlayırlar. Bacı gözünü ovub suyunu qardaşa içizdirir. Qardaş suyun acı olduğunu görür, işdən xəbər tutur. Sonra Allaha yalvarıb su istəyirlər, bulaq yaranır. Dua ilə bulağın yaranması, gözəl qızların zorla ələ keçiril-

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.265

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.114

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.112

məsi ənənəvi süjetlərdə vardır. Bayağı əlavələr mətni yararsız vəziyyətə salmışdır.

“Qoşabulaq” mətnində isə məmləkətdən baş alıb gedən iki qardaş susuzlayıb bir-birinin qanını içmək istəyirlər¹. İnsan qanı və yaxud göz suyu içmək Azərbaycan etnik təfəkkürünə yaddır. Bundan başqa, anaya qarşı qəddarlıq, hörmətsizlik də bizim xalqımızın ənənəsinə yaddır. “Anadan” mətninə görə, oğul anaya zülm edir, hətta döyür. Tanrı anadan hansı cəzanı verməsini soruşur. Oğul “Ana, dan!” deyib yalvarır. O vaxtdan oğul anadan quşuna dönür. Quşa dönəndən sonra anasına yalvarıb deyir: “Ana, dan, ana, dan! Nə qədər yalvarırsa, Allah onu bağışlamır”². Ənənəvi mətnlərdə yalvarış çevrilmə aktından əvvəl baş verir. Burada isə fərqlidir. Bütün bunlar mətnin saxtalığını göstərir. “Xalxallı bulaq” mətnində deyilir: “Günlərin birində böyük qardaş evə gələndə arvadını qardaşı ilə qol-boyun görür. Hirsini boğub özünü görməməzliyə vurur”. Bu hissə mətnin etnik ənənəyə yad olduğunu açıq-aşkar təsdiq edir. Bizim etnik düşüncəyə görə, namusu ləkələnən bir adamın özünü görməməzliyə vurması qəbul edilməzdir. Daha sonra qeyd olunur ki, o, arvadını aldadıb onu öldürməyə aparır. Daşla arvadının boğazını kəsəndə qan ətrafa sıçrayır. Yaxınlıqdakı bulaqda ləkəni yumaq istəyəndə bulaq deyir: “bu qanı suyla yumaq olmaz”³. Mətn saxta olmaqla yanaşı, etiologiyası yoxdur. Çünki bulaq əvvəldən mövcud idi.

Əfsanə adı ilə nəşr olunmuş bu mətnlərdə də yuxarıda sadalanan əlamətlər təkrarlanır. Bu səbəbdən də eyni mənbədəki⁴ bu mətnlərin də saxta olduğunu düşünürük: “Laçın qayası” (s.16),

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.123

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.164

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.122

⁴ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985

“Əriyən qaya” (s.17), “Göyözəndə qızıl piyalə” (s.19), “Daş pəhləvan” (s.25), “Sənan dağı” (s.30), “Ağrı dağı” (s.33), “Ana Ağrı dağı, Bala Ağrı dağı” (s.33), “Qırmızı dağda quşların söhbəti” (s.35), “Yanardağ əfsanəsi” (s.35), “Qoşa qardaş dağı” (s.37), “İncəbel” (s.38), “Ocaq dağı” (s.39), “Xanım tala əfsanəsi” (s.40), “Kürsəngi dağı” (s.40), “Qırxqız” (s.45), “Nəğməli bulaq” (s.1), “Qara at bulağı” (s.54), “Həmzə bulağı” (s.67), “Şehli güllər içində” (s.74), “Qızboyu çiçəyi” (s.77), “Ağgül və bülbül” (s.78), “Şeşənbülbül çiçəyi” (s.79), “Bənövşə” (s.79), “Köksü qaralan lalə” (s.80), “Lələdə qara xal” (s.81), “Yeddi il solmaz çiçək” (s.81), “Vaqif, Nəsim və Bülbül” (s.87), “Bülbül və gül” (s.88), “Xoruz və Tovuz quşu” (s.94), “Xarı bülbül” (s.99), “Qaranquş əfsanəsi” (s.100), “Göyərçinin ayağı niyə qırmızıdır?” (s.101), “Sarı bülbül əfsanəsi” (s.102), “Gülcədəmin əfsanəsi”. “Qızbənövşə bulağı” mətni haqqında da eyni sözləri demək olar¹.

Qondarma və saxtalaşdırılmış mətnlərin əsas xüsusiyyətləri nümunələr vasitəsilə izah edildi. Qeyd edək ki, bu süjetlərin saxta olduğunu göstərən əsas cəhət isə variantlarının olmamasıdır. Ənənədən gələn mətnlər etnik dünyanın hər tərəfinə yayılır və variantlaşır. Ancaq sözügedən mətnlərin heç bir variantı ilə qarşılaşmadıq.

Müşahidələr nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, AFA seriyasından olan Göyçə folkloru, Ağbaba folkloru, İrəvan çuxuru folkloru, Şirvan folkloru, Naxçıvan folkloru, Şəki folkloru, Şəki-Zaqatala folkloru, S.Paşayevin “Azərbaycan xalq əfsanələri” və s. nəşrlər saxta və saxtalaşdırılmış mətnlərin mövcud olduğu mənbələrdir.

Azərbaycan əfsanələrinin janr, paralel olaraq, mətn xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bu işlərin nəticəsi olaraq dəyişdirilmiş

¹ Quba-Şabran folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2013, s.58

mətnlərin aşkar olunması əfsanələrin digər oxşar mətnlərdən ayırmağa və düzgün sistemləşdirməyə xidmət edir.

Janr hüdudlarını müəyyən etdikdən və epik folklorun kiçik həcmli janrlarına aid bütün mətnləri incələdikdən sonra bu mətnlərin əfsanə hissəsi ayırd edilmişdir. Şifahi ənənədən alınan əfsanə mətnləri öyrəniləndikcə onların mətn xüsusiyyətləri də müəyyən edilmişdir. Bütün bu bilgilər ənənəvi mətnləri tanımağa, qondarma və saxtalaşdırılmış mətnləri də üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti dövründə nəşrlərimizə xeyli dəyişdirilmiş mətnlər daxil edilmişdir. Göstəriciyə yalnız ənənəvi mətnlər daxil edilməli olduğundan dəyişdirilmiş mətnləri aşkara çıxarıb bu şəkildə təsnif etdik: ədəbi dilə keçirilmiş, hekayələşdirilmiş və saxtalaşdırılmış mətnlər. Ənənəyə uyğun olmayan qondarma mətnlərin aşkar edilməsi işin ən çətin və əhəmiyyətli cəhətlərindən biri olmuşdur. Birinci hissədə qüsurlu: qırıq süjetli və anlaşılmayan mətnlərdən də bəhs olunmuş, formullar, alqış və qarğışların işlənmə məqamları təhlil olunmuşdur.

ƏFSANƏNİN SÜJETİ VƏ ETİOLOGİYASI

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanaraq çap olunmuş və hələ də çap olunmamış əfsanələri nəzərdən keçirərkən müəyyənləşdirdik ki, həmin əfsanələrdə süjet və etiologiya əlaqəsi müxtəlif şəkildə özünü göstərir: motivləşmənin özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Süjetlərlə bağlı gəlinən qənaətlərdə süjetlər və nəticə kimi ortaya çıxan yaranışlar arasında özünəməxsus əlaqə şəkilləri özünü göstərir. Daha aydın desək, müxtəlif əfsanələr eyni süjetləri daşıya bilir və həmin süjet müxtəlif yaranışlarla bitir. Bunun əksinə olaraq, elə müxtəlif süjetlər var ki, onlarda eyni yaranışlar gerçəkləşir. Süjetlərin məzmun və yaranış baxımından sistemləşdirilməsində əfsanə qəhrəmanı, onun xarakteri, qarşıdurmalar, ortaya çıxan yaranış, eyni zamanda süjetin motivləşmə məsələləri də vacib rol oynayır.

Əfsanə süjetinin xüsusiyyətləri

Epik folklorun kiçik həcmli janrı olan əfsanələr özünəməxsus süjet quruluşuna malikdir. Əfsanələr bir qayda olaraq epizodik hadisədən ibarət olur. Əfsanələr etioloji xüsusiyyətə malik olduğu üçün həmin epizodik hadisə də yaranışın gerçəkləşməsi ilə nəticələnir. Belə ki, qarşıya çıxan hər hansı gerçəkliyə, onun mənşəyinə olan maraq əfsanə süjetinin işə düşməsi üçün zəmin yaradır: bu zəmin həm də əfsanənin söyləndiyi konteksti formalaşdırır. Söyləyici uyğun süjeti seçir və söyləyir. Öldə olunan mətnlərə istinad edərək əfsanə süjetinin inkişaf ardıcılığını bu şəkildə müəyyən etmək mümkündür:

- 1. Möcüzəni şərtləndirən səbəblər;**
- 2. Möcüzə;**
- 3. Yaranmış varlıq.**

Əfsanə süjetini öyrənmək üçün yaranışın əsasında dayanan hadisəni – baş vermiş möcüzənin səbəblərini, möcüzənin şəkillərini və yaranmış məfhumu öyrənmək lazımdır. Qeyd edək ki, əfsanədə möcüzəli hadisənin başvermə səbəbləri müxtəlifdir. Bundan başqa, personajların vəziyyəti, xarakteri və digər xüsusiyyətləri möcüzəli hadisənin baş verməsində vacib rol oynayır. Bütün bu ünsürləri və onlar arasındakı əlaqəni öyrənməklə əfsanə süjeti haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür.

Hadisələr qəhrəmanın təqdim olunduğu üçün süjet bir çox hallarda qəhrəmanın təqdimi ilə başlayır. “Deyillər, Günəş və Ay bacı-qardaş imiş”¹, “Günəşlə Ay yaxın dostiymişdər”², “Bənövşəynən qızılgül iki bajıdı dayna”³. “Deyir ki, bir gəlin varmış. Bunun uşağı olmurmuş”⁴, “Qədim əyyamlarda bir əjdaha varmış”⁵, “Deyillər ki, qədimlərdə Gül gözəlliyi ilə dünyada tayı-bərabəri olmayan qızıymış”⁶, “Diyirlər ki, iki yetim qardaş varyıymış – İsxax və Musax adında”⁷, “Deyillər, canavar peyğəmbərin iti oluf, ilan balığı da onun tütəyi”⁸, “Eyib baba yüz altmış-yüz yetmiş il bundan qabaq Ərəb Qədim kəndində yaşayıb”⁹. Məlumdur ki, hadisələr öz ifadəsini surətlərdə tapır. Şifahi nümunələrdə də söyləyici hadisəni surətlər vasitəsilə çatdırır. Əfsanənin əvvəlində təqdim olunan hadisə həm də qəhrəman haqqında təsəvvür yaradır.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.39

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.41

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.35

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.40

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.41

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.114

⁷ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.115

⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.49

⁹ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

Əfsanələrdə əvvəlcə qəhrəmanlar tanındılar, ardınca vəziyyət təqdim olunur. Əfsanələr informativ xarakter daşdığı üçün süjet də əlavə təfərrüatlara yol vermədən birbaşa yaranışla əlaqədar hadisənin təqdimi ilə başlayır. Belə ki, əksər əfsanələrdə dinləyicinin fikri birbaşa hadisəyə yönləndirilir. Təsvir olunan hadisənin başvermə şərtləri (məkanı və şəraiti) məndən-mətnə dəyişir. “Günlərin bir günü Ayın anası qonşu ilə çörək yapırmış”¹, “Peyğəmbərnən Əli Əleyhis-səlam ağacın dibində oturub söhbət eliyirmişdər”², “Peyğəmbər deyif, hər küşdə evladını götsün, çıxсын gəlsin meydana. Hərə birini alif dalına gedifdi”³ və s.

Bəzi mətnlərdə yaranmış varlığın təqdimi ekspozisiya rolunu oynayır. Tutaq ki, “Şayıb-Qayıb dağının haça zirvəsinin hər birində iki məzar var”⁴, “Əli bulağı çox möcüzəli bir bulaxdı”⁵, “Bizdə Əli bulağı vardı. And olsun Allaha ki, o bulax müqəddəs bir bulağıydı”⁶, “Ayın üzündəki ləkələr Fatma nənə – canım qurban olmuşun əl izidi. Mən belə eşitmişəm”⁷. Bir qisim əfsanələr isə təbiətin, ümumi şəraitin təsviri ilə başlayır: “Qədim zamannarda göyün üzünü qara bulutdar tutufmuş. Hər tərəf qarannıx, zülmət kimiymiş”⁸. Gətirilən nümunələr əfsanə süjetinin müxtəlif şəkildə başlamasını göstərir.

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.36

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, V kitab, 2013, s.25

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.28

⁴ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

⁵ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, V kitab, 2013, s.29

⁶ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.83

⁷ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.39

⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.31

Azərbaycan əfsanələrinin süjet tipləri

İstinad edilmiş 60-dan çox mənbədən Azərbaycan əfsanələrinə xas 135 süjet müəyyən olunmuşdur. Süjetlərin bölgüsü zamanı yaranışı şərtləndirən səbəblər əsas götürülmüşdür. Bu səbəblər qəhrəmanın xarakteri ilə də sıx bağlıdır. Yəni, personaj pis əməlinə görə cəzalandırılıbsa, həmin süjetlər günahkarlar, çarəsiz vəziyyətdə dua edib xilas olursa, həmin süjetlər xilasolmalar qrupuna daxil edilmişdir. Bundan başqa, iki və daha çox yaranışdan bəhs edən bəzi əfsanə süjetlərində kəsişən məqamlara da rast gəlmək olur. Ona görə də bölgüdəki bəzi şərtliliklər qaçılmazdır.

Azərbaycan əfsanə süjetlərini məzmunu görə 4 qrupa bölmək olar: müqəddəslər, xilasolmalar, günahkarlar, mübahisələr. Müqəddəslərdən bəhs edən süjetlər ümumi süjetlər nisbətində 35,5 % (48 süjet), xilasolmalar haqqında süjetlər 26,7 % (36 süjet), günahkarlar haqqındakı süjetlər 28,2 % (38), mübahisələrə həsr olunmuş süjetlər 9,6 % (13 süjet) təşkil edir.

Əfsanə süjetlərinin öyrənilməsi ilə belə bir nəticəyə gəlinir ki, göstərilən 4 qrupa aid süjetləri ortaqlar əlamətlərinə görə qrup daxilində yenidən qruplaşdırmağa ehtiyac vardır. Süjetlərin təsnifatı zamanı qarşıya çıxan ikinci problem bəzi süjetlərin məzmunu görə bir neçə qrupa aid edilməsinin mümkünlüyü ilə bağlıdır. Süjetlərin təsnifatında, əsasən, qəhrəmanın vəziyyəti, xarakteri və baş verən hadisədə iştirakı nəzərə alınmışdır. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər həm də möcüzəli hadisənin səbəbi kimi özünü göstərir. Bir çox süjetlərin məzmun oxşarlığını nəzərə alsaq, bəzi bölgülər şərti xarakter daşıya bilər. Bu kəsişmələri aradan qaldırmaq üçün bəzi süjetlər daha çox uyğun olan qrupa daxil edilmişdir. Süjetlər haqqında məlumat verərkən hər süjetin etioloji xüsusiyyəti də statistik cəhətdən dəyərləndirilmişdir. Qeyd edək ki, eyni süjetin

müxtəlif variantlarında bir çox hallarda ayrı-ayrı yaranışlar gerçəkləşir. Eyni zamanda təketiologiyalı və çoxetiologiyalı əfsanələrin mövcudluğunu nəzərə alsaq, yaranışların kəmiyyəti süjetlərin kəmiyyətindən çoxdur.

I. Müqəddəslər. Bu qrupa daxil edilən süjetlərin əksəriyyəti müxtəlif söyləyicilər tərəfindən ayrı-ayrı müqəddəslərə aid edilir. Tutaq ki, Məhəmməd Peyğəmbərdən bəhs edən süjet başqa variantında Həzrət Əliyə aid edilmişdir. Başqa sözlə, müqəddəslər haqqında xeyli ortaqlar vardır. Yalnız bir müqəddəsə aid olan, başqaları haqqında söylənməyən süjetlər ayrıca qrup şəklində, təkrarlanan süjetlər isə ümumi şəkildə verilmişdir. Qrup daxilində yalnız bir müqəddəs haqqında söylənen süjetlər ayrılmış və dəqiq adlandırılmış, ortaqlar isə ayrı alt qrupa daxil edilərək “digər müqəddəslər” adı ilə verilmişdir. Müqəddəslərlə bağlı müəyyən edilmiş 48 süjeti belə qruplaşdırmaq olar:

1. Nuh peyğəmbər. 48 süjetin 12-i Nuh peyğəmbər haqqındadır. Bir süjetin 3 müxtəlif variantında iki yaranış, digər süjetlərdə isə bir yaranışdan bəhs olunur. Variantlar da daxil olmaqla 12 süjetdən 6-sı quşa, 1-i daşa, 9-u heyvanlara, 2-si isə mənəvi məsələlərə aid yaranışlardan bəhs edir.

2. Məhəmməd Peyğəmbər. Məhəmməd Peyğəmbərdən bəhs edən 4 süjetin hamısı təketiologiyalıdır. Bu süjetlərdən 2-si həşərata, 1-i göy cisminə (Ay), 1-i isə bitkiyə aid olan yaranış haqqındadır. Variantlar da daxil olmaqla 4 yaranışdan 1-i peyğəmbərin tərinin (bir variantda İmam Hüseyinin) yerə düşməsi, 1-i alqışı, 1-i qarğıışı, 1-i isə peyğəmbərə oxunan dua nəticəsində gerçəkləşir.

3. Həzrət Əli. Həzrət Əli haqqında 8 süjet müəyyən edilmişdir. Həzrət Əli ilə bağlı süjetlərin əksəriyyəti hər hansı məkanda müəyyən izin yaranışından bəhs edir. Variantlar da daxil olmaqla 8 süjetdən 3-ü çoxyaranışlı, digər süjetlər isə tək yaranışlıdır. Bu sü-

jetlərin 8 müxtəlif variantında məkanlarda mövcud olan izlərin, 3 variantda parçalanmış daşların, 2-də su hövzələrinin, 1-də isə ziyarətgahın yaranışından danışılır. Naxçıvandan toplanmış bir əfsanədə söyləyici Həzrət Əli surətini Koroğlu surəti ilə əvəz edir¹.

4. Pir baba. Qeyd edək ki, 3 süjetdə Pir baba personajı iştirak edir. Bu süjetlərin hamısı əjdahanın insanlara ziyan verməsindən bəhs edir. Şəkidən toplanmış iki örnəkdən birində söyləyici “Pir baba”-nı “Babarat baba” ilə², ikincidə Xıdır İlyas ilə³ əvəz edir. Digər süjetlər isə “Pir baba” ilə bağlıdır. Şəkidən və Gəncəbasar bölgəsindən toplanmış örnəklərə görə, əjdahanı cəzalandıran həmin personajlardır. Naxçıvandan toplanmış iki nümunədən birində cəza verən Allahdır. İkinci süjetə görə isə cəzalandıran tərəf aydın göstərilir. Variantlar da daxil olmaqla “Pir baba”-dan bəhs edən 4 süjetin 2-də bir yaranış, digər 2 süjetdə isə iki yaranış göstərilir. Eyni süjetin 6 variantından 3-ü tək (daşın yaranışı), digər 3-ü isə (daşın və su hövzəsinin, daşın və daşdakı izin yaranışı) çoxetiologiyalıdır. Belə ki, bu süjetlərin 8 variantında daşların, 2-də daşlardakı izlərin, 1-də su hövzəsinin yaranışından bəhs olunur.

5. Süleyman peyğəmbər. Süleyman peyğəmbər haqqında 4 süjet müəyyən edildi. Bu süjetlərin hamısı canlıların yaranışından bəhs edir və təkyaranışlıdır. Müəyyən edilən 3 süjetdə 5 yaranış gerçəkləşir. Süleyman peyğəmbərdən bəhs edən bütün süjetlərdə heyvanların və quşların (həm də onlara aid hər hansı əlamətin) yaranışından bəhs olunur.

Digər müqəddəslərdən bəhs edən süjetlərin sayı çox olmadığına görə bu süjetlər haqqında ayrıca bölmələr şəklində məlumat

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s. 86

² Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.171

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.41

verməyə ehtiyac duymadıq. Qalan 17 süjet Musa peyğəmbər, Yaqub peyğəmbər, İbrahimxəlil peyğəmbər, Xızır peyğəmbər, Seyid İbrahim ağa, Ağası baba və adı deyilməyən digər müqəddəslərdən bəhs edir. Bu süjetlərin 8 variantı çoxetiologiyalı, digərləri isə təketiologiyalıdır. Daşların yaranışından 5, bitki örtüyünün yaranışından 13, mənəvi məsələlərə aid yaranışlardan 3, insana aid yaranışdan 1, su hövzələrinin yaranışından 6, heyvanların və quşların yaranışından 15, əşyanın yaranışından 2 süjetdə bəhs olunur. Adı deyilməyən peyğəmbərlər haqqında 10 süjet müəyyən edildi. Bu süjetlərdən 4-ü quşa, 2-si bitkiyə, 1-i balığa, 1-i ağaca, 1-i həşəratı, 1 süjet isə mənəvi məsələlərə aid yaranışlar haqqındadır.

Əfsanə süjetlərini araşdıranda eyni mətn daxilində iki fərqli süjetin birləşməsi məsələsi ortaya çıxdı. Bu hadisə folklorşünaslıqda “kontaminasiya” adlandırılmışdır. N.Vedernikova bu hadisəni “mexaniki və yaradıcı kontaminasiyalar” kimi təsnif edərək, mexaniki kontaminasiyaların təsadüfi xarakter daşdığını və bu zaman süjet birləşmələrinin səbəbsiz baş verdiyini vurğulayır¹. İ.Rüstəmzadəyə görə, yaradıcı kontaminasiyalar çox zaman tərəflərdən birinin zərərə məruz qalması hesabına baş verir². Kontaminasiyalı əfsanə süjetlərində isə personajın fəaliyyəti adı süjetlərdəki fəaliyyəti ilə təzadlıdır. Çobanlardan bəhs edən süjetə görə, çoban vədinə xilaf çıxaraq cəzalandırılırsa, kontaminasiyalı süjetdə o, vədinə əməl edir³. Süjetin söyləyici tərəfindən dəyişilən hissəsi göstəricidə fərqləndirilmişdir.

¹ Ведерникова Н.М. Контаминация как творческий прием в волшебной сказке. Ленинград: Русский фольклор, 1972. с.151

² Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.53

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.84

Müqəddəslərdən bəhs edən iki əfsanədə kontaminasiya hadisəsi ilə qarşılaşdıq. Süjetə göstərilir ki, əjdaha kəndin suyunu qurudub qaçır. 1) Pir baba onu nizə ilə vurub daşa döndərir¹; 2) Qayaya nizə atır, onun izindən su çıxır². Digər bir mənbədə söyləyici tərəfindən bu süjetlər birləşdirilmişdir³. İkinci kontaminasiya Həzrət Əli ilə bağlı süjetdə qarşıya çıxdı. 1) Həzrət Əli qılıncını dağa çəkir, daş atır, həmin yerdən su çıxır⁴. 2) Həzrət Əli görür ki, dağ aşır, əli ilə dağı saxlayır⁵.

II Xilasolmalar. Bir qisim süjetlər çətin vəziyyətə düşənlərin xilas olmasından bəhs edir. Bu süjetlərə görə, personajın “xilasolma” istəyi müxtəlif səbəblərdən gerçəkləşir. Həmin səbəbləri nəzərə alaraq müəyyən edilmiş 36 süjeti də məzmun yaxınlığına görə belə təsnif etmək olar:

1. Uğursuz sevgi haqqında. Xilasolmalar ümumi başlığı altında yer alan “uğursuz sevgi” süjetlərinin sayı 7-dir. Bu süjetlərin bir qisimində xilasolma təqib səbəbindən gerçəkləşir. Bu əlamətə görə də sözügedən süjetləri iki qrupa bölmək olar:

1a. Sevgi və əngəl. Bu mövzulu süjetlərdə sevənlərin qovuşması yolunda qarşıya çıxan əngəllərdən və çarəsiz vəziyyətdə olanların xilasolma arzusunun gerçəkləşməsindən bəhs olunur. Bu süjetlərin 7 müxtəlif variantında yalnız bir yaranışdan danışılır. 1 süjetin iki müxtəlif variantında daşın, 3 variantda ağac, ot və gülün, 1-də su hövzəsinin, 1-də quşların yaranışından bəhs olunur. 1 süjetin 7 variantından yalnız 1-i kosmoqonik məzmunludur.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.9, Gəncəbasar folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.86

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.63

³ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.170

⁴ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.45

⁵ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.84, s.86;

Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.83; Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, V kitab, 2013, s.29

1b. Sevgi və təqib. Sevgi və əngəl mövzulu süjetlərin bəzində təqib motivi qarşıya çıxır. Sevənlər, onların izdivacına qarşı çıxanların təqbinə məruz qalırlar. Sevgi səbəbindən təqib olunanlar haqqında müəyyən olunan bir süjetin 4 variantından hər biri təkyaranışlıdır. Variantların 1-də daşın, 1-də gülün, 1-də həşəratın yaranışından bəhs edilir. Digər varinatda isə yaranış insanın qeybolması ilə gerçəkləşir.

2. Düşmən təqibi. Bu səbəbdən xilas olmaq istəyi 3 süjetdə qarşıya çıxır. Bu süjetlərə görə, xilas olmaq istəyənləri təqib edənlər düşmənlərdir. Bu süjetlərin əldə edilən bütün variantlarında bir yaranış haqqında danışılır. Düşmən təqibindən bəhs edən süjetlərin bütün variantlarında – bir süjetin 3, bir süjetin 5, digər süjetin isə bir variantında daşların yaranışından bəhs olunur.

4. Qorxu. Bu səbəbdən xilasolma istəyinə 4 süjetdə rast gəlinir. Bu süjetlərin yalnız birində eyni kateqoriyadan olan iki yaranış (daş) göstərilir. Süjetlərin 6 variantında daşların, 5-də isə quşların yaranışı haqqında danışılır.

5. Zülm. Zülmə məruz qalanların xilasolma istəyi 4 süjetdə özünü göstərir. Bu süjetlərin hər birində bir yaranışdan bəhs olunur. Bir süjetin bir variantında daşın, 2-də quşların, 3-də bitki örtüyünün, 1-də su hövzəsinin yaranışından bəhs olunur.

3. Utanc. Bu səbəbdən xilas olanlar haqqında bəhs olunan 5 süjetin hamısı bir yaranışdan bəhs edir. 1 süjetdə xilasolma səbəbi xarici görünüşündə qüsurlu olanların istəyi ilə bağlıdır. Bu mövzulu süjetlərin 2 variantında daşın, 3-də quşların və heyvanların, 1-də təpənin, 1-də isə su hövzəsinin yaranışından danışılır.

6. Digər xilasolmalar. Bu haqda 14 süjet aşkar edilmişdir. Bu süjetlərin yalnız 2-i çoxetiologicalıdır. Digər 12 süjetin müxtəlif 9 variantında quşların və heyvanların, 7-də bitki örtüyünün, 3-də daşların, 1-də su hövzəsinin, 1-də ziyarətgahın yaranışından söz açılır. Üç

süjetdə isə kosmoqonik məzmunlu yaranışlardan danışılır. Bu qrupa aid edilən süjetlərdə personajın xilasolma arzusunun səbəbi xeyirsiz ovlad, peşmançılıq, yorğunluq və s.-dir.

III Günahkarlar. Günahkarlardan bəhs edən 38 süjetdə yaranış cəzalandırma prosesinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Cəzalandırmaların səbəbləri isə müxtəlifdir. Xatırlayaq ki, xilasolmalar qrupuna daxil edilən süjetlərdə personaj hər hansı çətin vəziyyətdən xilas olmaq üçün öz arzusu ilə çevrilməyə, yaxud dəyişilməyə məruz qalır. Günahkarlar qrupuna aid edilən süjetlərdə isə personaj hər hansı pis əməlinə görə fəvqəltəbii qüvvə, yaxud müqəddəslər tərəfindən cəzalandırılır. Verilən cəzanın səbəblərinə görə günahkarlar qrupunun daxilində aşağıdakı kimi bölgü aparmaq olar:

1. Xəsislik. Bu xüsusiyyətlə bağlı cəzalandırılanlar haqqında 4 süjet müəyyən edildi. Bu süjetlərdə cəzanın səbəbi xəsislikdir. Xəsislikdən bəhs edən iki süjetin hər birinin bir variantı çoxetiologicalı, digər süjetlər isə təketiologicalıdır. Bu süjetlərin 8 variantında daşların, 3 variantında heyvanların yaranışından danışılır. 1 süjetdə isə kosmoqonik mövzulu yaranışdan (göyün yerdən uzaqlaşması) bəhs olunur.

2. Pıntilik. Bu mövzu haqqında müəyyən olunan 2 süjetin hər biri bir yaranış haqqında məlumat verir. Bu süjetlərdən birində kosmoqonik məzmunlu yaranışdan, digər süjetin iki müxtəlif variantında heyvanın və daşın yaranışından danışılır.

3. Məsuliyyətsizlik. Bununla bağlı 5 süjet qarşıya çıxdı. Bu süjetlərin hər birinin yalnız bir variantına rast gəlinir. Bir süjetdə daşın, 1-də heyvanın, digər 2-də isə Ayın və Günəşin yaranışından bəhs olunur.

4. Çörəyə hörmətsizlik. Bu haqda 4 süjet aşkar edildi. Bu süjetlərin variantlarının hər biri bir yaranışdan bəhs edir. 2 variantda

kosmoqonik məzmunlu yaranış, 1-də daş, 1-də quş, 1-də heyvanın yaranışı haqqında danışılır.

5. Oğurluq. Bu haqda 7 süjet müəyyən edildi. Onlardan 1-də müxtəlif kateqoriyadan olan iki yaranışdan danışılır (daşın və Ayın yaranışı). Digər süjetlərdən 3-ü daşın, 1-i insanın, 1-i isə sarmanyolunun yaranışından bəhs edir.

6. Kələk. Bu mövzu ilə bağlı 3 süjet qarşıya çıxdı. Hər biri təketiologiyalı olan bu süjetlərin 2-i quşa, 1-i marala aid yaranışdan bəhs edir.

7. Qısqanclıq. Bununla bağlı müəyyən olunan təketiologiyalı 2 süjetin hər ikisi bitki örtüyünün yaranışından bəhs edir.

8. Nankorluq. Bu mövzudakı 2 süjet çobanların verdikləri vədə xilaf çıxmasından bəhs edir. Həmin süjetin 8 variantının hər birində daşın etiologiyasından bəhs olunur.

9. Digər günahlar. Digər günahlar haqqında 9 süjetlə qarşılaşdıq. Hər biri bir yaranışdan bəhs edən bu süjetlərin müxtəlif variantlarında 4 kosmoqonik məzmunlu, 5 quş və heyvan, 1 insan haqqında yaranışdan söz açılır.

Günahkarlar haqqında bir süjetdə kontaminasiya hadisəsi ilə qarşılaşdıq. Vədinə xilaf çıxan çoban haqqındakı süjetə söyləyici ikinci bir süjeti calamışdır. Söyləyici ikinci süjetə keçidi məkan ünsürü ilə əlaqələndirir. Həmin süjetin digər variantlarında çoban, adətən, verdiyi vədə əməl etmir, qurban kəsmir, buna görə də cəzalandırılaraq daşa çevrilir¹. Burada isə söyləyici çobanın vədinə əməl edib qurbanı kəsdiyini deyir. İkinci süjetə görə, bir gəlin yaranmış həmin su hövzəsinin gözünü öz çomağı ilə bulandırır, ona görə də cəzalandırılır və daşa dönür². Əgər bu süjetdə çoban digər

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.22, Borçalı-Qarapapaq folkloru, Bakı, Nurlan, 2011, s.55

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.84

süjetlərdəki kimi, vədinə xilaf çıxsaydı, cəzalandırılaraq daşa dönməli və süjet bitməli idi. Burada söyləyici birinci süjetin sonunu dəyişir və ikinci süjetin dövrüyyəyə girməsinə zəmin yaradır. Həmin süjetdə cəzalandırılan çoban yox, suyu bulandıran gəlidir.

IV Mübahisələr. Azərbaycan əfsanə süjetlərinin içərisində sayca ən az olan süjetlər mübahisələrlə bağlıdır. Bu süjetlərdə yaranış baş verən mübahisələr səbəbindən gerçəkləşir. Həmin süjetlərə görə, mübahisələrin səbəbi dəyişkəndir. Mübahisə mövzulu ən çox süjet Ay və Günəşlə bağlıdır. Mübahisələrlə bağlı müəyyən edilən 13 süjetin 8-i iki yaranışdan bəhs edir. Digər süjetlər isə təketiologiyalıdır. Bu süjetləri belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ailə mübahisələri. Bu haqda məlum 6 süjetdən 4-ü variantlar daxil olmaqla Ay və Günəşlə bağlı, 2 süjet isə dağlara aid yaranışdan bəhs edir.

2. Sevənlərin mübahisələri. Bu mövzu haqqında 5 süjetin hər biri Ay və Günəşə aid etiologiyanı göstərir.

3. Qonşu mübahisələri. Qonşu mübahisələri mövzusunda olan 2 süjetdən 1-i dağ, 1-i isə kosmoqonik məzmunlu yaranışdan bəhs edir.

Əfsanə süjet tiplərinin seçilməsi və qruplaşdırılması qəhrəmanların xarakterinə görə aparılmışdır. Daha dəqiq desək, əfsanə qəhrəmanlarının əməlləri yaranışı gerçəkləşdirən başlıca amildir. Qəhrəmanın əməlinin xarakterindən qaynaqlandığını nəzərə alsaq, əfsanə qəhrəmanının xarakterinə görə dəyərləndirilməsi əfsanə süjetinin tədqiqində və sistemləşdirilməsində vacib məsələdir.

Əfsanə qəhrəmanı

Əfsanə qəhrəmanı süjetlərin gedişində və qruplaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Biz süjeti təsnif edərkən qəhrəmanın xa-

rakteri nəzərə alınmışdır. Bu baxımdan istinad edilən əfsanələrdə qəhrəmanlar, onların xarakteri, xarakterdən qaynaqlanan əməllər və nəticələri haqqında qısaca məlumat verməyi lazım bilirik.

Əfsanə qəhrəmanlarını öz səciyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar: yaxşılar, yamanlar, acizlər. Əfsanələrdə baş verən möcüzələr də qəhrəmanların xarakterinə uyğun şəkildə gerçəkləşir.

Yaxşılar. Birinci qrup qəhrəmanlar aid olduqları cəmiyyətin qanunlarına hörmətlə yanaşır və buna görə də ətrafdakılar tərəfindən təqdir olunurlar. Onların əməlləri aid olduqları toplumun ənənələrinə, inanc sisteminə olan münasibətlərindən doğur. Bu qrupa aid edilənlər həm yaxşı əməlləri təbliğ edən müqəddəslər, həm də göstərdikləri nümunəvi davranışlara görə fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən mükafatlandırılanlar kimi özünü göstərir. Başqa sözlə, ənənənin təqdir etdiyi dəyərləri təbliğ edənlər və bu dəyərlərə əməl edənlər yaxşılar statusundadır. Belə əfsanələrdə mükafatın təməlinə, adətən, alqış dayanır. Fəvqəltəbii güclər qəhrəmanın əməli qarşılığında ona alqış edirlər. “Daş sürü” əfsanəsində kasıb çoban evinə qonaq gələn Xızır peyğəmbərə quzu adı ilə pişik kəsdiyinə görə onun tərəfindən mükafatlandırılır¹. “Ardıc ağacı” əfsanəsində ağac Peyğəmbəri düşmənlərdən qoruduğuna görə mükafatlandırılır². “Şayıb-Qayıb” əfsanəsində bulağın yaranışı yaxşı əmələ görə mükafatlandırılma nəticəsində baş verir. Allahın sevimli bəndələri olduqlarına görə şəhidlərin məzarlarından bulaq qaynayır³.

Yamanlar. İkinci qrup qəhrəmanlar öz xarakteri ilə əlaqəli olaraq ənənədə möhkəmlənmiş stereotiplərə qarşı hörmətsizlik,

¹ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.52

³ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

məsuliyyətsizlik göstərilir. Buna görə də onlar səlahiyyətli – ilahi, yaxud müqəddəslər tərəfindən qınanılır və cəzalandırılırlar. Ənənəyə ögey münasibət bu qəhrəmanların əməllərini idarə edir. Bu qəhrəmanların ənənəni ayaqlaması etiraz doğurur. Bu etiraz, adətən, qarğış şəklində ifadə olunur və cəza ilə nəticələnir. Cəza əfsanələrdə ən çox rast gəlinən motivlərdən biridir. S.Sakaoğluna görə, “əfsanələrdəki bütün “kötü”lər mütləq cəzalandırılırlar. Bu proses həyata keçirilərkən varlıqların canlı, cansız, insan, heyvan, bitki olması nəzərə alınmaz”¹. Yamanlar bir çox hallarda zalımlar kimi təqdim olunurlar. S.Tompson folklor nümunələri əsasında hazırladığı “Motife-Index of Folk Literature” əsərində S0-S99 şifrəsi altında zalımlarla bağlı motivləri qruplaşdırmışdır². Araşdırıcı bu motivləri ümumi folklor nümunələrində tədqiq etdiyi üçün əfsanələrə aid olan hissəni tapmaq mümkün deyil. Ona görə də bu göstərici bizim işimizə yaramır.

Yamanlardan bəhs edən “Atlar” əfsanəsində də cəmiyyətin qınadığı cəhətlər və onların daşıyıcıları cəzalandırılır. Əfsanəyə görə, atı ölən bir kasıb kişi varlı qonşusundan at borc istəyir. Varlı kişi xəsis olduğuna görə hər gün bir bəhanə ilə atı vermir və cəzalandırılır³. Digər bir əfsanədə də cəzalandırılan xəsisdir. “Ayı əvvəl çox varlı, ancaq xəsis bir insan idi. O, kasıb və ac bir kəndliyə çörək verdiyinə görə qızını cəzalandırır, onun əlini balta ilə kəsir. Allah onu cəzalandırıb ayıya çevirir⁴. “Daş pendir” əfsanəsində çoban

¹ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s.41

² Thompson. Motif-Index listed alphabetically. Elektron resurs.

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.71

⁴ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Баку, АЗГНИИ, Том 1., 1930, s.233

oğurluq etdiyi üçün onun pendiri daşa dönür¹. Mətnlərdən məlumdur ki, qarğıışı edən ziyançəkənlər, qarğışa görə cəzanı verən isə ilahi və ya müqəddəslərdən biridir. Əfsanələrdən bəlli olur ki, qarğıışı edənin insan olması şərt deyil. Cəzalandırılanlar kimi, qarğıış edənlər də müxtəlif varlıqlar ola bilər. “Darcan qarı” əfsanəsinə görə, ac itə çörək vermədiyinə görə Darcan qarı itin qarğıışına düçar olur. Darcan qarı şələsi dalında daşa dönür².

Əfsanələrdə insanlar arasında xüsusi hörmətə malik olan, inanılan, ehtiram olunan peyğəmbərlər də cəza verənlər sırasındadırlar. “İlan balığı” əfsanəsində Peyğəmbər dəstəmaz alanda üzüyü suya düşür, tapa bilmir. Qəzəblənən peyğəmbər üzüyə qarğıış edir ki, balıq ol, dumandan dumana gəl, sünnüyə qismət ol. İlan balığı ordan yaranıb³. Başqa bir əfsanədə peyğəmbərin qarğıışına düçar olan çobandır. Qoyunlar onları ac saxladığına görə çobandan peyğəmbərə şikayət edirlər. Peyğəmbər özü qoyunları aparır. Qoyunlar yenə ac qaldıqlarını deyirlər. Qoyunların haqsızlığı peyğəmbəri qəzəbləndirir və onlara qarğıış edir. O vaxtdan qoyunların qarnı doymur⁴.

Yuxarıda qeyd etdik ki, yaxşı əməl sahibləri mükafatlandırılır, ənənəni, inancı zədələmək istəyənlər cəzalandırılırlar. Mükafatlandırma və cəzavermə alqış və qarğıış ilə şərtlənir. Bir əfsanədə hər iki motivə rast gəlinir. “Peyğəmbərin qarğıışı və alqışı” əfsanəsində peyğəmbərin papağını külək aparır. Qız onun papağını tutmadığına görə peyğəmbər qarğıış edir ki, qızın cehizi bitməsin. Qoyun onun papağını tutmadığına görə peyğəmbər qoyuna da qarğıış

¹ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.149

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IX kitab, 2014, s.19

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IX kitab, 2014, s.26

edir. O vaxtdan qoyunun qarnı doymur. Böyütkən kolu papağı tutduğuna görə peyğəmbər ona alqış edir ki, həmişə yaşıl qalsın¹. Alqış və qarğışın eyni əfsanədə növbələşməsi eyni məsələyə göstərilən fərqli münasibətlə bağlı olur.

“Əfsanələr inancları təbliğ edirlər”² fikrini mətnlərə tətbiq etsək, aydın olur ki, əfsanələrdə geniş yayılmış “cəza”nın əsas səbəblərindən biri də inanca edilən hörmətsizlikdir. “Daş çoban” əfsanəsində çoban verdiyi vədə əməl etmədiyinə görə daşa dönür³. Əfsanələrdə cəmiyyətin dəyərlərinə laqeyd yanaşma da kəskin şəkildə pislənilir və cəzalandırılır. “Yuxa bişirən bir qadın tənbellikdən dolayı bişirdiyi yuxa ilə uşağını təmizləyərək hər kəsin yüksək dəyər verdiyi çörəyə hörmətsizlik edir, bu iş Allaha xoş getmir və onu cəzalandırır⁴.

Acizlər. Üçüncü qrup əfsanə qəhrəmanları hər hansı çətinlik qarşısında çarəsiz qalanlardır. Bu qəhrəmanlar cəmiyyətdə və təbiətdə qarşılaşdıqları çətinliklərdən çıxış yolu tapa bilmir, çarəsiz qalib inancına sığınır və dua edib çıxış yolu axtarırlar. Başqa sözlə, dua edib fəvqəlbəhş qüvvələrdən kömək istəyirlər. “Gəlin qaya” əfsanəsində dağda işləyən ərinə yemək aparən gəlin yağılının basqısına məruz qalır, xilas olmaq üçün Allaha dua edib daşa çevrilmək istəyir. Gəlin etnik təcavüzdən qurtuluşu inancına sığınmaqda görür⁵. Qeyd edək ki, ənənədən gələn stereotiplər “Azərbaycan əfsanələrində ailə münasibətləri” adlı məqalədə işıqlandırılmışdır⁶.

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.45

² Pentikainen J. Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu. Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Geleneksel Yayınları, I kitab, 2006, s.229

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.168

⁴ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.14

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, 1994, s.82

⁶ Əmirli E. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərində ailə münasibətləri. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, № 2 (61), Bakı, Elm və təhsil, 2017

Üçüncü qrup əfsanə qəhrəmanlarının çox hissəsi sosial təcavüzlərdən xilas olmaq istəyənlərdir. “Üç qardaş dağı” əfsanəsində xana çobanlıq edən üç qardaş hava dumanlı olduğu üçün qoyunları itirirlər. Xandan qorxan qardaşlar xilas olmaq üçün dua edirlər¹. Digər mətndə isə qəhrəman təbiətdən doğan çətinliklə üz-üzə qalır. “İlan qayası” əfsanəsinə görə, bir qız göldə çiməndə iki ilan sürünə-sürünə gəlib onu çalmaq istəyir. Qız Allaha dua edib kömək istəyir².

Əfsanədə qarşıdurmalar

Qarşıdurmalar cəmiyyətə, ətraf mühitə münasibətinə görə bir-birinə əks mövqedə dayanan personajların timsalında özünü göstərir. Bu ziddiyyətlər ənənələrə, inanca, insanlığa münasibətdə üzə çıxır. Qarşıdurmalara məruz qalan personajlara diqqət olunsaydı, bəlli olur ki, bu vəziyyət yamanlar və acizlər üçün xarakterikdir. Bu iki qrupa aid qəhrəmanlar fikir ayrılığında olduqları təbəqə ilə qarşıdurma vəziyyətində olurlar. Əfsanələrdə qarşıdurmalar aşağıdakı kimi təzahür edir:

a) Əfsanə qəhrəmanı – etnik düşmən. Etnik düşmən, qəhrəmanın elinə-obasına təcavüz edən xarici düşmənlər kimi verilir. “Gəlindaşı” əfsanəsində bir gəlin onu ələ keçirməyə çalışan düşmənin təqibindən qaçıb Tanrıdan kömək istəyir. Tanrı onu daşa döndərir³. Digər əfsanədə də düşmənin təqibindən qaçan qızlar yaxalanacaqlarını görüb Allaha dua edirlər ki, onları düşməyə qismət etməsin⁴.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.57

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.96

³ Yardımlı folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.68

⁴ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

b) Əfsanə qəhrəmanı – sosial düşmən. Sosial düşmən qəhrəmanın yaşadığı cəmiyyətdə müxtəlif sosial təbəqələrin təmsilçiləridir. Eyni məsələyə müxtəlif münasibət bu təbəqələrin nümayəndələri arasında konfliktin yaranmasına səbəb olur. “İsax və Musax” əfsanəsində iki qardaş ağalarının heyvanlarını itirdikləri üçün evə qayıtmağa qorxurlar. Allahdan quş olmaları üçün dua edirlər. Kasıb qardaşların qarşısında dayanan varlı ağadır¹. “Danaqıran” adlı başqa bir əfsanədə qəhrəmanın qarşısında dayanan öz varlı əmisidir². Digər bir əfsanədə çarəsiz qızla öz valideynləri arasındakı konfliktdən bəhs olunur. “Yalqız ağac” əfsanəsində valideynləri qızı sevmədiyi adama ərə vermək istəyirlər. Qız Allaha dua edib bu vəziyyətdən qurtulmaq istəyir³. Kasıb çobanla ağa, varlı əmi ilə kasıb qardaş oğlanları, qızla valideynləri arasındakı konflikt həm də cəmiyyətdəki sosial problemlərin ifadəsidir. Çünki əmi varlı olduğu üçün kasıb qardaş oğlanlarını sevmir. Qız isə kasıb oğlanı sevdiyi üçün ata onu zorla varlı kişiyə ərə vermək istəyir. Hər iki əfsanədə varlı-kasıb qarşılıqlı ifadə olunur.

c) Əfsanə qəhrəmanı – təbiət hadisələri. Qəhrəmanın yaşadığı cəmiyyətdə problemlər olduğu kimi, aid olduğu təbiətin də çətinlikləri vardır. Əfsanə qəhrəmanı təbiətdən doğan çətinliklər qarşısında aciz qalanda da inancına sığınıb kömək istəyir. “İlan qayası” əfsanəsində qız ilanını onu çalacağından qorxub xilas olmaq üçün dua edir⁴. “Daş dəvə” əfsanəsində sarvan dəvəsini çaydan keçirmək üçün Allaha dua edir ki, seli kəssin⁵. Digər bir mətndə isə

¹ Şəki Folklor örnekləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.20

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.206

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.68

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.96

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.59

susuzluqdan əziyyət çəkən çoban su əldə etmək üçün dua edir¹. Azərbaycan əfsanələrində qəhrəmanın xarakteri, təsnifi və qarşıdurma vəziyyəti barəsində “Azərbaycan əfsanələrində qəhrəman və qarşıdurmalar” adlı məqaləmizdə bəhs etmişik².

Əfsanədə möcüzə

Əfsanə süjetinin ən vacib ünsürlərindən biri də möcüzəli hadisədir. Əfsanə möcüzəsi hər hansı varlıq üzərində gedən keyfiyyət, yaxud əlamət dəyişikliyi timsalında gerçəkləşir. Əfsanələrdə qarşıya çıxan möcüzəli hadisələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Çevrilmə – bir varlıq başqa bir varlığa çevrilir, onun üzərində həm əlamət, həm də keyfiyyət dəyişikliyi gerçəkləşir. Əvvəlki varlıq əfsanə qəhrəmanı, çevrilmənin nəticəsi kimi ortaya çıxan varlıq isə mövcud yaranmış varlıq statusunda olur.

2. Dəyişmə – bir varlığın hər hansı əlaməti və ya keyfiyyəti dəyişilir. Dəyişmə prosesi çevrilmədən fərqli olaraq eyni varlıq üzərində gedir. Burada yaranış bütöv varlıqla yox, hər hansı əlamət, yaxud keyfiyyətlə ifadə olunur.

3. Qeybolma və qeybdən yaranma – hər hansı varlığın qeyb olması və ya qeybdən yaranması prosesi bəzi süjetlərdə yaranmış varlığın əvvəlki halı üzərində gedir. Daşadönmələr haqqındakı süjetlərin bəzi variantlarında yaranış qeybolma ilə əlaqələndirilir³. Bəzi süjetlərdə isə “qeybolma” çevrilmədən və dəyişmədən fərqli olaraq yaranmış varlıq üzərində deyil, digər varlıq üzərində gedir, ancaq onun nəticəsində mövcud varlıq keyfiyyət dəyişikliyinə məruz

¹ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.54

² Əmirli E. Azərbaycan əfsanələrinə qəhrəman və qarşıdurmalar. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplusu, № 3 (66), Bakı, Elm və təhsil, 2019

³ Kataloqa bax: 200A-1; 201D

qalır. Qeybolmalar əksər hallarda ziyarətgahların yaranışı haqqındakı əfsanələrə aiddir.

Çevrilmə

Əfsanələrdə təsvir olunan möcüzəli hadisənin böyük bir hissəsi çevrilmələr şəklində baş verir. Çevrilmələr bir varlığın başqa bir varlığa çevrilməsi şəklində gerçəkləşir. Əfsanələrdə bu akt müxtəlif səbəblərdən baş verir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, alqış, qarğıış, dua çevrilmələrin əsas səbəbləridir.

Əfsanələrdə çevrilməyə məruz qalan varlıq çevriləcəyi varlığı bəzən özü seçir, bəzən variant təklif edir. Son qərarı isə “çevirən” verir. Bu, çətin vəziyyətdən xilas olmaq istəyənlər üçün xarakterikdir. Əfsanə qəhrəmanı çarəsiz vəziyyətdə olanda dua edərək “məni daşa, quşa və s.” çevir deyib, çevriləcəyi varlığı hədəfləyir. Cəza verilməsi ilə gerçəkləşən çevrilmələrdə isə vəziyyət fərqlidir. Burada günah işlədən, pis əməl sahibi olanlar cəza olaraq başqa bir varlığa çevrilirlər. Çevrilmə obyektı isə cəzalandıran tərəfindən seçilir, variantı olmur. Cəzalandıran Allah, Tanrı, bəzi məqamlarda peyğəmbərlər və övliyalardır. Türk dünyası əfsanələrində çevrilmələr arasında daşadönmə motivi xüsusi yer tutur. S.Sakaoğlu Anadolu-türk əfsanələrində daşadönmə motivi haqqında böyük bir araşdırma aparmış, əfsanələr üzərində bu motivin kataloqunu hazırlamışdır. M.Ergun isə məsələyə daha geniş müstəvidə yanaşmış, Türk dünyası əfsanələrində dəyişmə motivini incələmişdir. Türk dünyası folklorunda bu motivin çox qədim kökləri vardır. Sonuncu müəllifin araşdırmasından bəlli olur ki, uyğur, özbək, türkmən əfsanələrində daşa dönmənin əsas səbəbi cəzadır¹. Azərbaycan əfsanələrində isə daşa çevrilmənin təməlinə həm cəza, həm

¹ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.176

də qurtuluş dayanır. Yaranmış varlığa görə çevrilmələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Kainat cisimlərinə çevrilmə – Aya, Günəşə, ulduzlara;
2. Daşa çevrilmə – dağa, qayaya, təpəyə;
3. Su hövzələrinə çevrilmə – çaya, gölə, bulağa;
4. Heyvana çevrilmə – iri heyvanlara, quşa, həşəratı;
5. Bitkiyə çevrilmə – a) ağaca, kola; b) gülə, ota;
6. Əşyaya çevrilmə – təsbehə

1. Kainat cisimlərinə çevrilmə. Azərbaycan əfsanələrində kainat cisimlərinə çevrilmə arasında əsas yeri Aya və Günəşə çevrilmə tutur. Ay və Günəş əfsanələrinin əsas özünəməxsusluğu odur ki, burada çevrilmələr əksər mətnlərdə fiziki təsirlə gerçəkləşir. Bu əfsanələrdə çevrilmə zamanı və vəziyyəti də dəqiq göstərilir. Bir əfsanəyə görə, “Gün və Ay bacı-qardaşdır. Ana Ayı oduna, Günü suya göndərir. O vaxtdan Gün suda qalıb, Ay da göydə. Ona görə də bir-birini görmürlər. Ona görə də Günəş həmişə sudan çıxır”¹. Gətirilən nümunəyə görə, Ay və Gün əvvəl insan imiş, çevrilmə səbəbləri və vəziyyəti bizə qaranlıq qalır. Qeyd edək ki, bu əfsanədə çevrilmənin təsvir olunmaması mətnin defekti deyildir. Çünki bu cəhətə bir çox Ay və Gün əfsanələrində də rast gəlinir. Digər əfsanədə isə çevrilmənin səbəbi mübahisədir. “İki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə isə yabanın yeridir”². Ay və Günün yaranması haqqındakı mətnlərdən yalnız birində çevrilmənin əsasında dua dayanır. “Bir oğlan bir qızı sevir. Qızın atası başqasına vermək istəyir. Qız da, oğlan da Allaha dua edirlər ki, onları göylərə qaldırsın ki,

¹ Şəki folkloru. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №2, Bakı, Elm və təhsil, 2008, s.156

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.30

bir-birini görə bilsinlər. Qız Günəşə, oğlan Aya çevrilir”¹. Yaranışın fiziki təsirlə gerçəkləşdiyi bu nümunədə də çevrilmə məqamı aydın verilməyib. “Ay və Günəş qardaş-bacıdırlar. Anası Aya oxlov gətirməyi buyurur, o gətirmir, deyir ki, Günəş gətirsin. Onlar savaşırlar. Ana Ayı əli xamırlı vurur. Hər ikisi evdən qaçırırlar. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir. Günəş günahı olmadığı üçün gündüz, Ay gecə çıxır”². Əfsanənin əvvəlində insan kimi təqdim olunanlar, sonda Ay və Günəş kimi təsvir edilir. “Ülkər ulduzu” haqqındakı mətnlərdə çevrilmə Ülkərin duası ilə baş verir. “Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O, ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Qız razılaşmır, atasına yalvarır ki, onu ağaya verməsin. Ata səhər eşiyə çıxır ki, hər tərəf yaşıllaşmış, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib”³. Çevrilmə anının dəqiq göstərilməməsi Ay və Günəş əfsanələrində kütləvi hal olsa da, bəzən başqa əfsanələrdə də rast gəlinir. Gül və bülbül haqqında bir əfsanə buna misaldır⁴.

2. Daşa-dağa, qayaya, təpəyə çevrilmə. Bu tip çevrilmələrə Azərbaycan əfsanələrində tez-tez rast gəlinir. Demək olar ki, Azərbaycan folklorunda ən geniş yayılan əfsanə süjetləri daşadönmə motivi ilə bağlıdır. Daşadönmənin təməlinə çətin vəziyyətdən qurtulmaq üçün edilən dua, günah əmələ görə verilən cəza dayanır. Daşadönmə əfsanələri arasında çobanlar haqqındakı mətnlər xüsusi çəkiyə sahibdir. Bu mətnlərdə çobanların daşa dönməsi onlara verilən cəza ilə əlaqədardır: bu cəzanın səbəbi bir çox hallarda çobanın vədinə xilaf çıxmasıdır. “Daşa dönən çoban” əfsanəsində qoyunlarını

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.13, Şəki-Zaqatala folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.11

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.38

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, VII kitab, 2014, s16

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. C.16, Ağdaş folkloru, Bakı, Səda, 2006, s.18

otaran çoban susuzlayır. Allaha yalvarır ki, su yetirsin, qurban kəsəcək. Allah bulaq yetirir. Çoban doyunca su içir, ancaq vədinə əməl etmir, qurban əvəzinə ağ bitlə qara bit öldürür. Allah çobanı da, qoyunları da daşa döndərir¹. Daşadönmənin ikinci səbəbi çətin vəziyyətdən qurtulmaq istəyənlərin duasıdır. “Oğlan qız dağı” əfsanəsində atası qızı varlı kişiyyə ərə vermək istəyir. Qız isə öz sevdiyinə qoşulub qaçır. Varlı kişinin adamları tərəfindən təqib olunan qız və oğlan daşa dönmələri üçün dua edirlər².

3. Su hövzələrinə – çaya, gölə, bulağa çevrilmə. Azərbaycan əfsanələrində bir çox hallarda çətin vəziyyətdə qalan qəhrəmanın gözünün yaşı çaya, gölə, bulağa dönür. Bu tip çevrilmələr daşa, heyvana çevrilmələrlə müqayisədə xeyli azdır. “Asni piri” əfsanəsində atası qızı sevdiyi oğlana vermək istəmir. Qız oğlana qoşulub kənddən qaçır. Qızdan ayrı düşən oğlan meşədə azır. Çarəsiz qalan qız ağlayır, göz yaşından bulaq yaranır³. Göz yaşının bulağa çevrilməsi “Qız gölü” əfsanəsinə də xasdır. Xan gözəl bir qızı sevir, qız isə kasıb oğlanı. Xan fikrindən əl çəkmir. Çarəsiz qalan qız o qədər göz yaş tökür ki, göl yaranır⁴.

4. Heyvana – quşa, həşəratə, cücüyə çevrilmə. Bu yaranış aktı əfsanələrimizdə geniş yayılmışdır. Bu motiv ilə bağlı geniş araşdırma aparılmamışdır. S.Sakaoğlunun “İnsan əsilli quş əfsanələri” adlı araşdırması bu motivə həsr olunmuşdur. Azərbaycan əfsanələrində bu varlıqlara çevrilmənin təməlinə çətin vəziyyətdə qalan qəhrəmanın duası dayanır. “Tısbəgə gözəl bir gəlin olur. Göldə çiməndə qaynatası gəlib onu çılpaq görür. Gəlin utandığından üzünü

¹ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.54

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, 1994, s.83

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.69; Naxçıvan folkloru. Sözü mütəəddəs ucalığından. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi topla, №3, Bakı, Elm və təhsil, 2007, s.154

⁴ Azərbaycan xalq söyləmələri. Bakı, Yazıçı, 1992, s.56

göyə tutub yalvarır ki, bir şey ola, bədəni örtülə. Gəlin tısağa, yuyunduğu tas isə tısağanın çanağına çevrilir”¹. Bu nümunədə çevrilmənin səbəbi utançdır. İsx-Musax quşunun yaranışı ilə bağlı əfsanələrdə isə iki qardaşın quş olmaq üçün etdiyi duanın səbəbi qorxudur². Bir əfsanədə xəstə anaya övladları su vermir. Ana dua edib quşa dönmək istəyir və qu quşuna çevrilir³. Utanç, qorxu qurtuluşun ifadə şəkli kimi özünü göstərir.

Heyvana çevrilmə, digər çevrilmələr kimi insanın heyvana çevrilməsi şəklinə baş verir. Qarabağdan toplanmış bir əfsanədə isə peyğəmbərin qarğıışı ilə pişiyin dovşana çevrilməsi hadisəsinə rast gəlirik⁴.

5. Bitkiyə – ağaca, kola, gülə, ota çevrilməyə Azərbaycan əfsanələrində digər motivlərə nisbətən az rast gəlinir. Bitkiyə çevrilmənin əsas səbəbi çətin vəziyyətdə olanların duasıdır. “Bəy oğlu bir qızı sevir. Amma qız başqasını sevir. Bir gün qız sevdiyi oğlanla görüşəndə sel gəlir. Bəy oğlu bu fürsətdən istifadə edib qızı qaçırtmaq istəyir. Qız Allaha yalvarır ki, mənə ağac elə⁵. “Danaqıran” əfsanəsində varlı əmisinin danalarını itirən çarəsiz oğlan Allaha yalvarır ki, onu bitkiyə döndərsin⁶. Başqa bir əfsanədə isə sevgilisindən ayrı yaşamağa dözməyən qız gülə çevrilmək istəyir. “Lalə bir oğlanı sevir, atası razı olmur. Sevgilisinin həsrətinə dözə bilməyən qız Allaha yalvarır ki, onu bu dərdədən qurtarsın. O vaxtdan qız lalə

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.74; Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.92

² Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.20

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.95

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.24

⁵ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.75; Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, 1994, s.72

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.187; Azərbaycan folklor antologiyası. C.8, Ağbaba folkloru, Bakı, Səda, 2003, s.107

gülünə çevrilir”¹. Gətirilən nümunələrə əsasən müəyyən edilir ki, bitkiyə çevrilmənin əsas səbəbi duadır. Başqa səbəbdən bitkiyə çevrilməyə isə iki əfsanədə rast gəlini: bu əfsanələrdə çevrilən insan deyil. “Məhəmməd Peyğəmbərin təri yerə düşür. Qızılıgül də, bənövşə də ondan yaranıb². Başqa bir əfsanədə isə gülə çevrilən gəlinin barmağıdır. “Gəlinbarmağı” əfsanəsində qaynana qısqandığına görə gəlinin barmağını kəsib çölə atır ki, oğlu ondan iyrensinsin. Gəlinin barmağı gülə çevrilir³. Nümunələrdən bəlli olur ki, çevrilmələr müxtəlif səbəblərdən baş verir. Bəzi əfsanələrdə çevrilmənin səbəbi göstərilir⁴.

6. Əşyaya çevrilmə. Əşyaya çevrilməyə Azərbaycan əfsanələrində yalnız bir süjetdə rast gəlinmişdir. Araşdırılan mənbələrdə isə bu süjetin cəmi iki variantı aşkar edilmişdir. Haqqında danışılan süjetin birinci variantına görə, bir nəfər peyğəmbəri görməyə gəlir. Bir neçə gün gəlib-gedir, görə bilmir. Peyğəmbər dişini çıxarıb masaya qoyur ki, qonaq onun eyhamını başa düşsün. Qonaq gəlib peyğəmbərin bir dişini görür və hörmətsizlik olmasın deyər özünün otuz iki dişini çıxarıb onun yanına qoyur. Allah-Taala peyğəmbərə hörmətinə görə, mükafat əvəzi möcüzə ilə onun bütün dişlərini təzədən yaradır. Peyğəmbər evə gəlib əlini masaya düzülmiş dişlərə çəkir, onlar muncuq şəklinə düşür. Təsbeh belə yaranır⁵. Eyni süjetli ikinci əfsanədə qonaq gedən Xızırdır. O, dişini çıxarıb qoyur, sonra ona vəhy gəlir ki, dişləri sapa düzsün. Peyğəmbər dişləri sapa düzüb üfürür və təsbehi yaradır⁶. Əvvəlki iki variantda “canım qurban olan

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.75

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.35

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.71

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.116; s.214; s.215

⁵ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2016, s.16; Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.52

⁶ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2016, s.16

peyğəmbər” ikinci variantda Xızır peyğəmbərlə əvəz olunmuşdur. Bu süjetə görə, çevrilmə peyğəmbərin nəfəsi vasitəsilə gerçəkləşir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir çox əfsanələrdə çevrilmə alqış, qarğış, dua ilə baş verir. Bəzi əfsanələrdə isə bu akt fiziki təsirlə gerçəkləşir. “Əjdaha daşı” əfsanəsində əjdaha insanların qoyunlarını, mallarını yeyir. Əhaliyə ziyan verdiyinə görə Pir baba çomağı ilə onu vurur, əjdaha daşa dönür¹. Əjdahanın daşa çevrildiyi başqa bir əfsanədə əjdahanın yanından keçəndə Xıdır İlyasın atı şahə qalxır, əjdahaya bərk bir təpik vurur. Əjdaha yerindən bir də qalxmır, daş olur, qalır².

“Ay və gün” mətnlərinin də əksər hissəsində yaranış fiziki təsirlə gerçəkləşir. Ancaq bu əfsanələrdə fiziki təsir birbaşa çevrilmə ilə nəticələnmir. Burada dəyişmə ilə çevrilmə bir-birini təqib edir. Belə ki, edilən fiziki təsir nəticəsində Ayın üzündə (“əli xəmirli”, “əli küllü”, “əli unlu” sillə vurulması ilə) əvvəlcə ləkə yaranır. Daha sonra isə Ay başqa varlığa çevrilir. Çevrilmə dəyişilmənin müşayiəti ilə baş verir.

Kütləvi çevrilmə. Əfsanə çevrilmələrində diqqətçəkən məsələlərdən biri də kütləvi şəkildə baş verən çevrilmələrdir. Kütləvi çevrilmələrə, əsasən, daşa çevrilmə motivinin mövcud olduğu əfsanələrdə rast gəlinir. Kütləvi şəkildə daşa dönmələr, bir çox hallarda bir nəfərin duası nəticəsində olur. Bir nəfərin səbəbinə yaxınlıqdakı canlılar da daşa dönür. “İlan qayası” əfsanəsində ilanın sürünə-sürünə gəldiyini görən qız qorxub Allahdan daş olmasını istəyir. İlan da, qız da, yaxınlıqdakı qoyunlar da daşa dönür³. Qızla bərabər çevrilənlər səbəbsiz çevrilənlərdir. “İnsanların daşa çevrilmələri zamanı yaxınlıqdakı heyvanlar və əşyalar da daşa dönür... Heyvanlar,

¹ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.171

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.41

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.88

sahiblərinin yanında olduğu üçün daşa dönürlər”¹. Ətrafdakı varlıqların kütləvi şəkildə daşa dönməsi “Kəmənd qaya” əfsanəsində də özünü göstərir. Varlı kişinin qızı kasıb oğlanı sevir. Atası bu işə razı olmadığına görə qız oğlana qoşulub qaçır. Atanın adamları onları təqib edir, yaxınlaşıb oğlanın boynuna kəmənd atırlar. Qız Allaha yalvarır, ətrafda nə varsa, daşa dönür². Bir əfsanədə isə eyni süjet iki müxtəlif bitkinin yaranışı ilə nəticələnir³.

Ardıcıl möcüzə. Məlum olur ki, kütləvi çevrilmələrdə eyni anda bir neçə varlıq öz şəklini dəyişib başqa şəklə düşür. Kütləvi çevrilmədən fərqli olaraq, bir neçə əfsanədə eyni varlıq üzərində gedən ardıcıl – bir-birini təqib edən iki möcüzə hadisəsi qarşıya çıxır. Ardıcıl möcüzənin baş verdiyi bir əfsanəyə görə, İsa peyğəmbər varlı bir evə qonaq gedir. Ev yiyəsi xəsislikdən qonağa pişik kəsir. Peyğəmbər bu işdən xəbər tutur, nəfəs verib pişiyi canlandırır, əli ilə ona sığal çəkir, daha sonra onu dovşana çevirir⁴. Digər bir əfsanədə də çevrilməni təqib edən dəyişmədir: iki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır⁵. Həmin qardaş Aydır, həm də yaba onun üzünə ləkə salır. Burada da çevrilmənin və dəyişmənin bir-birini təqib etdiyinin şahidi oluruq.

Müqəddəsin nəfəsi ilə yaranma. Məlum olduğu kimi, çevrilmələrin böyük bir hissəsi alqış, qarğış nəticəsində gerçəkləşir. Üç əfsanə süjetində çevrilmə müqəddəslərin hər hansı cansız varlığa öz nəfəsini verərək canlandırması şəklində təsvir olunur. Bu süjetlərdə nəfəsvermə möcüzənin baş verməsini şərtləndirir. Həmin süjetlərə görə, bu səlahiyyət peyğəmbərlərə məxsusdur. Birinci əfsanəyə görə,

¹ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s.38

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.138

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.35

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.24

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.30

peyğəmbər peyğəmbərliyini sübut etmək üçün quş düzəldir, ona nəfəs verib canlandırır. Yarasa belə yaranır¹. İkinci əfsanədə bu səlahiyyət İsa peyğəmbərə məxsusdur². “Süfrəyə qoyulmuş pişik əti” adlandırılan süjetə görə, peyğəmbər nəfəs verib ölmüş pişiyi canlandırır³. Təsbehin yaranması haqqında əfsanədə də möcüzəli hadisə eyni şəkildə baş verir. Bu mövzulu iki əfsanədən birində öz nəfəsi ilə təsbehi yaradan peyğəmbər, digərində Xızır⁴.

Dəyişmə

Məsələyə geniş müstəvidə yanaşsaq, çevrilmə də dəyişmənin bir növüdür. Hər iki motiv möcüzəliliyin ifadəsidir, ancaq yaranan varlığın yaranış prosesində uğradığı dəyişiklik baxımından onları ayırmaq mümkündür. Əfsanələrdə çevrilmə nəticəsində yaranan varlıq əvvəlki varlığın müəyyən bir əlamətini daşıyır. Tısağa əfsanəsindən bəllidir ki, tısağanın çanağı çevrilmə aktına məruz qalan gəlinin yuyunduğu tasdır⁵. “Şanapipik” əfsanəsinə görə, quşun başındakı darağabənzər kəkil gəlinin saçında qalmış daraqdır⁶. Dəyişmə prosesində isə vəziyyət başqadır. Əfsanələrdə dəyişməyə məruz qalanlar bir varlıqdan başqasına çevrilənlər deyil. Dəyişmə aktı eyni varlıq üzərində baş verir. Hər hansı varlığa məxsus bir əlamət, yaxud keyfiyyət başqa bir əlamət və ya keyfiyyətlə əvəz olunur. Dəyişmənin əsasında da, bir çox çevrilmələrdə olduğu kimi, cəza dayanır. Azərbaycan əfsanələrində qarşıya çıxan dəyişmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: keyfiyyət və əlamət dəyişikliyi.

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.38

² Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.135

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2012, s.24

⁴ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2016, s.16; s.18

⁵ Şəki Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.18

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.10, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.172

1. a) Heyvanlar, quşlar və digər canlılarda keyfiyyət dəyişməsi. Canlıların yaranışı haqqındakı əfsanələrin bir çoxunda yaranışın dəyişilmə nəticəsində meydana gəlmiş bəlli olur. Bir əfsanədə qeyd olunur ki, əvvəllər toyuq da digər quşlar kimi uçmuş. Qısa tədarük məqsədilə quşlar isti ölkələrə uçmaq qərarına gəlirlər, yığışb dərdləşirlər. Digər quşlar Allahın varlığına inanırlar, ancaq toyuq özündən razılığını ifadə edir, Allahın varlığına şəkk gətirir. O vaxtdan toyuq da, onun sözünü təsdiqləyən quşlar da uça bilmirlər¹. Dəyişmənin təməlinə inanc məsələsi dayanır. Toyuq “Allah qoysa da uçacam, qoymasa da” deyib bu inancı alt-üst edir. Buna görə də cəzalandırılır. Dəyişmə aktı toyuğun üzərində gerçəkləşir, əvvəl uça bilən toyuq inanca şəkk gətirdiyi üçün cəzalandırılır. Bu əfsanədə deyilir ki, toyuqla bərabər bu inanca xələl gətirən digər quşlar da uça bilmir.

Eyni yaranışın fərqli süjet tipi ilə verildiyi başqa bir mətndə tufan vaxtı Nuh peyğəmbər toyuğu göndərir ki, görsün, yer quruyub, ya yox. Toyuğun başı dənəlməyə qarışır, xəbər gətirmək yadından çıxır. Ona görə də Nuh peyğəmbər onu qarğayır və o, daha uça bilmir². Burada da dəyişilmə toyuğun cəzalandırılması ilə baş verir. Dəyişilmənin səbəbi isə toyuğun inanca şəkk etməsi deyil, məsuliyyətsizliyidir. Nuh peyğəmbər toyuğa qarğış edir və o, uçmaq qabiliyyətindən məhrum olur. Ancaq burada digər quşlar haqqında danışılmır, cəzalandırılan ancaq toyuqdur. Digər bir əfsanədə isə keyfiyyət dəyişikliyinin də səbəbi cəzalandırmadır³.

1. b) Heyvanlar, quşlar və digər canlılarda əlamət dəyişməsi. Əfsanələrdə diqqətçəkən məsələlərdən biri də toyuğun ağgözlüynə işarə olunmasıdır. Mənfi xüsusiyyətinə görə, toyuğun

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.67

² Güney Azərbaycan folkloru. C.5, Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.366

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.67

üzərində əlamət dəyişilməsi gedir. “Peyğəmbər ilə toyuq” əfsanəsində peyğəmbər görür ki, toyuq o qədər yeyir, başı yuxarı qalxmır. Peyğəmbər onu anbara göndərir ki, bəlkə, gözü doyar. Peyğəmbərin qarğıışı ilə toyuq doysa da, doymasa da, başıaşağı, quyruğu yuxarı olur. Belə təsəvvür olunur ki, toyuq acgöz olduğu üçün başı çox vaxt aşağı olarmış. Ancaq peyğəmbərin qarğıışı ilə bu vəziyyət daimi hal alır¹. Burada dəyişilmə cəzalandırma ilə müşayiət olunur, cəza üsulu isə qarğıışdır.

“Balığın qarnı niyə qaradır?” əfsanəsində peyğəmbər yem bölür, deryada olmasına baxmayaraq balığa suyu qismət etmir. Ona görə balığın qarnı yanıb qaralır. “Deryada olduğuna baxma, balığın qarnı qapqara yanıb”². Məntdən məlum olduğu kimi, balığın qarnının qara olması peyğəmbərin qarğıışı ilə baş verir. Qarğıış ilə balıq üzərində əlamət dəyişikliyi gedir. Ancaq cəzanın səbəbi məlum deyil. Bu hal əfsanədə motivləşmənin zəif olduğunu göstərir. Məntdə səbəb və nəticə ardıcılığının yerində olması, inandırıcılığa birbaşa təsir edən amillərdir³.

“Keçinin niyə quyruğu yoxdur?” adlanan məntdə göstərilir ki, əvvəl keçinin quyruğu var imiş. Nuh peyğəmbər gəmidə çox orabura qaçdığına görə onun quyruğundan yapışib dartır, quyruğu qırılıb onun əlində qalır. O vaxtdan keçinin quyruğu qısadır⁴. Burada cəza dua, yaxud alqış ilə deyil, fiziki təsirlə həyata keçirilir.

2. Ağaclar, bitkilər və otlarda əlamət dəyişməsi. Əfsanələrdəki dəyişilmə yalnız heyvanlar üzərində deyil, ağaclar, bitkilər üzərində də gedir. Bir məntdə deyilir ki, qız sevdiyi oğlanla söyüd ağacının altında görüşür. Atasının gəldiyini görəndə onu gizlətməsi üçün Allaha

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IX kitab, 2014, s.26

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.28

³ Пропп В.Я. Морфология «волшебной» сказки. Москва, Лабиринт, 1998, s.57

⁴ Güney Azərbaycan folkloru. , c. 5, Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.366

dua edir. O vaxtdan söyüdün budaqları yerə sarı uzanır. Bu mətndə səbəb qızın atadan utanmasıdır. Qızın atadan utanması ənənəyə xas cəhət kimi şifahi nümunələrə də nüfuz etmişdir. Qızın Allaha duası nəticəsində söyüdün başı yerə əyilir, qızı və sevdiyi oğlanı gizlədir. Bu əfsanədə dəyişilmənin səbəbi və nəticəsi bir-birini tamamlayır¹. Əvvəl də qeyd etdiyimiz başqa bir əfsanəyə görə, dəyişilmə prosesi ardıc ağacı üzərində də gedir. Mətnə görə, düşmənlər peyğəmbəri qovurlar. O, gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənir. O vaxtdan peyğəmbərin alqışı ilə ardıc ağacı həmişə yaşıl olur².

3. a) Məkanlarda əlamət dəyişməsi. Bu haqda danışarkən dağların, qayaların üzərində hər hansı izin yaranışı ilə bağlı əfsanələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. “At irizi” əfsanəsinə görə, Həzrət Əli bir meşəlikdə yorulub su içməyə əyiləndə atının ayaq izi qayaya düşür³. Başqa bir əfsanədə Həzrət Əlinin beş barmağının izinin qayaya düşməsi haqqında danışılır⁴. Bəzi əfsanələrdə belə izlər Koroğlu ilə əlaqələndirilir. Bir əfsanəyə görə, Koroğlu düşmənlə vuruşarkən onun atı quş kimi uçub dərənin o tayına düşür və onun ayaq izi daşın üzərində qalır⁵. Qeyd edək ki, müxtəlif məkanlarda “at izi”, “ayaq izi”, “əl izi”nin yaranışı ilə bağlı əfsanələrin əksəriyyəti Həzrət Əli ilə, bir qismi isə övliyalar və Koroğlu ilə bağlanır. Əfsanələrdə məkanlar üzərinə hər hansı izin düşməsi hadisəsi “Saman-yolu” haqqında əfsanəyə də aiddir: “Bir qohumun samanı qurtarır. Gedib o biri qohumundan saman oğurlayanda torbasından yerə tökülür. Samanyolu həmin samanın izidir”⁶.

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.75

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.42

⁴ Gədəbəy folklor örnəkləri. C.1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.44

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.86

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.16, Ağdaş folkloru, Bakı, Səda, 2006, s.15

Əfsanələrdə izlərin yaranışı çox halda dəyişilmə şəklində gerçəkləşir. Bəzi əfsanələrdə isə “Ay və Gün” mətnlərindəki kimi dəyişilmə ilə müşayiət olunan çevrilmə hadisəsi qarşıya çıxır. Bir əfsanədə qeyd olunur ki, qədimdə əjdaha yolu kəsib adamları keçməyə qoymurmuş. Köməyə gələn Xıdır İlyasın atı əjdahaya təpik vurur, əjdaha daşa çevrilir. “Başşabalıd və Başgöynük kəndlərini birləşdirən yolun qırağındakı daş həmin əjdahadı. Daşın üstündəki izlər isə Xıdır Peyğəmbərin atının və arabasının izidir”¹. Əfsanədən məlum oldu ki, əvvəlcə fiziki təsirlə əjdaha daşa çevrilir. Ancaq çevrildiyi zaman Xıdırın atının izini də özündə saxlayır. Baş verən çevrilmə dəyişilməni də qoruyur.

3. b) Məkanlarda əlamət və keyfiyyət dəyişməsi. Əfsanələrdə bəzi məkanlarda hər hansı izin qalması motivinə tez-tez rast gəlinir. Bu proses hər hansı məkanın əlamət dəyişikliyidir. Həmin məkan əvvəldən mövcud olmuşdur, sadəcə başqa varlığın fiziki təsiri ilə əlamət dəyişikliyinə uğramışdır. Bəzi əfsanələrdə əlamət dəyişilməsi həm də həmin məkanın keyfiyyət dəyişilməsini idarə edir. Bu cəhət ibadət məkanlarına – pirlərə aiddir. Mətnlərə görə, əvvəlki dövrlərdə insanlar adi qəbul etdikləri məkanlara izlərin düşməsi ilə inanc ifadə etməyə başlayırlar. Əlamət dəyişilməsi həmin məkanlara olan münasibətin də dəyişilməsinə zəmin yaradır ki, bu da həmin məkanın keyfiyyət dəyişikliyi kimi dəyərləndirilir. “Culfanın Yayçı kəndindəki pirdə qara daşın üstündə nal izi var. Deyirlər, Xıdır Peyğəmbərin atının ayaq izidi”². Əfsanəyə görə, peyğəmbərin atının ayaq izinin düşməsi ilə bu məkan ibadət yerinə çevrilmişdir. Qarşıya çıxan bir əfsanədə məkanın keyfiyyət dəyişilməsi personajın yuxusu ilə əlaqələndirilir. Həmin əfsanəyə görə, övladı olmayan qadın ziyarət yerində dua edib yuxuya gedir, övladı

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.82

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.82

dünyaya gəlir. Həmin hadisədən sonra ziyarət yeri belə adlanmağa başlayır¹. Yuxu ilə bağlanan möcüzəyə yalnız bir mətndə rast gəldiyimiz üçün onu ayrıca qrup şəklində təsnif etməyə ehtiyac duymadıq. Dəyişmə, geniş mənada, çevrilmə ilə oxşarlıq kəsb etsə də, nümunələrdən də görüldüyü kimi, mövcud varlığın uğradığı dəyişiklik baxımından özünəməxsus cəhətlərə malikdir.

Qeybolma və qeybdən yaranma hadisəsi

Əfsanə süjetlərində qarşımıza çıxan və “qeybolma” şəklində ifadə olunan proses yaranmış varlıqla əlaqəsinə görə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn, bir mətndə söyləyici bu prosesi “...hər ikisi bu daşın altına girirlər... O gündən qız ilə çoban qeyb olur” şəklində ifadə edir². Ancaq məsələ budur ki, qeyb olan varlığın yerində indi yaranmış varlıq mövcuddur. Deməli, burada “qeybolma” şəklində təqdim olunan proses həm də yaranışı ifadə edir, mövcud varlığı həmin prosesin nəticəsi kimi dəyərləndirir. Digər bir mətndə deyilir ki, kafirlər dəvənin belində səhənglə su aparırlar. İmamlar dəvə kafirlərə su aparmasın deyə qarğış edirlər, xurcun və səhənglər daşa dönür. Daşların birində qeyb olan bir adamın ayağının izi qalır³. Burada isə yaranmış varlıq qeyb olan varlığın izi şəklində gerçəkləşir. Qeybolma, qeybdən yaranma hadisələri ziyarətgahlarla bağlı əfsanələrə də xasdır. Ziyarətgahların yaranışının əsasında dayanan möcüzəli hadisə qeybolma və qeybdən yaranma şəklində baş verir, eləcə də bu hadisələrin səbəbi məlum olmur. Əfsanələrdə qeybolmalar insanın və meyitin qeybolması kimi verilir. Bir əfsanəyə görə, ögey ana qıza əziyyət edir, hətta qızın inəklə dostluğunu qısqanır. Ər onun istəyi ilə inəyi kəsmək istəyir.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s. 39

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.5., Qarabağ folkloru. Bakı, Səda, 2000, s. 221

³ Güney Azərbaycan folkloru. C. 4. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s. 318

İnək və qız qeybə çəkirlər. O vaxtdan bura ziyarətgaha çevrilir¹. Başqa bir əfsanəyə görə, qardaş-bacı düşmənin təqibindən qaçırlar. Yaxalanacaqlarını görüb, qeyb olmaları üçün Allaha dua edirlər. İki də qeyb olur. İndi ora pirdir². Bir çox əfsanələrdə isə qeyb olan övliyadır. Əfsanəyə görə, başqa kənddən gələn, özünü heç kimə bəlli etməyən bir övliya burada qeyb olmuşdur³. Bu hadisədən sonra həmin məkan inanc yerinə çevrilir.

Qeybdən yaranma hadisəsi iki süjetdə özünü göstərir. Bir süjetdə qeybdən yaranan canlı, digərində sudur. Canlının qeybdən yaranışı ilə bağlı bir əfsanəyə görə, ocaq yerindən yekə qara nər çıxır. Ora ziyarət olur, adı Qara nər ziyarəti qalır⁴. İkinci yaranış qeybdən suyun yaranmasıdır. Bir kişi qonaq getdiyi evdə dünyasını dəyişir. Həmin yerdən su axmağa başlayır. O vaxtdan bura ziyarət-gahdır⁵. Qeyd edək ki, bu süjetlərdəki yaranış inanc yerinin yaranışının möcüzəli təsviridir. Bu süjetlərdə qeybolma və qeybdən yaranma hadisəsi hər hansı varlığın yaranışı ilə deyil, ziyarət yerinin yaranışı ilə əlaqəlidir.

Əfsanələri epik növün digər janrlarına aid mətnlərdən, eləcə də dəyişdirilmiş və saxta mətnlərdən ayırdıqdan sonra növbəti iş süjet tiplərini müəyyən etmək olmuşdur. Məlumdur ki, folklorun digər janrlarında olduğu kimi, bir çox əfsanələr ortaq süjetləri daşıyırlar. “Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi problemi” mövzusunda yazılan monoqrafiyada əsas vəzifələrdən biri də əfsanə süjetinin kataloqlaşdırılması olmuşdur. Əfsanə örnəklərinin bir-bir

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.9, Gəncəbasar folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.68

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.16, Ağdaş folkloru, Bakı, Səda, 2006, s.138

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.76

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. C.22, Borçalı-Qarapapaq folkloru, Bakı, Nurlan, 2011, s.18

⁵ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.167

incələnməsi sayəsində əfsanələrin süjet xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilmiş, Azərbaycan əfsanə süjetlərinin kəmiyyəti dəqiqləşdirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış əfsanələrə xas cəmi 135 süjet vardır. Süjetlər haqqında təqdim olunan statistik məlumatlarda həmin süjetlərdə gerçəkləşən yaranışların kəmiyyəti də yer almışdır. Bundan əlavə, monoqrafiyada əfsanə süjetinin motivləşmə xüsusiyyətləri də öyrənilmişdir. Əfsanələrdə gerçəkləşən yaranış aktlarının kəmiyyəti təsnif olunmuş, təketiologiyalı və çoxetiologiyalı əfsanələr ayırd edilmişdir. Bəzən eyni süjetlərdə müxtəlif yaranışlar ifadə olunur, bəzi hallarda isə əksinə, müxtəlif süjetlərdə eyni yaranışlar gerçəkləşir. İkinci hissədə möcüzəli hadisənin, əfsanə qəhrəmanının, qarşıdurmaların təsnifi verilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, əfsanələrdə rast gəlinən möcüzəli hadisə çevrilmə, dəyişmə, qeybolma və qeybdən yaranma şəklində özünü göstərir. Əfsanə qəhrəmanı yaxşılar, yamanlar, acizlər kimi qruplaşdırılmışdır. Əfsanələrdəki qarşıdurmalar isə belə təsnif edilmişdir: əfsanə qəhrəmanı-etnik düşmən, əfsanə qəhrəmanı-sosial düşmən, əfsanə qəhrəmanı-təbiət hadisələri. İkinci hissədə varlıqların çevrilmə və dəyişilmə xüsusiyyətlərindən də bəhs olunmuşdur.

Əfsanədə etiologiya

Müəyyən edildi ki, əfsanə süjeti yaranışla bitir. Belə ki, əfsanə süjetinin əsas hissəsi olan möcüzəli hadisə nəticəsində hər hansı bir yaranış ortaya çıxır. Həmin yaranış da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Ona görə də etiologiya məsələsinə müxtəlif tərəflərdən aydınlıq gətirmək, həmin xüsusiyyətləri ortaya çıxarmaq lazımdır.

Əfsanədə etiologiyanın kəmiyyəti

Bildiyimiz kimi, əfsanə süjeti yaranışla bitir, həmin yaranış kəmiyyətinə görə fərqlidir: elə süjetlər var ki, tək yaranışla, elə süjetlər (və ya onların variantları) var ki, iki və daha çox yaranışla nəticələnir. Göstəricidə nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də əfsanələrdə etiologiyanın kəmiyyətinin nəzərə alınmasıdır. Ona görə də əfsanələrdə etiologiyanın sayı məsələsindən bəhs etməyə xüsusi ehtiyac vardır. Etiologiyanın sayına görə əfsanələr iki yerə bölünür:

1. Təketiologiyalı əfsanələr;
2. Çoxetiologiyalı əfsanələr.

Təketiologiyalı əfsanələr

Azərbaycan folklorunda təketiologiyalı əfsanələr çoxdur. Göy cisimlərinin, məkanların, su hövzələrinin, heyvanların, quşların, bitkilərin yaranışı haqqında əksər əfsanələr bir varlığın yaranışını izah edir. Dağın yaranışı haqda belə bir əfsanə var: “Çoban susuzlayır, Allaha yalvarır ki, su yetirsin, bir ağ qoç, bir qara qoç kəsəcək. Bulaq peyda olur, suyunu içir, əhdinə əməl edib qoçları kəsir. Bir gəlin bulağa su götürməyə gələndə bulağın gözünü çomağı

ilə bulandırır. Bu iş Tanrıya xoş gəlmir, onu daşa çevirir¹. Göründüyü kimi, əfsanədə tək bir varlığın – daşın yaranışı göstərilir. Başqa bir əfsanədə isə şanapipik quşunun yaranması təsvir olunur. “Gəlin başını yuyan zaman qaynatası gəlib görür. Gəlin utandığı üçün Allaha yalvarır ki, onu ya daş, ya quş eləsin. Allah onu quşa çevirir. Darağı başında qaldığına görə şanapipik olur².”

Çoxetiologiyalı əfsanələr

Bu əfsanələrdə iki və daha çox varlığın yaranışından bəhs olunur. Çoxetiologiyalı əfsanələrdə bəhs olunan yaranışları iki hissəyə bölmək olar:

- 1) eyni kateqoriyadan olan varlıqların yaranışı;
- 2) müxtəlif kateqoriyadan olan varlıqların yaranışı

İstər eyni kateqoriyadan, istər müxtəlif kateqoriyadan olan varlıqların yaranışının izah olunduğu mətnlərdə də yaranışın əsasında dayanan hadisənin başvermə səbəbləri müxtəlifdir. Bu məsələni mətnlərlə izah edək.

1. Eyni kateqoriyadan olan varlıqların yaranışı. Bəzi mətnlərdə eyni kateqoriyadan olan varlıqların yaranışı izah olunur. Azərbaycan folklorunda iki dağın, iki göy cisminin, iki gölün və s.-in yaranışını təsvir edən əfsanələr vardır. “Ay və gün” əfsanəsində deyilir ki, Ay və Gün bacı-qardaş olur. Onlar gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ana əsəbləşib Ayın üzünə sillə vurur, onları qarğayır ki, biri gecə, biri gündüz çıxsın. O vaxtdan Ay gecə, Günəş isə gündüz çıxır, həm də Ayın üzündə ləkə qalır³. Bu mətnə iki yaranış var. Birincisi, ana öz qarğıışı ilə Ayın və Günün çıxmaq vaxtını müəyyən-

¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.84

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.10, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.71

³ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.16

ləşdirir. İkincisi, ana Aya sillə vurur və Ayın üzündə ləkə qalır. Hər iki yaranış kosmoqonik məzmunludur, yəni eyni kateqoriyadandır. Yaranışın səbəbi isə eynidir – ananın qəzəbi. Diqqət edilsə, məlum olur ki, burada yaranışı maddiləşdirən proses fərqlidir: birinci yaranış (Ayın və Günün çıxma vaxtı) ananın qarğıışı ilə, digəri isə (Ayın üzündəki ləkə) ananın silləsi ilə baş verir

Eyni süjetin “Günəşlə Ay” adlanan başqa bir variantında Günəş Ayın bacısıdır. Anaları xəmir yoğurur. Günəş birdən xəmiri götürüb Ayın üzünə çırpır. Ana onlara qarğıış edir ki, bir-birinə həsrət qalsınlar. Burada da iki yaranış vardır: Ayın üzündəki ləkə və Ay ilə Günəşin çıxmasının vaxtı. Ancaq bu mətni birincidən fərqləndirən Ayın və Günün mübahisəsinin səbəbidir. Əgər birinci mətndə Ay və Günəş gündüz-gecə çıxmaq üstündə savaşırlarsa, ikinci mətndə mübahisənin səbəbi göstərilmir, qeyd olunur ki, “birdən Günəş xəmiri Ayın üzünə çırpır”. Hər iki mətndə yaranışlar cəza verilməsi ilə gerçəkləşmişdir. “Günəşlə Ay” mətninə görə, ana yenə xəmir yoğurur. Günəş birdən xəmiri götürüb Ayın üzünə çırpır. Ana onlara qarğıış edir ki, bir-birinə həsrət qalsınlar. Burada da iki yaranış vardır¹.

“Ay və Gün” haqqındakı başqa bir əfsanə süjetində iki yaranış vardır. Əfsanəyə görə, Günəş Ayı sevir. Həm də onun gözəlliyinə həsəd aparır, ondan üzündəki xalı istəyir. Ay xalı qopardıb verir, üzü qanla dolur. Ay gözəlliyini itirdiyinə görə Günəş daha onu sevmir. Ay da bundan sonra Günəşi görmək istəmir. İki etiologiya ilə qarşılaşırıq: Ayın üzündəki ləkənin yaranışı və Ay ilə Günəşin doğmaq vaxtı. Ancaq yuxarıdakı süjetdən fərqli olaraq burada Ay və Günəş qardaş-bacı yox, sevgilidirlər. Eyni zamanda Ayın üzünün ləkəsi Ananın vurduğu sillədən yaranmır. Burada Ay Günəşə olan

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.99

sevgisini isbat etmək üçün üzündəki xalı qoparır. Yaranışın əsasında dayanan hadisənin başvermə səbəbi də, yaranış prosesi də fərqlənir. Bu süjetin digər variantında qeyd olunur ki, Ayın üzündəki ləkə Günəşin qısqançlığının nəticəsində yaranır. Əvvəlki süjetdə Ay Günəşə olan sevgisini təsdiq etmək üçün öz üzündəki xalı qopardırsa, bu mətnə başqa bir hadisə təsvir olunur. Əfsanəyə görə, Ayla Gün görüşür. Gün Ayı qısqandığına görə onu aldadıb üzündəki xalı istəyir. Ay xalı qopardanda üzü qanayır. Ancaq burada bir yaranış gerçəkləşir.

Ayın və Günəşin yaranışı ilə bağlı digər çoxetnologiyalı əfsanə fərqli süjet əsasında qurulub. “Ay” mətnində deyilir ki, iki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə yabanın yeridir. Bu mətnə də iki yaranış gerçəkləşir. Yaranışın səbəbi nə cəza, nə dua, nə alqış, nə qarğışdır. Burada yaranış fərqli səbəbdən – iki qardaşın mübahisəsindən baş verir¹.

Tək kosmoqonik mövzulu əfsanələrdə deyil, digər əfsanələrdə də birdən çox yaranışa rast gəlinir. “Ağrı dağı” ilə bağlı əfsanələrdə, əksər hallarda iki və daha çox yaranış gerçəkləşir. Birinci süjetə görə, iki bacı savaşı. Kiçik bacı böyüyə qarğış edir ki, başından duman-qar əskik olmasın. Böyük bacı isə qarğış edir ki, sənin başından ilan-çəyən əskik olmasın. Hər iki bacının qarğıışı gerçəkləşir, bir cüt Ağrı dağı yaranır. Əfsanəyə görə, həmin vaxtdan dağlardan birinin dumanı, digərinin isə ilanı bol olur. Göründüyü kimi, hər iki yaranış qarğış nəticəsində gerçəkləşib. Yaranışı şərtləndirən səbəblər eynidir². Əfsanəyə görə, bu iki dağın yaranışı həmin qarğışla əlaqəlidir.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.62

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.30

İkinci süjetdə yaranış prosesi fərqlidir. Diqqət etsək, iki və daha çox yaranışın gerçəkləşdiyi əfsanələrdə, adətən, hər iki yaranış fərqlənir. Bu yaranışlar bəzən fərqli səbəblərdən, bəzən isə ayrı-ayrı proseslərin müşayiəti ilə baş verir. Ancaq istisna mətnlər var ki, iki və daha çox yaranış eyni səbəbdən və eyni proseslə gerçəkləşir. Belə mətnlərdən biri də “Ağrı dağı” əfsanəsidir. Əfsanədə qeyd olunur ki, ziyarətə gedən dövəçilər Allaha su yetirməsi üçün dua edirlər. Dualarının gerçəkləşməsi üçün bir dövə qurban deyirlər. Allah onların dualarını yerinə yetirir, çeşmə əmələ gəlir. Onlar su içirlər, ancaq vədlərinə əməl etmirlər – qurbanı kəsmirlər. Ona görə də onlar Allah tərəfindən cəzalandırılırlar. Dövəçi də, dövələr də daşa dönürlər. İndi o daşlar qoşa Ağrı dağının arasındadır¹. Məlum olur ki, bir süjetdə bir neçə dağın yaranışı haqqında danışılır.

Digər bir əfsanədə qeyd olunur ki, Ağrı dağı ilə Haça dağ qonşu olurlar, bir-biri ilə çox mehriban dolanırlar. Bir gün savaşırlar, Ağrı dağı hamilə olduğu üçün bala salır. Ağrı dağı Haça dağa zərbə ilə vurur, onun başı haçalanır. Deyirlər, o vaxtdan başı ayrıldığından adı Haça dağ qalır. Ağrının saldığı bala isə Bala Ağrı adlanır. Bu əfsanədə də iki yaranış mövcuddur. Hər iki yaranış eyni səbəbdən baş verir. Səbəb isə iki dağın savaşmasıdır. Diqqət etsək, burada da yaranış çevrilmələr üçün ənənəvi səbəblər olan dua, alqış, qarğıış, cəza deyil, “Ay” mətnində olduğu kimi, mübahisədir².

Dağların yaranışı haqqında danışarkən, kütləvi çevrilmələri də qeyd etmək lazımdır. Kütləvi çevrilmələr həm də eyni kateqoriyadan olan çoxsaylı yaranışlardır. “Çoban daşı” əfsanəsində çobanın və itinın daşa çevrilməsi bu qəbildəndir³. Kütləvi çevrilmənin qarşıya çıxdığı digər əfsanədə varlı bir qarı evinə gələn qonağa xəsislikdən

¹ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.45

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.40

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.39

pişik əti yedizdirmək istəyir. Qarının məqsədi qonağa agah olur və qonaq qarının var-dövlətinin daşa çevrilməsi üçün dua edir. Qarı ilə birlikdə var-dövləti və dəvəsi də daşa çevrilir¹.

“Toyuğun hikkəsi” əfsanəsində toyuq “Allah qoysa da, uçacam, qoymasa da” dediyinə görə Allah tərəfindən cəzalandırılır. Uçmaq və sərbəst yerimək qabiliyyətini itirir. Bu əfsanədə iki cəzanın, eyni zamanda bu cəzavermədən doğan iki yaranışın gerçəkləşdiyi bəlli olur. Hər iki əlamət bir varlığa aid olduğu üçün bu yaranış da eyni kateqoriyadan olan yaranış adlandırılır².

“Baramaqrdu” mətnində qeyd olunur ki, Məhəmməd Peyğəmbərin bədəni yara olur, yaraya qurd düşür. Peyğəmbər bir müddət səbr edir, ancaq bir gün bezib qarğayır. Peyğəmbərin qarğışından baramaqrdu yaranır. “Peyğəmbərimiz deyir, yediyin tut yarpağı olsun, yaratdığı ipək olsun”. Burada da bir varlığa aid iki yaranış vardır. Baramanın özünün yaranışı və onunla bağlı daha iki yaranış. Bu əfsanədə bütün yaranışlar eyni səbəblə gerçəkləşir³.

2. Müxtəlif kateqoriyadan olan varlıqların yaranışı.

Azərbaycan folklorunda elə əfsanələr var ki, iki və daha çox müxtəlif kateqoriyadan olan varlığın yaranışından bəhs edir. Qızılgüllə bülbül bir-birini sevir. Qızın atası bu sevgiyə razı olmur. Ona görə də qız Allaha dua edib gülə, oğlan bülbülə çevrilir⁴.

Müxtəlif varlıqların yaranışına “Oxud ziyarətgahı” mətnində də rast gəlinir. Su qıtlığı vaxtında atlılar yol gedən zaman atın üstündəki uşaq su istəyir. At ayağını vurduğu yerdən su çıxır. Sonra uşaq yatmaq istəyir. Uşağı yerə qoyan kimi bir daş dəyişilərək beşiyə çevrilib. Hər iki yaranış uşağın arzusu ilə və möcüzəli şəkildə baş

¹ SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları. Bakı, Elm və təhsil, II cild, 2019, s.78

² Azərbaycan folklor antologiyası. C. 5., Qarabağ folkloru. Bakı, Səda, 2000, s.212

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.34

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Acalov A. Bakı, Elm, s.75

verir. Atın ayaq izindən bulaq yaranır, daş isə dəyişikliyə uğrayaraq beşiyə çevrilir. İki müxtəlif varlığın yaranışı gerçəkləşir¹.

İki yaranışın baş verdiyi əfsanələrdən biri də “Keçiqıran”dır. Əfsanəyə görə, zalım bir ağanın çobanı yuxusuz olduğu üçün dincəlidir, heyvanlar isə göldə boğulur. Çoban ağanın qorxusundan Allaha dua edib daşa dönür. Göründüyü kimi, çətin vəziyyətdə qalan çoban dua ilə daşa dönür. Birinci yaranış dua ilə gerçəkləşir. Daha sonra, çobanın daşa dönməsinə bais olan gölün yaranışı gerçəkləşir. Yaranışın səbəbi isə cəzadır. Çünki bu göl çobanın yuxuya getməsinə və ardınca digər fəlakətlərə səbəb olub. İki fərqli proseslə iki fərqli yaranış başa gəlir².

Eyni əfsanədə iki və daha çox yaranışın gerçəkləşməsi örnəklər vasitəsilə təhlil olundu. Çoxetiologiyalıq xüsusiyyəti həm də müxtəlif yaranışlara aid əfsanələrin ortaq süjetləri daşdığını göstərir. “Azərbaycan folklorunda çoxetiologiyalı əfsanələr” adlı məqalədə çoxyaranışlıq problemindən bəhs edilmişdir³.

Eyni süjetin müxtəlif etiologiyası

Azərbaycan folklorunda eyni süjet əsasında qurulan, ancaq müxtəlif yaranışlar haqqında məlumat verən əfsanələr vardır. Yəni, bu əfsanələrdə təsvir olunan yaranışlar eyni süjetlə motivləşdirilmişdir. Müxtəlif yaranışları göstərən eyni süjetlərin sayı çox deyildir. “Hophop”, “Şanapipik”, “Tısağa”, “Gəlin qayası”, “Kəklik” əfsanələrində danışılan yaranışlar eyni süjet vasitəsilə gerçəkləşir.

¹ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.166

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.22, Borçalı-Qarapapaq folkloru, Bakı, Nurlan, 2011, s.53

³ Əmirli E. Azərbaycan folklorunda çoxetiologiyalı əfsanələr. Dil və ədəbiyyat, №3 (107), Bakı, 2018

Bir əfsanəyə görə, hophop quşu belə yaranmışdır: “bir gəlin saçını yuyanda qaynatası gəlib onu görür. Gəlin utandığından üzünü göyə tutub quş olmasını diləyir. O saat quş olur, uçub qalxır göylərə”¹. Eyni süjetli “Şanapipik daraqçin” əfsanəsində isə gəlin utancından Allaha yalvarıb ya daş, ya quş olmasını istəyir. Allah onu quşa döndərir². Tısağanın yaranışı da eyni süjetlə verilir. “Gəlin yuyunanda qaynata gəlir. Utandığından tez yuyunduğu taxta təknəni başına çəkir və Allaha dua edir ki, onu bu üzüqaralıqdan qurtarsın. Allah gəlini tısağaya çevirir³. Dördüncü əfsanəyə görə, gəlin Allahdan daş olmasını diləyir. Həmin daş “Gəlin qaya” adlanır⁴. Eyni süjetli üç əfsanədə müxtəlif yaranışlar gerçəkləşir. Məlum olduğu kimi, dörd müxtəlif varlığın yaranışı eyni süjetdə təsvir olunur. Bu varlıqlardan ikisi quş, biri heyvan, digəri qayadır.

Başqa bir süjetdə isə iki müxtəlif yaranışın gerçəkləşdiyi bəlli olur. “İsax və Musax” əfsanəsində əmilərinin himayəsində olan iki qardaş yolu azıb gecikdikləri üçün evə qayıtmağa qorxurlar. Allahdan quş olmaları üçün dua edirlər⁵. Eyni süjet əsasında qurulan ikinci əfsanə “Üç qardaş dağı” adlanır. Əfsanəyə görə, “üç qardaş xana çobanlıq edirlər. Hava duman olduğu üçün xanın qoyunlarını itirirlər. Xandan qorxan qardaşlar xilas olmaq üçün dua edib dağa çevrilirlər”⁶. Eyni süjet iki varlığın yaranışı kimi nəticələnir: quşun və dağın.

Bulağın yaranışı haqqında bir əfsanə ilə kəklik quşunun yaranışından bəhs edən başqa bir əfsanə eyni süjetlidir. “Mələk bulağı”

¹ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Баку, АзГНИИ, Том 1., 1930, s.236

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.68

³ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.18

⁴ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.241

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.115

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.57

əfsanəsində qeyd olunur ki, gəlinə gözü düşən bəy toy günü qızın adaxlısını öldürüb zorla gəlini qaçırdır. Çarəsiz qalan gəlin Allaha yalvarıb bulaq olmasını istəyir¹. Başqa bir mətne görə, bir qız əmisi oğluna nişanlı imiş. Toy günü əlinə-ayağına xına qoyurlar. Birdən başqa bir oğlan yengənin əlini-ayağını bağlayıb gəlini qaçırdır. Qız namusunu qurtarmaq üçün Tanrıya yalvarır, kəkliyə çevrilir².

Ardıc ağacı ilə böyürtkən koluna aid əlamətin etiologiyası da eyni şəkildə təsvir olunur. “Ardıc ağacı” adlanan əfsanəyə görə, düşmənlər peyğəmbəri qovurlar. O, gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənir. O vaxtdan peyğəmbərin alqışı ilə ardıc ağacı həmişə yaşıl olur³. Eyni süjetli “Böyürtkən əfsanəsi”ndə isə düşmənlər hücum edib, yurdu talayırlar. Əri öldürülmüş bir qadın körpə qızını götürüb qaçır. Yolda qız dəvənin üstündən bərəyə düşür. Qızını axtaran qadın onu böyürtkən kolunun dibindən tapır. Qadın qızını düşməndən gizlətdiyinə görə böyürtkən koluna alqış edir. O vaxtdan böyürtkən kolu yaşıl qalır⁴.

Fərqli süjetlərin eyni etiologiyası

Əfsanələrdə bir süjetin müxtəlif etiologiyası olduğu kimi, müxtəlif süjetlərin də eyni etiologiyası ola bilər. Fərqli süjetin eyni yaranışından danışarkən “Ay və Gün” əfsanələrini qeyd etmək lazımdır. Ayın rənginin, üzünün ləkəsinin, Günəşin rənginin yaranışı ilə bağlı müxtəlif əfsanə süjetləri vardır.

1. Göy cisimlərinin yaranışı fərqli süjetlərdə

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.76

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.68

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36

⁴ Qarabulaq folklor antologiyası. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2010, s.62

a) Ayın üzünün ləkəsi. Ayın üzünün ləkəsi haqqında bir əfsanəyə görə, iki qardaş mübahisə edir. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə yabanın yeridir¹. Başqa əfsanəyə görə, Günün anası Ayın anasından çörək yapmaq üçün sac istəyir. Ayın anası özü çörək yapdığı üçün sacı vermir. Günün anası əli küllü onun üzünə vurur². Başqa bir oxşar süjetə görə, Ay dəcəl uşaq olur. Anası dəcəlliyinə görə əli xəmirli Aya şillə vurur³. Digər nümunəyə görə, Ay Günəşin oğludur. Günəş xəmir yoğuranda Ay dəcəllik eləyib anasına mane olur. Günəş əli xəmirli Aya şillə vurur. Xəmirin ləkəsi Ayın üzündə qalır. Ay gecələr çıxır ki, üzündəki ləkəni heç kim görməsin⁴.

Ayın üzünün ləkəsi haqqında fərqli bir süjetə görə, anası Ayın üzünü əl suyu (natəmiz su) ilə yuyub, ona görə də üzünə ləkə düşüb⁵. Ayın və Günəşin sevgili kimi təqdim olunduğu bir süjetə görə, Ay Günü sevir. Gün onu istəmir. Gün görür ki, Ay ondan əl çəkmir, yerdən palçıq götürüb atır onun üzünə. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir⁶. Ayla Günəşin qohumluq əlaqəsinin eyni şəkildə göstəriləyi başqa əfsanəyə görə, Günəş çox gözəl qadın, Ay gözəl kişi olur. Günəş ev işlərini görüb yorulur. Təndirə çörək yapanda Ay gəlib yorğun Günəşlə zarafatlaşmağa başlayır. Günəş bu zarafatı təhqir hesab edib əlindəki xəmiri Ayın üzünə atır, onu təndirin ya-

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.30

² Şərur Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.38

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.36

⁴ Azərbaycan folklor antologiyası. C.15, Dərələyəz folkloru, Bakı, Səda, 2006, s.24; Azərbaycan folklor antologiyası. C.22, Borçalı-Qarapapaq folkloru, Bakı, Nurlan, 2011, s.47

⁵ Şərur Folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.39

⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.36

nında qoyub özü qaçır¹. Əksər əfsanələrdə Ayın anası onun üzünə əlixəmirli, əliunlu sillə vurur. Burada isə fərqlidir.

Başqa bir süjetə görə, yaranışın səbəbi qısqançlıqdır. Süjetə görə, Gün Ayın gözəlliyini qısqanır, ona görə də üzündəki xalı istəyir. Ay xalı verir, üzünü qanla dolur². Əfsanəyə görə, yaranışı gerçəkləşdirən fiziki təsirdir².

b) Ayın və Günəşin rəngi də müxtəlif şəkildə motivləşdirilir. Başqa bir əfsanədə göstərilir ki, Ayın və Günün rəngi Gülənbərin nəfəsindən əmələ gəlib. Əfsanədə qeyd olunan Gülənbər personajı anlaşılmaqlıq yaratsa da, etiologiya fərqli şəkildə izah olunub. “Gülənbər qoymur onu yeməyə, onun nəfəsindən Ay və Gün qırmızı olur... O vaxtdan Gün qalır qırmızı. Ay isə açıq rəngli olur³.”

Kosmoqonik məzmunlu əfsanələrin əksər hissəsində həm Günəş, həm də Ay haqqında etioloji məlumatlar verilir. Bir mətndə isə tək Günəşin rəngi haqqında danışılır. Cinlər, əjdahalar günəşə düşməndilər, onunla savaşırlar. Davada Günəş boğulur, üzünə qırmızı qan gəlir. Ona görə də Günəşin rəngi qırmızı olur⁴.

c) Ayın və Günün ayrılıq səbəbi də fərqli şəkildə izah olunur. Ayın və Günün ayrılığının təsvir olunduğu süjetlərdə ayrılığın səbəbi qadağan olunmuş sevgidir. Süjetə görə, Ay və Gün bacı-qardaş olurlar, xəbərsiz bir-birlərini sevirlər. Onlar atadan ögey olduqlarına görə ana onlara həqiqəti deyə bilmir. Allaha dua edir ki, onları ayrı salsın⁵.

¹ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Баку: АзГНИИ, Том 3, 1930, s.10

² Şirvan folklorundan seçmələr. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplusu, №3, Bakı, Elm və təhsil, 2004, s.128

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.35

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.38

⁵ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.17

Qeyd edək ki, Ay və Günəş haqqındakı əfsanələrin bir çoxunda iki və daha çox yaranış gerçəkləşir. Ona görə də ayrı-ayrı yaranışlardan bəhs edərkən bəzi süjetlər təkrar xatırladılmışdır. Daha əvvəl də bəhs edilən əfsanəyə görə, Günəş Ayı sevir, üzündəki xalı istəyir. Ay xalı qopardıb verir, üzünü qanla dolur. Ay gözəlliyini itirdiyinə görə Günəş daha onu sevmir. Ay da bundan sonra Günəşi görmək istəmir¹. Başqa bir süjetdə ayrılığın səbəbi qardaş-bacının mübahisəsidir. “Onlar gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ana əlixəmirli Ayın üzünə sillə vurur ki, biri gecə, biri gündüz çıxsın². Növbəti nümunədə də Ay və Günəş qardaş-bacıdır. Onlar mübahisə etdiyinə görə, ana əli küllü Ayın üzünə sillə vurur. Günəş günahsız olduğu üçün gündüz, Ay isə günahkar olduğu üçün utandığından gecə çıxır³. Burada ayrılığı müəyyənləşdirən ana deyil, Günəşin və Ayın özüdür.

Günün və Ayın ayrılığının təsvir olunduğu başqa əfsanədə süjet tipi fərqlidir. Burada da onlar bacı-qardaş kimi göstərilir. Əfsanəyə görə, ana Ayı oduna, Günü suya göndərir. O vaxtdan Gün suda qalıb, Ay da göydə. Ona görə bir-birini görmürlər. Ona görə də Günəş həmişə sudan çıxır⁴.

Başqa bir süjetə görə, nənə xəmir yayanda nəvə yuxaları dartıb cırır. Dəcəllik etdiyinə, nənəsini incitdiyinə görə urvalar uşağın üzünə çəkilir. Digər süjetlərə görə, Ay dəcəllik edir, ana onu ya əli xəmirli, ya küllü vurur, ya da qarğış edir. Bu variantda isə göstərilir ki, Ayın üzündəki ləkə urvalardı – yəni xəmirin yapışması üçün səpilən undur. Ay anasını incitdiyinə görə üzünü ləkəli qalıb.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.62

² Şəki folkloru. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №2, Bakı, Elm və təhsil, 2008, s.156; Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.16

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.138

⁴ Şəki folkloru. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №2, Bakı, Elm və təhsil, 2008, s.156

Ana əsəbləşdiyinə görə, çevrilmə də onun qarğışı ilə gerçəkləşir. Bu əfsanədə Gün personajı yoxdur¹.

Başqa bir süjetə görə, Ayla Günəşin anası çörək yapır. Günəşi çırpı gətirməyə göndərir. Anası Günəşi tək buraxdığına görə, əli xəmirli Ayı vurur. Onlar gəlib çıxmırlar, hər ikisi itib bir-birindən ayrı düşürlər².

2. Dağın-daşın yaranışı fərqli süjetlərdə. Bəzi əfsanələrdə yaranan məkanın adı dəqiq göstərilərsə də, bir çox mətnlərdə məkan ümumi şəkildə verilir. Ona görə bu məsələyə iki tərəfdən yanaşılacaq.

a) Adı dəqiq deyilməyən dağların yaranışı da fərqli izah olunur. “Piri baba” əfsanəsinə görə, əjdaha kəndin suyunu kəsir. Piri baba əjdahanı yaralayıb daşa döndərir³. Əjdaha ilə bağlı digər süjet belədir: Əjdaha insanlara ziyanlıq verirmiş. Babarat baba hirsənib onu qarğayıb. Allah onu daşa döndərib⁴. Mətnlərdən məlumdur ki, yaxşı əməllər alqışlandığı kimi, pis əməllər də qınanılır və cəzalandırılır. Bir əfsanəyə görə, Şıx Eyib babanın qoyunlarının çobanı oğurluq edir. Qoyunları sağib maya vurur, amma oğurluq etdiyinə görə pendir daşa çevrilir. O daş Şıx Eyib babanın qəbri üstündə indi də durur⁵. İkinci süjetə görə, dağın yaranışı belə gerçəkləşir: ana körpəsi ilə tək qalanda düşmənin qoşunu gəlir. Ana körpəsindən ayrılacağından qorxub Allaha dua edir ki, onları daşa çevirsin. Duası hasil olur⁶. “Daş qız” əfsanəsində zalım ata qızını

¹ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.17

² Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.36

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.9, Gəncəbasar folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.86

⁴ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.288

⁵ Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, 2006, iş (inv.) № 852, vərəq – 123

⁶ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.38

suya göndərir. QIZI suyu gətirəndə yıxılır, su tökülür. QIZ zalım atanın qorxusundan dua edib daşa dönür¹.

Çobanlar haqqında olan süjet Azərbaycan folklorunda geniş yayılmışdır. Bu süjeti daşıyan bir çox əfsanələrdə çoban daşa dönür. “Çoban güclü yağış yağdığına görə sürünü aparmağa çətinlik çəkir. Allaha yalvarır ki, yağışı kəssin, qurban kəsəcək. Yağış kəsəndən sonra bit öldürür. Allah çobanı, sürünü və iti daşa döndərir². “Yes xırman” əfsanəsinə görə, Seyid İbrahim ağanın qəbrini qoyunlar tapdalayırlar. Qurban olduqlarımdan biri gəlib qarğış edir. Bu səbəbdən qoyunlar daşa dönür³.

Gəlinin daşa çevrildiyini təsvir edən bir süjetə görə, gəlin çörək bişirəndə uşağı natəmiz olur. Gəlin tənbellik edib əski gətirmir, yuxa ilə uşağı təmizləyir. Allah hər kəs tərəfindən yüksəkdə tutulan nemətə göstəridyi hörmətsizliyə görə gəlini daşa döndərir⁴. Gəlinin daşa dönməsini təsvir edən başqa əfsanədə çevrilmənin səbəbi məsuliyyətsizlik, çevrilməni reallaşdıran vasitə isə atanın qarğışıdır. Körpəsinin ağlamasına məhəl qoymadan paltar yuduğuna görə ata qızını qarğayır. Gəlin körpəsi qucağında daşa dönür⁵. Bütün bu süjetlərdə dağın, daşın yaranışı təsvir olunsa da, yaranan məkanların dəqiq adı göstərilir.

b) Adı deyilən dağların yaranışı. Bəzi əfsanələrdə isə məkanların adı dəqiq qeyd olunur. “Əjdaha daşı” əfsanəsinə görə, Pir baba xalqa rahatlıq verməyən əjdahanı nizə ilə vurur. Əjdaha daşa dönür⁶. “Xıdır Zinda” əfsanəsinə görə, üç qaradaşın böyüyü dö-

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.1, Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, 1994, s.85

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.3, Göyçə folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.168

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2012, s.109

⁴ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.84; Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, VII kitab, 2014, s.14

⁵ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.13

⁶ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.286

yüstdə yaralanır. O, dənizin suyunu yarasına əlac bilib qardaşları su gətirməyə göndərir. Qardaşlar gec gəldiyinə görə böyük qardaş qarğış edir, o biri qardaşlar daşa dönürlər¹.

Ağrı dağının yaranışı haqqında da iki fərqli süjetə diqqət edək. Birinci süjetə görə, iki bacı savaşı. Kiçik bacı böyüyə başından duman-qarın əskik olmaması üçün qarğış edir. Böyük bacı isə kiçik bacıya başından ilan-çayanın əskik olmaması üçün qarğış edir. Beləcə bir cüt Ağrı dağı yaranır. Eyni yarımdan bəhs edən ikinci süjetdə ziyarətə gedən dəvəçilər Allaha su yetirməsi üçün dua edirlər. Suyun əvəzində bir dəvə qurban deyirlər. Duanın nəticəsi kimi, çeşmə əmələ gəlir. Onlar su içirlər, ancaq sözlərinə əməl etmirlər. Dəvəçi də, dəvələr də daşa dönürlər. İndi o daşlar qoşa Ağrı dağının arasındadır². “Gəlin qayası” adlı əfsanədə isə ər öz həyat yoldaşının daşa dönməsini diləyir. Səbəb isə bəyin həyat yoldaşına göz dikməsidir³. Bütün bu əfsanələr fərqli süjet əsasında yaranmasına baxmayaraq eyni etiologiya – dağın, daşın yaranışı haqqında informasiya verən mətnlərdir.

c) Başı haçalanmış şəkildə olan dağların yaranışı. Bu haqqda üç müxtəlif süjet var. Bir əfsanəyə görə, bir-birini sevən iki gənci valideynləri qovuşmağa qoymur. Onlar ələcsiz qalıb Allahdan daş olmalarını istəyirlər. Allahın hökmü ilə qaya iki yerə bölünür. Onlar qayaya girib yox olurlar⁴. İkinci süjetə görə, Həzrət Əli su tapmaq məqsədilə qılıncını qayaya vurur, qaya iki bölünür, ordan su çıxır⁵. Naxçıvan ərazisindəki İlandağ haqqında bir əfsanədə isə üçüncü süjet qarşıya çıxır. Əfsanəyə görə, İlandağ Nuhun gəmisinin

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.64

² Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.45

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.15, Dərələyəz folkloru, Bakı, Səda, 2006, s.55

⁴ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.45

⁵ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.45

zərbəsindən iki yerə bölünüb, o vaxtdan da başı haçalanmış şəkildədir¹. Hər üç süjet fərqli şəkildə motivləşməsinə baxmayaraq eyni yaranışı – başı haça dağın yaranışını izah edir.

d) Dağlardakı izlərin yaranışı fərqli süjetlərdə

d. 1) Atın ayaq izi. Bu izin müxtəlif daşlara düşməsinin təsvir olunduğu süjetlərin əksəriyyəti Həzrət Əli haqqındadır. “Düldül ayağı” əfsanəsinə görə, Həzrət Əlinin atı ayağını daşın üzərinə qoyur, daşda atın ayaq izi qalır². Atın ayaq izinin daşda qalması haqqında başqa bir süjetə görə, üç övliya qardaşdan birinin atı havada uça bilir. O, atı ilə qardaşlarının yanına gedəndə atının ayaq izi daşın üstünə düşür³. Bir mətndə isə informasiya tam olmadığına görə atın ayaq izinin daşa hansı səbəbdən düşdüyü məlum deyil. “Həzrət Əlinin atının ayaq izi qayaya düşüb⁴. “At irizi” adlı növbəti əfsanədə deyilir: Həzrət Əli bir meşəlikdə su içməyə əyilir. Atının izi qayaya düşür⁵. Bəzi mətnlərdə isə bu izin Koroğluya məxsus olduğu göstərilir. Bir əfsanəyə görə, Laçının Cağazur kəndinin yaxınlığında nal daşı var. Koroğlu düşmənlə vuruşan zaman quş kimi uçub dərənin o tayına düşür, daşa atının ayaq izi düşür. O vaxtdan həmin daşa Nal daşı deyirlər⁶.

d. 2) İnsanın əl və ayaq izi. “Əli pəncəsi” əfsanəsinə görə, Həzrət Əli zülmə məruz qalan insanlara köməyə gedəndə insanlar ona qarşı haqsızlıq edirlər. Əli hirsindən əli ilə daşa vurur, əlinin izi qalır⁷. Başqa bir əfsanədə isə Həzrət Əlinin həm əlinin, həm də dizinin izinin daşa düşməsi haqqında danışılır. “Görür ki, dağ gedir,

¹ SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları. Bakı, Elm və təhsil, I cild, 2018, s.28

² Quba-Şabran folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2013, s.79

³ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.146

⁴ Gədəbəy folklor örnəkləri. C. 1, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.44

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.42

⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s.50

⁷ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2012, s.71

əlini belə verir qavağına, əli xamıra batan kimi batmışdı. Həmən bulax o iki daşın arasından çıxmışdı. Əlinin birini yerə qoymuşdu, bir də dizini, ordan su işmişdi. Dizinin də, əlinin də daşa izi düşmüşdü¹.

Fərqli süjetlərdən danışarkən “Əjdaha daşı”nın yaranışını da qeyd etmək lazımdır. Müxtəlif variantlara görə, əjdahanın insanlara ziyan vurması fərqli şəkildə motivləşir. Birinci süjetə görə, Pir baba dağda qoyun otarır. Əjdaha gəlib Pir babanın qoyunlarını yeyir. Pir baba onu oxla vurur, təpik vurur, sonra qarğayır. Əjdaha daşa dönür, təpiyin və oxların izi qalır². İkinci süjetə görə, əjdaha yolu kəsib insanları keçməyə qoymur. Köməyə gələn Xıdır İlyasın atı əjdahaya bərk təpik vurur. Əjdaha daşa çevrilir. Həmin daşın üzərindəki iz atın nalının, bir də arabanın təkərinin izidir³. Culfanın Əbrəqunus kəndində Əjdaha burnu deyilən dağ haqqındakı əfsanəyə görə, əjdaha kəndə gələn suyu qurutmağa istəyir. Bu dəmdə daşa dönür⁴.

3. Su hövzələrinin yaranışı. Bu mövzudan danışarkən göllərin və bulaqların yaranışı haqqındakı əfsanələri qeyd etmək lazımdır. Göllərin və bulaqların yaranışı əksər hallarda ortağ süjetlərlə təsvir olunur. Ən yaygın süjet məzlumun göz yaşından baş verən yaranış haqqındadır. Bir əfsanəyə görə, xan gözəl bir qızı sevir. Qızın başqa oğlanı sevməsinə baxmayaraq xan fikrindən əl çəkmir. Qız o qədər göz yaş tökür ki, göl yaranır⁵. İkinci süjetdə yaranış fəvqəltəbii qüvvənin iradəsinə bağlıdır. “Qanlı göl” əfsanəsinə görə, şum edən kişi susuzlayıb Tanrıya yalvarır ki, su yetirsin, qurban kəsəcəm. Allah su yetirir, ancaq kişi vədini yerinə yetirmir. İkinci

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.83

² Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2014, s.284

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.4, Şəki folkloru, Bakı, Səda, 2000, s.41

⁴ Əfzələddin Əsgərovun topladığı folklor örnəkləri // Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502

⁵ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.56

dəfə su ilə gur çıxır ki, kişi də, öküzləri də yerə batır. Bu göl indiki Qanlı göldür¹.

Bulağın yaranışı haqqındakı süjetlər digər su hövzələrinin yaranışı haqqındakı süjetlərlə oxşardır. Bir əfsanəyə görə, kasıb oğlan varlı qızını sevir. Qızın ata-anası onların izdivacına razı olmur. “Damcılı bulaq” o qızın göz yaşından yaranıb². “Mələk bulağı” əfsanəsinin süjeti isə yaranışı fərqli izah edir. Gəlinə gözü düşən bəy gəlini zorla qaçırdır. Çarəsiz qalan gəlin Allaha yalvarıb bulaq olmasını istəyir³. Birinci süjetdə yaranış göz yaşı, ikincidə isə qızın duası nəticəsində baş verir.

4. Heyvanların və quşların yaranışı fərqli süjetlərdə.

Ayının yaranışı haqqında birinci süjetdə ayının yorğunluğa dözümsüzlüyü və dua edib qurtulmaq istəməsi təsvir olunur. “Ayı əvvəl adam imiş. Arvadı ilə mərgüzdə işləyirmiş. Yorğunluqdan Allaha yalvarırlar ki, onları bir cüt ayı eləsin, bu müsibətdən qurtarsınlar⁴. İkinci süjetə görə, ayı əvvəl çox varlı, ancaq xəsis bir insan olur. O qızını kasıb və ac bir kəndliyə çörək verdiyinə görə cəzalandırır, əlini balta ilə kəsir. Allah onu cəzalandırıb ayıya çevirir⁵. Birinci süjetdə insan acizlikdən öz duası ilə ayıya çevrilir. İkincidə isə zalımlığına görə cəzalandırılır.

Kəkliyin yaranışı ilə bağlı iki süjet var. Süjetlərdən birində şah oğlu toy günü gəlini ələ keçirmək istəyir. Başqasına yar olmağı qəbul edə bilməyən gəlin Allahdan quş olmasını diləyir və əli xınalı

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.23, Naxçıvan nümunələri. Bakı, Nurlan, 2011, s.99

² Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.49

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.76

⁴ Şəhur folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.57

⁵ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Баку, АзГНИИ, Том 1., 1930, s.233

kəkliyə çevrilir¹. İkinci süjetdə kəklik peyğəmbərin yerini nişan verdiyinə görə gavurlar peyğəmbəri tuturlar. Kəkliyin ayağı onun qanına bulanır². Ona görə də kəkliyin ayağı qırmızıdır.

5. Bitkilərin və ağacların yaranışı fərqli süjetlərdə. Söyüd haqqındakı əfsanələrdə iki süjet özünü göstərir. Bu süjetlərdə də eyni yaranış haqqında məlumat verilir. Birinci süjetə görə, şah qızı bağbanı sevir. Sevgililər söyüd ağacının altında gizlin görüşürlər. Şah oğlanı da, qızı da oxla öldürür. Söyüd ağacı bu zalım hərəkətə şahid olduğuna görə utanır. O vaxtdan söyüdü başı aşağıdır³. İkinci əfsanədə deyilir ki, söyüd ağacı arxın qırağında bitdiyinə görə hər gün doyunca su içir. Başqa ağaclar onun paxıllığını çəkib qarğış edirlər, ona görə də söyüdü meyvəsi olmur. Meyvəsi olmadığına görə, söyüd utanıb başını aşağı salır⁴.

Ardıc ağacı haqqında iki müxtəlif süjet var. Birinci əfsanədə yezidlər peyğəmbəri təqib edirlər. O, gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənir. Peyğəmbər onu xilas etdiyi üçün ardıc ağacına alqış edir. O vaxtdan ardıc ağacı yaşıldır⁵. İkinci süjetdə isə motivləşmə belədir: Xızır peyğəmbər qaranlıq dünyaya dirilik suyu axtarmağa gedir. Əsgərlərdən biri su dolu qabı Xızıra gətirəndə bir ağacın dibinə qoyur. O gəlincə göyərçin suyu içib qurtarır. Yarısı da ağacın dibinə tökülür. Ona görə ardıc yaşıldır⁶.

Düyünün başının kəsik olması. Mövzu ilə bağlı iki fərqli süjetə rast gəlinir. Birinci süjetə görə peyğəmbər kimsəsiz bir qocaya hər gün quşla bir düyü göndərirmiş. Sayın azalacağından qorxan quş

¹ Azərbaycan mifoloji. Bakı, Elm, 1988, s. 68

² Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36

³ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.223

⁴ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.30

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası. C.12, Zəngəzur folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.36; Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, IV kitab, 2013, s.19

⁶ Şərur folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.61

düynü bütöv yeyə bilmir, hər düynünün başından bir dişlək yeyir. O vaxtdan düynünün başı kəsikdir¹. İkinci süjetə görə, düyü bizdə yox, başqa vilayətdə imiş. Əli kürk geyinib gedir başqa vilayətə, beş-altı düyü yapışır onun kürkünə. O düynünün ucunu dişləyib əkir ki, yetişəndə o biri vilayətin padşahı oğurluq olduğundan şübhələnməsin. O vaxtdan düynünün ucu kəsikdir².

Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi həm də əfsanə süjetlərinin xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması deməkdir. Mətnlərin kütləvi şəkildə mənimsənilməsi əfsanə süjetlərinə məxsus ünsürləri, süjetin inkişaf mərhələlərini, motivləşmə qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Əfsanə qəhrəmanının, möcüzəli hadisənin, yaranışın xarakterik xüsusiyyətlərinin təsnifi bu qəbildəndir.

Bundan başqa, araşdırma zamanı müəyyən edildi ki, Azərbaycan əfsanələrində müxtəlif süjetlər eyni yaranışı təqdim etdiyi kimi, müxtəlif yaranışlar eyni süjetin nəticəsi kimi meydana çıxa bilər. Azərbaycan əfsanə süjetlərinin məzmun və kəmiyyət xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunması süjetlərin ətraflı öyrənilməsi baxımından vacibdir. Azərbaycan əfsanələrinin süjet göstəricisinin tərtibində bütün bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır.

¹ Şərur folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.41

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, V kitab, 2013, s. 17

ƏFSANƏLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ

Folklor materiallarının sayının artması araşdırıcıların mətnlərdən istifadəsini çətinləşdirir. Araşdırma üçün materialların toplanması həm gərgin əmək, həm də uzun müddət vaxt tələb edir. Bu hal folklor materiallarının janrlar üzrə kataloqlaşdırılması zərurətini ortaya çıxarır. Folklor mətnlərinin janrının öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi, eləcə də təsnifatı məhz bu ehtiyacdən yaranır.

Dünyada folklor örnəklərinin sistemləşdirilməsi tarixində A.Aarnenin xüsusi xidməti vardır. Araşdırıcı müəyyən coğrafi ərazidən əldə etdiyi nağılları süjetlər üzrə sıralayır¹. 1918-1920-ci illərdə nəşr etdirdiyi kataloqu eston nağılları və əfsanələri hesabına yeni süjetlərlə zənginləşdirir ki, bunlardan 81-i mənşə əfsanələri idi. Ancaq müəllif bu kataloqun sıra prinsipində Fin əfsanələrinin kataloquna istinad etməmişdi. Bunun səbəbi əvvəlki kataloqun bir sıra çatışmazlıqlara malik olması idi. 1926-cı ildə O.Loorits 131 mənşə əfsanəsindən ibarət kataloqunu tərtib edir, A.Aarnenin sisteminə tənqidi yanaşaraq onun yaratdığı bölgüdə dəyişiklik edir: kosmoqonik əfsanələr özlüyündə iki qrupa bölünür: insanın yaradılışı və mədəniyyətlə bağlı əfsanələr. 1928-ci ildə və 1961-ci ildə S.Tompson bu kataloqa yeni əlavələr edərək həcmi 588-ə çatdırmışdır². Əfsanə janrı ilə bağlı növbəti təsnif 1963-cü ildə Budapeştdə toplanan International Society of Folk-Narrative Research (Beynəlxalq Folklor Araşdırma təşkilatı) tərəfindən aparılmışdır³. Daha sonrakı dövrlərdə A.Aarne sistemi əsasında başqa xalqların da folklorunda belə kataloqlar tərtib olunmuşdur. Türk xalqları içərisində ilk milli kata-

¹ Enzyklopadie des Marchens. Berlin, New York, Band 6, 1990, s.351; s.595

² Thompson. Motif-Index listed alphabetically. Elektron resurs.

³ Kayabaşı R., Aydoğan T. Aksaray Efsanelerinin Tasnifi Üzerine Bir Deylendirme. Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. Motif Vakfı, 2018, cilt 11, №23, s.162

loqun tərtibi Türkiyə türklərinin adı ilə bağlıdır. 1953-cü ildə Almaniyada P.Boratavla alman alimi V.Eberhardın birgə hazırladığı Türkiyə nağıllarının süjet kataloqu çap olunmuşdur¹. Azərbaycanda ilk dəfə nağıl göstəricisi A.Baqri və H.Zeynallının tərtib etdiyi “Azərbaycan türk nağılları” toplusunda verilir². Azərbaycan folkorunda ilk geniş sistemli kataloq İ.Rüstəmzadənin “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi”dir. Müəllif Azərbaycan nağıl süjetlərinin Arne-Tompson sistemi əsasında kataloqunu tərtib etmişdir.

Əfsanələrin məzmun xüsusiyyətləri baxımından sistemləşdirilməsi

Bu günə qədər dünya folklorşünaslığında əfsanələrin müstəqil şəkildə kataloqunun olmamasının əsas səbəbi əfsanənin janr həddlərinin müəyyənləşdirilməməsidir. Birinci fəsildə mövcud nəzəri fikrə və Azərbaycan mətnlərinə istinad edilərək əfsanənin janr həddlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərildi. Qarşıda duran növbəti iş kataloqun tərtib olunmasıdır.

Rus tədqiqatçısı S.Azbelov mövcud olan təcrübələrə əsaslanıb əfsanə və rəvayətlərin kataloqlaşdırılması üçün vahid sistemin tərtib olunmasını çox çətin iş hesab etmişdir. 1962-ci ildə Antverpendə, 1963-cü ildə Budapeştdə keçirilən iki beynəlxalq konfransda, daha sonra 1964-cü ildə VII Beynəlxalq Moskva konqresində məhz bu məsələ müzakirə olunmuş və nəzəri ədəbiyyatlarda əksini tapmışdır. Bu konfransların məqsədi gələcəkdə ayrı-ayrı xalqların folklor mətnlərinin sistemləşdirilməsində istifadə ediləcəyi vahid sxemin yaradılması idi. Budapeşt konqresində hazırlanmış sxemə

¹ Wolfram Eberhard et Partev Naili Boratav. Typen Türkischer Volksmärchen. Elektron resurs.

² Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.9-19

görə, əfsanə və rəvayətlər dörd yerə bölünür: “I. Etioloji və esxatoloji; II. Tarixi və mədəni-tarixi; III. Qeyri-adi qüvvələr (mif); IV. Allahlar və qəhrəmanlar haqqında miflər”¹. Əsas bölmələr rum rəqəmləri ilə işarələnmiş, daxili bölgüdə isə latın əlifba sırası üzrə böyük hərflərdən istifadə olunmuşdur. İkinci bölmə aşağıdakı yarımbölmələrdən təşkil olunmuşdur: “A) Yaşayış yerlərinin və mədəni obyektlərin yaranışı; B) Dağlıq ərazilərlə bağlı söyləmlər; C) İbtidai tarix; D) Mühəribə və qəzalar və s. yarımbölmələrdən, üçüncü bölmə isə A) Tale; B) Ölüm və mərhumlar; C) Kirli yerlər və qarabasmalar; D) Ruhların köçməsi və mübarizəsi” və s. yarımbölmələrdən ibarətdir². Sxemdən məlum olur ki, bu sistem əsasında tərtib olunan kataloqlar tək əfsanələrdən ibarət olmamışdır. Çünki bu sxemdə əfsanələr epik folklorun oxşar janrları ilə qarışıq verilmişdir. 1964-cü ildə bu sxem üzərində müəyyən dəyişiklik olunsada, yenə də əfsanələr başqa janrlara aid nümunələrdən seçilməmişdir. Daha sonrakı bölgülərdə də bu sxemə hətta memoraatlar, xroniki məlumatlar, fabulatlar da əlavə olunmuşdur. Belə ki, fin araşdırıcısı L.Simonsuurinin kataloqunda memoraatlar da mövcuddur. İsveç araşdırıcısı K.Tilhagen isə memoraatların bu sxemə əlavə olunmasına qarşı olmuşdur.

Əfsanələrin sistemləşdirilməsi yolunda ilk təcrübə A.Aar-nenin 1912-ci ildə nəşr olunmuş fin etioloji əfsanələrinin kiçik kataloqudur. Daha sonra müəllif 1918-ci ildə eston epik folklorunun dörd hissədən ibarət kataloqunu hazırladı. Birinci hissə nağıllar, ikinci hissə qeyri-etiooloji əfsanələr (sagen), üçüncü və dördüncü

¹ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, s.182

² Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, s.182

hissələr isə əvvəlki iki sistem əsasında sıralanmış müxtəlif janrlara aid mətnlərdən ibarətdir. 1920-ci ildə tərtib olunmuş kataloqda əfsanələrə daha geniş yer ayrılmışdı. A.Aarne kataloqlarının sxemi sonrakı dövrlərdə uzun müddət müxtəlif ölkələrdə nümunə kimi istifadə olunmuşdur. 1920-ci ildə tərtib olunmuş kataloqun birinci bölməsi qeyri-etiooloji əfsanələr (sagen) adlandırılmışdır. Bu bölmədə “ruhlar; cəhənnəm; yeraltı ruhlar; meşə ruhları; su pərisi; damdabaca; pəhləvanlar; xəzinə; insanın heyvana çevrilməsi; ilanlar; kilsələr; cadugərlər; müharibələr; tarixi əfsanələr” kimi başlıqlar yer almışdır¹. Bütün bu sadalanan rubrikaları A.Aarne qeyri-etiooloji bölmədə vermişdir. Ancaq, göründüyü kimi, “insanın heyvana çevrilməsi” rubrikasına daxil edilən mətnlər içərisində həm də etiooloji mətnlərin mövcudluğu istisna deyil. Kataloqun ikinci bölməsi – etiooloji bölmə adlandırılır (Ursprungssagen) və aşağıdakı rubrikaları əhatə edir: “dənizlərin, insanın, məməli heyvanların, quşların, sürünənlərin, suda-quruda yaşayanların, həşəratların, bitkilərin yaranışı”². Göründüyü kimi, ikinci bölmədə ancaq etiooloji mətnlər yerləşdirilmişdir. Birinci bölmə isə qeyri-etiooloji əfsanələr adlandırılmasına baxmayaraq, mifoloji əhvalatlar və rəvayətlərdən təşkil olunmuşdur. Kataloqun hər bir rubrikası müstəqil şəkildə nömrələnmiş, hər tipin variantları qeyd olunmuşdur. Tarixi əfsanələr isə əsas qəhrəmanın adı ilə sıralanmışdır. Bu sxem müəyyən xüsusiyyətlərinə görə A.Aarnenin nağıl süjetlərinin kataloquna məxsus sxemə bənzəsə də, nisbətən sadə və asan qavranılındır.

1925-ci ildə fin araşdırıcısı A.Kristensen tərəfindən folklor mətnlərinin motivlər kataloqu hazırlanmışdır. 30-cu illərdə S.Tompsonun 6 cildlik motiv göstəricisi həm coğrafi areal baxımından, həm

¹ Halk masalları. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi ders kitabı. Elektron resurs.

² Enzyklopadie des Marchens. Berlin, New York, Band 1, 1977, s.2

də folklor mətnlərinin zənginliyinə görə daha əhatəli idi¹. Hər iki kataloq ancaq motivlər üzərində qurulduğuna görə bu kataloqda yerləşdirilən mətnlərin janrını müəyyən etmək çətindir. Eləcə də digər araşdırıcılar hər hansı mövzuya istinad edərkən ümumi folklor mətnlərindən istifadə etmişlər.

Daha sonrakı dövrlərdə əfsanələrin ya oxşar janrlara aid mətnlərlə birlikdə, ya da hər hansı məzmun baxımından sistemləşdirildiyi məlum olur. 1937-ci ildə fin tədqiqatçısı V.Hötgesin tərtib etdiyi kataloq pəhləvanlar və cəhənnəmə həsr olunmuş alman əfsanələrindən ibarət idi. Araşdırıcı bu əfsanələrdə 73 motiv aşkar etmişdir². V.Hötgesin kataloqu personajlarına görə fərqlənən bir çox əfsanələrin süjet oxşarlığını aydın nümayiş etdirir. Başqa sözlə, müəllif eyni süjetlərdə müxtəlif personajların iştirakını motivlər vasitəsilə nümayiş etdirir.

J.Sininqenin, R.Kristiansenin, L.Simonsuurinin göstəriciləri isə motivə görə yox, süjet tiplərinə görə tərtib olunmuşdur. J.Sininqe holland epik folklor mətnlərinin göstəricisini Aarne-Tompson sistemi əsasında qurmuşdur. Onun göstəricisində birinci bölmə nağıllardan, ikinci bölmə etioloji əfsanələr, üçüncü bölmə inanclar, tarixi əfsanə və rəvayətlərdən ibarətdir. J.Sininqe kataloqunu Aarne təcrübəsi əsasında qurmasına baxmayaraq daxili rubrikaların sistemi fərqlidir. Kataloq nəhəng adamlar, cadugərlər, cəhənnəm adlı bölmələrə ayrılıb. Bu bölmələrin hər biri də daha kiçik rubrikalara bölünür. R.Kristiansen və L.Simonsuurinin də kataloqu buna bənzərdir. R.Kristiansen Norveç əfsanə və rəvayətlərinin 77 süjet tipini aşkar edərək onları 8 bölmədə yerləşdirmişdir. Araşdırıcı bu tiplərin həm də beynəlxalq sistemdə yayılan variantlarını qeyd etmişdir. L.Simonsuurinin məqsədi isə fərqlidir. O, digər xalqların material-

¹ Thompson. Motif-Index listed alphabetically. Elektron resurs.

² Enzyklopadie des Marchens. Berlin, New York, Band 13, 2010, s.403-411

larına baxmadan fin mətnlərinin kataloqunu hazırlamışdır. Müəllifin fin əfsanələrinin kataloqu qeyri-adi qüvvələr və hadisələrlə bağlı 15 bölmədən ibarətdir. Hər bölmənin daxilində isə 128 tip yerləşdirilmişdir¹. Adından da göründüyü kimi, bu kataloq daha çox mifoloji mətnlər üzərində qurulmuşdur. S.Azbelov L.Simonsuurinin göstəricisini kataloq hesab etmir. Onun fikrincə, bu göstərici hər hansı bir kataloq üçün çox dəqiqliklə hazırlanmış sxem ola bilər. L.Simonsuurinin üçsəviyyəli kataloqunda personaj və dəyişikliklər, personajın hərəkətləri, bəzi hallarda hərəkətin şərtləri sxem şəklində göstərilmişdir. Belə göstəricilər həqiqətən seçilmiş motivlərin ümumi məntiqi əsası olmadan, personajların siyahısını təqdim edir”². L.Simonsuurinin 1961-ci ildə tərtib etdiyi “Fin mifik əfsanələrinin və memoriatlarının süjet və motiv göstəricisi” daha sonrakı illərdə M.Jauhiainen tərəfindən ingiliscəyə tərcümə edilmişdir³.

K.Tilhagen ümumskandinaviya kataloqunu primitiv mifoloji mətnlərə həsr etmişdir. Onun kataloqu L.Simonsuurinin hazırladığı sxemdən məzmununa görə fərqlənirdi. Qalan əlamətlərinə görə hər iki göstərici oxşardır. 18 bölmədən ibarət olan sxem hər bəş həyatına həsr olunmuş yerli əfsanələrdən ibarətdir. Amerika tədqiqatçısı

¹ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, s.189-190

² Козлова Н.К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты. Elektron resurs.

³ Jauhiainen, M. The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FFC No. 182). Folklore Fellows' Communications No. 267. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia (Academia Scientiarum Fennica), 1998, 362 p. Elektron resurs.

V.Hand da yerli əfsanələri variantlaşma xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmişdir¹.

Əfsanə janrına aid örnəklərin digər örnəklərlə qarışdırıldığı kataloqlardan biri də “Macar etioloji əfsanələr göstəricisi”dir. Göstəriciyə görə, əfsanələr 4 qrupa bölünür: “I Etioloji və esxataloji; II Tarixi və mədəni-tarixi; III Qeyri-adi güclər və varlıqlar; IV Müqəddəslər haqqında əfsanələr – tanrılar və qəhrəmanlıq mifləri”². Kataloqda əfsanələrin oxşar janrlara aid mətnlərlə qarışdırıldığı məlum olur.

Çex tədqiqatçıları D.Klimov mövhumat əfsanələri kataloqunu, L.Paurov isə yerli əfsanə və rəvayətlərdən ibarət kataloq tərtib etmişlər. Birinci kataloq çoxpilləli sistemə əsaslanır. D.Klimov materialları qruplaşdırarkən üç üsuldan istifadə etmişdir: əsas qəhrəman (və ya əsas əşya), onun hərəkət xarakteri və mərkəzi motiv. Qruplaşdırma məsələsində personaj faktoruna söykənən araşdırıcılar belə hesab edirlər ki, mövzu yaxınlığı olan əfsanələr müxtəlif personajlarla bağlı ola bilər. L.Paurovun kataloqu isə daha çox mövzu prinsipinə əsaslanır³.

Bir sıra tədqiqatçılar süjet göstəricilərini məzmun prinsipinə görə tərtib etmişlər. N.Kozlova və A.Stepaxina öz göstəricilərində məhz məzmun elementini nəzərə almışlar⁴. Macar tədqiqatçısı G.Meqas da işini bu prinsiplə qurmuşdur. Q.Burde-Şnaydevind tarixi rəvayətlərin sistemləşdirilməsində mövzu prinsipini qaçılmaz

¹ American Folk Legend. Los Angeles: University of California Press, 1979, s.213-223

² Classification of Origin Legends. Elektron resurs.

³ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, s.181

⁴ Козлова Н.К., Степахина А.С. Сюжеты восточнославянских мифологических рассказов о колдовстве на свадьбе. Elektron resurs.

hesab edir. Q.Burdenin sistemi mövzu prinsipinə əsaslandığına görə Simonsuuri-Kristiansen-Sininqe sisteminə yaxınlaşır. Qeyd edək ki, Q.Burde-Şnaydevindin bir fikri əfsanə və rəvayətlərin ümumi kataloqunun qurulması işində çox vacib addımdır. O, ümumi kataloqun iki hissədən ibarət olmasını təklif edir: əfsanələr (mifik) və tarixi rəvayətlər. Araşdırıcıya görə, bu bölgü dünya xalqlarının bütün əfsanə və rəvayətlərini əhatə edə biləcək. Z.Romanska da bolqar mətnlərinin süjet tiplərinə görə bölgüsündə “tarixilik” (tarixi informasiya daşıyıcısı) və “əfsanəvilik (möcüzəli elementlər daşıyıcısı) meyarına istinad etmişdir¹. Əfsanələrin janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən də bu bölgülərdə əfsanələrin etiolojilik, rəvayətlərin isə tarixilik meyarının əsas götürüldüyü vurğulanmışdır². Q.Burde-Şnaydevində görə, bu bölgünü daha da dəqiqləşdirmək üçün əfsanə və rəvayətlərin funksiyasına diqqət etmək lazımdır. Bundan başqa K.Çistov göstəricilərin nəzəri prinsiplərə söykənməli olduğunu vurğulayaraq dolayısı ilə Burdenin fikrini təsdiqləyir³.

Bəzi süjet tipləri kataloqlarında əsas bölmələr fəaliyyətə görə qruplaşdırılmış, personajlar isə daxili bölgüdə yer almışdır. N.Kozlova “İlanlara həsr olunmuş Şərqi Slavyan mifoloji əhvalatlarının süjet göstəricisi”ndə fəaliyyətləri önə çəkərək böyük hərfzlərlə işarə etmişdir. O, bu fəaliyyəti gerçəkləşdirən personajları alt qruplarda yerləşdirmiş, rum rəqəmləri ilə işarələmişdir. Kataloqun ümumi sxemini “A.I.II.III.; A.I.2; A.II.1” şəklində təsvir etmək

¹ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, s.187-188

² Ожегова М.Н. Коми-пермяцкие предания о Кудым-Оше и Перебогатыре и эволюция их идейного содержания. Москва, Специфика фольклорных жанров, 1973, s.230

³ Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной прозы. VII международной конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, 1964, s.4

olar¹. Qeyd edək ki, çoxpilləli kataloqlardan istifadə bir qədər çətinlik yaradır. Bunu nəzərə alaraq mürəkkəb quruluşlu kataloqları daha sadə şəkildə tərtib etmək lazımdır.

Süjet tiplərini göstərən bəzi kataloqlarda isə sistem fərqlidir. H.Kotelnikovanın “Qəbirlər haqqında epik nümunələrin süjet və motiv göstəricisi”ndə müəllif mövzu prinsipini əsas tutur. Müəllif bu mövzuda olan nümunələri sistemləşdirmiş, janr məsələsinə biganə qalmışdır².

Bir qrup araşdırıcı isə öz kataloqlarını əfsanələrə xas bir motiv üzərində qursalar da, süjetin təsvirini də verirlər. Türkiyənin Ərzurum bölgəsindən toplanmış əfsanələri araşdıran B.Seyidoğlu öz nəşrinə 192 mətn daxil etmişdir. O, hər bir mətnin sonunda “epizodlar” başlığı ilə əfsanənin süjet tipini təsvir etmişdir. “Toy karvanı düşmənlə qarşılaşınca, gəlin düşmən əlinə düşməmək üçün Allaha dua edir, duası qəbul olur, gəlinlə birlikdə toy karvanı da daşa dönür”³. Müəllifin epizod kimi verdiyi bu hissədə süjet haqqında aydın təsəvvür yaranır. Qeyd edək ki, müəllif süjet tiplərinin təsvirini kataloq şəklində verməmişdir. B.Seyidoğlunun əfsanələr adlandırdığı mətnlərin xeyli hissəsi inanclar, mifoloji əhvalatlar və digər mətnlərdən ibarətdir.

M.Türktaş S.Tompsonun “motiv indeks”i əsasında Dənizli əfsanələrini motivə görə təsnif etmiş, motivlərin siyahısını tərtib etmişdir. Kataloqun sıra prinsipi də “motiv indeks”ə uyğunlaşdırılmış, A1000; A1001 (rəqəmlər şərtidir – dok.) şəklində verilmişdir. Müəllif Ayın üzünün ləkəsi, samanyolu, insandan yaranan heyvanlar, daşlardakı izlərlə bağlı əfsanələri öz kataloquna daxil

¹ Козлова Н.К. Восточнославянские былички о змее и змеях. Elektron resurs.

² Козлова Н.К. Восточнославянские былички о змее и змеях. Elektron resurs.

³ Erzurum Efsaneleri. Ankara, Ankara Universitesi basımevi, 1985, s.190

etmişdir. Kataloqa seçim isə əfsanələrin süjet deyil, motiv xüsusiyyətlərinə görə aparılmışdır¹.

Dünya folklorşünaslığında bəzi əfsanə araşdırıcılarının süjet tiplərinə görə kataloqlaşdırma təcrübəsinə nəzər saldıq. Əfsanənin bir janr kimi hüdudlarının müəyyənləşdirilməməsi bu kataloqların sırf əfsanələrdən ibarət olmasını əngəlləyir. İşin məqsədi isə əfsanə janrının hüdudları çərçivəsində mətnlərin süjet tiplərini müəyyən etməkdir.

Əfsanələrin etioloji xüsusiyyətlər baxımından sistemləşdirilməsi

Dünya folklorşünaslığında folklor materiallarının sistemləşdirilməsi tarixinə nəzər salarkən əfsanələrin müstəqil janr kimi etioloji kataloquna rast gəlinmir. Əfsanələrin etiolojilik xüsusiyyəti ayrı-ayrı kataloqların daxili bölgülərində yer alır.

B.Kerbelitenin “Litva etioloji, mifoloji söyləmlərinin və rəvayətlərin struktur-semantik klassifikasiyası” adlı göstəricisində bir bölmə etioloji mətnlərə həsr olunub. Üç hissədən ibarət olan kataloq fəaliyyətin mahiyyətinə görə qruplaşdırılıb. Birinci hissə – “etioloji söyləmlər belə təsnif edilib: düzgün davranışlar, yanlış davranışlar, neytral davranışlar və mühakimə”². İkinci fəsildə əfsanə süjeti haqqında yazarkən əfsanə qəhrəmanı ilə bağlı bölgü aparılmışdır. Həmin bölgü B.Kerbelitenin tərtib etdiyi kataloqun birinci hissəsinə müəyyən məqamları ilə uyğundur. Müəllif təsnifatda personajların fəaliyyətini önə çəksə də, bizim bölgü ilə, demək olar ki, eyni mahiyyət daşıyır. “Yaxşılar” adlandırılan personajları B.Kerbelite fəaliyyətinə görə düzgün davranışlar, “yamanlar”ın

¹ Türктаş M. Denizli Efsaneleri. Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu, 2012, s.60-80

² Кербелите Б. Типы народных сказаний. Elektron resurs.

fəaliyyətini yanlış davranışlar adlandırır. Mühakimə hissəsi isə yamanların qınanılması və cəzalandırılması bölgüsünə uyğun gəlir. B.Kerbelitenin kataloqunun ikinci hissəsi – mifoloji söyləmlər eynilə birinci hissəyə bənzəyir, lakin bu hissədə mühakimə bölməsi yoxdur. Mətnlərdən məlumdur ki, mühakimə olunanlar, cəzalandırılanlar sosial fərdlərdir. Fövqəltəbii qüvvələr isə cəzalandırılan deyil, cəza verən statusunda özünü göstərir. Onlar cəza vermək, mükafatlandırmaq ixtiyarına malikdirlər. Qeyd edək ki, ikinci hissədə mühakimə bölməsinin olmaması bu hissənin miflərə uyğunluğunu təsdiqləyir. Kataloqun üçüncü hissəsi isə rəvayətlər adlandırılıb. Bu hissədə birincidən fərqli olaraq yanlış davranışlar bölməsi yoxdur. Rəvayət qrupunda yanlış davranış bölgüsünün verilməməsi rəvayətlərin didaktik məzmununa işarə edir. Məlumdur ki, rəvayətlərdə bir çox hallarda nümunəvi şəxslər və onların yaxşı əməlləri təbliğ olunur¹.

B.Kerbelite məlum kataloqunun birinci hissəsini etioloji əfsanələr adlandırmasına baxmayaraq yaranışa görə qruplaşdırmamışdır. Kataloq əvvəldən sona kimi eyni prinsip əsasında personajların fəaliyyətini mahiyyətini ifadə edir. Kataloqun birinci hissəsinin etioloji, ikincinin mifoloji söyləmlər adlandırılması şərti xarakter daşıyır. Əfsanələrdə də mif elementlərinin mövcudluğunu nəzərə alıb kataloqun “etioloji və mifoloji əfsanələr” bölməsinin adı müəyyən qədər şərti xarakter daşıyır. Çünki etioloji əfsanələrdə də mif elementlərinin mövcudluğu nəzərə alınmayıb. B.Kerbelitenin, A.Aarnenin, Q.Burde-Şnaydevindin əfsanələrlə yanaşı, etioloji tə-

¹ Hüseynqızı (Əmirli), E. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərində didaktiklik. Филология галымдарынын докторы, профессор Б.К.Момынованын 60 жылдык мерейтойына арналган «Казіргі казак тил білімінін инновациялык әлеуеті» атты халыкаралык ғылыми-теориялык конференция. Алматы, 26-27 қазан, 2017

yinindən istifadə etmələri əfsanələrin yaranış mətnləri olduğunu bir daha təsdiq edir. A.Aarne isə etioloji əfsanələri (Ursprungssagen) ayrıca bölmədə yerləşdirmişdir¹.

Əfsanələrin yaranışa görə kataloqlaşdırılmasından danışarkən N.Kriniçnayanın Şimali Rusiyadan toplanmış materiallar əsasında hazırladığı “Rəvayətlərin tip, motiv və əsas elementlərinin kataloqu”nu xüsusi qeyd etmək lazımdır². Çünki kataloqun daxili bölgüsündə etiologiya prinsipi əsas götürülmüşdür. Müəllif burada əsas qrupları yaranışa görə sıralamışdır. Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, əksər kataloqlarda birinci pillə ərəb rəqəmləri ilə işarə olunur. N.Kriniçnaya isə birinci bölgünü böyük kiril hərfləri sırası ilə işarələmişdir. Daha sonra ərəb rəqəmləri ilə motivin versiyası, kiçik kiril hərfləri ilə motivin elementləri işarələnmişdir. Müəllif birinci bölgünü əsas motiv adlandırır. Kataloqda A və B əsas qruplarında müəllifin “əsas motiv” adlandırdığı bölmə yaranışı ifadə edir. Kataloq haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün birinci hissənin təsvirinə ehtiyac var: “A. Hər hansı icmanın yaranışı; 1. Soy icmalarının yaranışı; a) mifik xarakterdən; b) mifoloji-epik xarakterdən; 2. Kənd icmasının yaranışı; a) əcdad-ata; b) aborigenlərdən; v) kəndin təsisçiləri; q) uzun müddət məskunlaşanlar”³. Göründüyü kimi, hər alt bölgü özündən əvvəlkinin elementlərini daha aydın açıqlayır. Təəssüf ki, müəllif eyni prinsipi sona qədər gözləmir, mifoloji personajların iştirakı ilə baş verən yaranışları da rə-

¹ Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, s.178

² Криничная Н.А. Предания Русского Севера / Н.А.Криничная; АН СССР, Карельский филиал, Институт языка, литературы и истории. Санкт-Петербург, Наука, 1991

³ Криничная Н.А. Указатель типов, мотивов и основных элементов преданий. Elektron resurs.

vayət kataloquna daxil etmişdir. Bu cəhət haqqında bəhs olunan kataloqda əfsanələrin də mövcud olması fikrini yaradır.

Şifahi mətnlərin etiolojilik xüsusiyyətinə görə sistemləşdirilməsindən danışıarkən, E.Kotlyarın “Afrika mifoloji süjet və motivləri” göstəricisini də qeyd etmək lazımdır. Göstəricinin 1-77 bölmələri etioloji xarakter daşıyır. Bu nömrələr ilə dünyanın yaranışına dair süjet və motivlərin təsviri verildiyinə görə, çox güman ki, bu mətnlər arasında miflər və əfsanələr çoxluq təşkil edir¹. Etiolojilik əlamətinin daxili bölgədə yer aldığı göstəricilərdən biri də N.Petrovun “Əfsanələr və rəvayətlər”, “Qədim inanclarla və sirli insanlarla bağlı mətnlər” və “Atalar sözləri”nin göstəricisidir. Göstərici iki əsas qrupdan ibarətdir: “I Yaşayış yerləri, obyektlər, hadisələr. II Personajlar. Hər qrupun üç pillədən ibarət alt qrupları vardır. I hissənin A (Toponimlərin yaranışı), B (İnanc yerlərinin yaranışı) və D (Mədəni obyektlərin yaranışı) bölmələri etioloji xarakter daşıyır². N.Petrovun göstəricisi əfsanələr və rəvayətlərdən ibarət olduğu üçün janra uyğun mətnləri seçmək mümkün olmur. Bundan başqa, bəzi bölmələrdə də yaranışla bağlı mətnlərin olması mümkündür. E (qeyri-adi obyektlər) və J (qeyri-adi yaranışlar) bölmələrində də etioloji xarakterli mətnlərin yerləşdirildiyi düşünülür. İkinci əsas qrupda isə personajlar xarakterlərinə görə qruplaşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, göstəricidə bəzi motivlərin təkrarlanması halı mümkündür. “Çünki hər bölmədə eyni məsələyə müxtəlif tərəfdən baxılır. Tutaq ki, II Yekaterinanın Karqopolda qarət olunması haqqında həm tarixi şəxsiyyətlər alt qrupunda, həm

¹ Котляр Е. Указатель африканских мифологических сюжетов и мотивов. Elektron resurs.

² Петров Н. В. Указатель сюжетов и мотивов к разделам «Легенды и предания», «Рассказы о старовеках и скрытниках», «Присловья». Elektron resurs.

də quldurlar alt qrupunda bəhs edəcəyik”¹. Qeyd edək ki, əfsanələr kiçik həcmli janr olduğuna və göstəricini müxtəlif əlamətlərinə görə tərtib etdiyimizə görə bizim göstəricidə də təkrarlar qaçılmazdır.

Türkmən araşdırıcısı A.Baymuradov əfsanələri iki qrupa bölür: legendalar və rəvayətlər. Araşdırıcı legendaları da ayrıca təsnif edir və ikinci bölməni etioloji mətnlərə verir. Bundan başqa, etioloji əfsanələr qırğız araşdırıcısı K.Baycigidovun təsnifində altıncı yerdə, xakas araşdırıcıları M.Ungvitskaya və V.Maynoqaşevanın təsnifində isə birinci yerdə dayanır². Bu təsniflər, təbii ki, türk xalqlarının bütün əfsanələrini əhatə etmir. Hər araşdırıcı əfsanələri müəyyən bölgəyə məxsus mətnlərə istinad edərək təsnif etmişdir.

Göründüyü kimi, əfsanələrin yaranışa görə qruplaşdırılması ayrı-ayrı kataloqların daxilində yer almışdır. Yəni müstəqil şəkildə əfsanələrin bir prinsip olaraq yaranışa görə qruplaşdırılması mövcud deyildir. Qeyd edək ki, əfsanələrin etiolojilik xüsusiyyəti mövzu təsniflərində də yer almışdır. Beynəlxalq təcrübədə əfsanələrin mövzu üzrə təsnifi geniş yayılmışdır. L.Deg əfsanələrin məzmununa görə 4 istiqamətini müəyyən etmişdir: “I Etioloji əfsanələr; II Müqəddəslər haqqında əfsanələr; III Tarixi əfsanələr; IV İnanç-əfsanələr”³.

Əfsanələrin mövzu üzrə təsnifi ilə türk folklorşünaslığında əvvəlcə prof. N.Boratav məşğul olmuşdur. N.Boratav əfsanələrin Budapeştdə qəbul olunmuş beynəlxalq qruplaşdırma təsnifinin Türkiyə türklərinin əfsanələrinə uyğun olmadığını vurğulamışdır. Araşdırıcı Anadolu-türk əfsanələrini mövzu üzrə belə təsnif edir: “I Yaradılış əfsanələri; II Tarixi əfsanələr; III Qeyri-adi insanlar,

¹ Петров Н. В. Указатель сюжетов и мотивов к разделам «Легенды и предания», «Рассказы о старовеерах и скрытниках», «Присловья». Elektron resurs.

² Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.32

³ Dégh L. Legend and Belief, Dialectics of a Folklore Genre. Bloomington, Indiana University Press, 2001, s.80

varlıqlar və qüvvələr haqqındakı əfsanələr; IV Dini əfsanələr”¹. Hər qrup latın hərfləri ilə işarələnmiş alt qruplardan ibarətdir. N.Boratavın ikinci təsnifinin B bölməsi etioloji əfsanələr adlandırılır. Araşdırıcı üçüncü təsnifində əfsanələri dörd qrupa ayırır. İkinci qrup (B qrupu) müxtəlif bölgələr haqqında etioloji və etimoloji əfsanələr adlandırılır².

Əfsanələrin mövzu təsnifi S.Sakaoğlunun araşdırmasında da yer almışdır. Müəllif “Anadolu-türk əfsanələrində daş kəsilmə motivi və bu əfsanələrin tip kataloqu” araşdırmasında “daşadönmə əfsanələrini” 7 qrupa bölür³. B (çətin vəziyyətdən qurtulma) və F (müxtəlif daş kəsilmələr) bölmələri müəyyən mənada etioloji xarakter daşıyır. Əfsanələrdə çətin vəziyyətdə qalanların dua ilə başqa bir varlığa çevrilməsi haqqında xeyli əfsanə vardır. Çətin vəziyyətdə qalanların duası yeni varlığın yaranması ilə nəticələnir. Araşdırıcı “İnsan mənşəli quş əfsanələri” adlanan araşdırmasında səbəbinə görə quşa dönməni 6 qrupa bölür⁴.

Bir çox göstəricilərdə qrupların adı onun daxilində verilən mətnlərin janrı haqqında təsəvvür yaradır. Belə ki, bu göstəricilərdə də etiolojiliyin əfsanələrə, tarixiliyin isə rəvayətlərə aid edildiyi bəlli olur. Türkiyə araşdırıcılarından A.Duymazın təsnifində IV, V bölmələrdə, Z.Karadavudun təsnifində I bölmədə⁵, H.Gödenin İs-

¹ Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s.109

² Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.17-19

³ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s.4

⁴ Sakaoğlu S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s.65

⁵ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.23

parta əfsanələrinin təsnifində IV bölmədə¹, M.Türktaşın təsnifində I bölmədə² etioloji əfsanələrin mövcudluğu diqqəti cəlb edir. K.Yıldırımın “Malatya əfsanələri” araşdırmasında da əfsanələr bu şəkildə verilir: “I Dini əfsanələr; II Qəhrəmanlıqla bağlı əfsanələr; III Heyvanlara aid əfsanələr; IV Yer adları ilə bağlı əfsanələr; V Qeyri-adi varlıqlar haqqında əfsanələr; VI Daşa dönmə əfsanələri; VII Xəzinələr haqqında əfsanələr; VIII Sevgi mövzulu əfsanələr”³. Göründüyü kimi, araşdırıcının bölgüsündə bəzi hissələrdə əfsanələr mövcuddur. Üçüncü bölmənin A bəndində (quşlarla bağlı əfsanələr) və VI bölmədə əfsanələrin mövcudluğu şübhə doğurmur. A.Alptekin təsnifində isə dördüncü bölmədə daşa dönmə əfsanələri yer almışdır⁴.

Bəzi təsniflərdə isə əfsanələrin etioloji xarakterindən bəhs olunmur. B.Seyidoğlu “Erzurum əfsanələri” araşdırmasında mətnləri üç qrupa bölür: “I Dini binalarla bağlı əfsanələr; II Evlər və insanların yaşadığı yerlərlə bağlı əfsanələr; III Təbiətlə bağlı əfsanələr”⁵. Müəllif əsas qrupları elə adlandırmışdır ki, bu qruplarda əfsanələrin yaranış xüsusiyyəti nəzərə çarpmır. Latın hərfləri ilə adlandırılmış alt bölmələrdə də əfsanə və epik növün digər janrlarına (mif, rəvayət, inanc və s.) aid mətnlərin qarışdırıldığı şübhəsizdir.

¹ Türktaş M. Denizli Efsaneleri. Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu, 2012, s.38-42

² Türktaş M. Denizli Efsaneleri. Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu, 2012, s.41

³ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.24-25

⁴ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.25

⁵ Erzurum Efsaneleri. Ankara, Ankara Üniversitesi basımevi, 1985, s.305-310

Bundan başqa, H.Özdemir, İ.Görkemin təsniflərində də mif və rəvayət mətnləri qarışdırılmışdır¹.

Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin etioloji xarakteri dəqiqləşdirilmədiyindən etioloji xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı da aparılmamışdır. Bu günə qədər Azərbaycan tədqiqatçıları da məsələyə ümumi yanaşmış, əfsanələri yalnız mövzu baxımından təsnif etmişlər. Azərbaycan folklorunda əfsanələrin ilk təsnifatı prof. V.Vəliyevə məxsusdur. Araşdırıcı əfsanələri mövzusunə görə belə qruplaşdırır: “I Təbiət hadisələri, canlılar, bitkilər, ağaclar haqqında; II Təbiət qüvvələrinin insana bənzər təsəvvür edilməsi haqqında; III Tarixi hadisə, şəxsiyyət, abidələr haqqında; IV Dini əfsanələr”². Məlumdur ki, folklorumuzda məkanların və canlıların yaranışı ilə bağlı xeyli əfsanə vardır. Bu baxımdan birinci qrup müəyyən əlamətləri ilə etioloji xarakter daşıyır. III və IV qruplarda da müəyyən obyektlərin yaranışı haqqında əfsanələr nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, kataloqda bölgü janrlara görə aparılmadığından qruplarda mətnlər qarışdırılmışdır. Dini əfsanələr adlandırılan mətnlər həm əfsanə, həm də rəvayət ola bilər. Bu mətnlərin söyləndiyi kontekst, funksiya və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan bütün dini mövzulu mətnləri əfsanə adlandırmaq düzgün olmaz. V.Vəliyev göy cisimləri haqqında əfsanələri bu bölgüyə daxil etmir. Halbuki Azərbaycan folklorunda göy cisimlərinin yaranışı ilə bağlı xeyli əfsanə vardır.

Azərbaycan əfsanələrinin toplanmasında və qruplaşdırılmasında böyük rolunu oynayan S.Paşayev əfsanələri bir neçə dəfə təsnif etmişdir. Tədqiqatçı “Yaşayan əfsanələr”, “Yurdumuzun əfsanələri”, “Yanardağ əfsanələri”, “Azərbaycan xalq əfsanələri” adlı top-

¹ Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, 1997, s.21

² Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970, s.291

lularda əfsanələri mövzuya görə qruplaşdırmışdır. Bu qruplaşdırmalarda əfsanələrin bölgüsü kəmiyyətinə görə dəyişir. “Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi” adlı araşdırmasında tədqiq-qatçının bölgüsü belədir: “I Mifoloji əfsanələr, yaxud əsatirlə bağlı əfsanələr; II Mifoloji qaynaqlarla əlaqədar qəhrəmanlıq əfsanələri; III Tarixi qəhrəmanlıq əfsanələri; IV Qədim abidələr haqqında əfsanələr; V Sevgi əfsanələri; VI Həyat, yaşayışla bağlı əfsanələr; VII Tarix və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr; VIII Dini əfsanələr”¹. S.Paşayevin də, demək olar ki, bütün bölgülərində mif, rəvayət, əfsanə və digər janrlara aid mətnlər qarışdırılmışdır. XX əsrin 80-ci illərində əfsanələrin mövzu təsnifinə dair daha bir araşdırma diqqəti çəkir: Y.Səfərov Naxçıvan ərazisindən toplanmış örnəklər əsasında əfsanələri 4 qrupa bölür: “I Kosmoqonik səciyyəli əsatiri əfsanələr; II Təbiət və insanla bağlı əsatiri əfsanələr; III Əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr; IV Məişət əfsanələri”². Müəllifin qruplara verdiyi adlar bölgünün şərti xarakter daşdığını aydın şəkildə göstərir.

T.Fərzəliyevin araşdırması da öz dövrünə görə olduqca zəngin bir mənbədir. Əfsanələri məzmun cəhətdən təsnif edən T.Fərzəliyevin araşdırmasında etiolojilik xüsusiyyəti üstüörtülü şəkildə özünü büruzə verir. Qeyd edək ki, araşdırıcının məkan, flora və fauna sistemi ilə bağlı bölgüsü Azərbaycan əfsanələrinə uyğundur. Əfsanələri 9 qrupa bölən T.Fərzəliyevin təsnifində üçüncü bölmə katastrofik motivli əfsanələr adlandırılır. Müəllif burada Ağrı dağının yaranışı haqqındakı əfsanəni nümunə gətirir. Əgər bu təsnifat bir prinsipə söykənsə, demək, Ağrı dağının yaranışı ilə bağlı əfsanələri

¹ Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı, Yazıçı, 1985, s.108

² Səfərov Y. Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri və onların təsnifinə dair. Gənc ədəbiyyatşünasların V Respublika konfransı, məruzələrin tezisləri. Bakı, Elm, 1987, s.105

məkanların yaranışı qrupunun dağların yaranışı altqrupuna aid etmək olar. Bundan başqa, müəllif VI bölməni “antropofaq, paleoantrop və arxetip motivli əfsanələr” adlandırır¹. Daha sonra bir neçə mənbədən sitat gətirərək həqiqətən Azərbaycan meşələrində Qulyabanının mövcud olmasını sübut etməyə çalışır. “1899-cu ildə Azərbaycanda olmuş qafqazşünas-zooloq K.Satunin yazır ki, o, Talış meşələrində Qulyabanıya rast gəlmişdir”². Müəllif bu izahla gerçəklik və şifahi şüur məsələsini qarışdırır. Qeyd edək ki, qeyri-adi varlıqlar haqqında mətnlər Azərbaycan folklorunda mifoloji əhvalatlar adlandırılır. Bundan başqa, T.Fərzəliyev səkkizinci bölməni mifik, yarım mifik və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr adlandıraraq yenə də əfsanələri rəvayət və miflərlə qarışdırır.

V.Vəliyevdən fərqli olaraq A.Nəbiyev səma cisimləri ilə bağlı əfsanələri ilk qrupda yerləşdirir. Qeyd edək ki, bölgünün ilk qrupuna astral təsəvvürlər və bürclərlə bağlı əfsanələr də aid edilmişdir. Daha sonra bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı əfsanələr, toponimik əfsanələr, tarixi şəxsiyyətlər, el, tayfa və qövm haqqında əfsanələr və dini əfsanələr sıralanır³. Əfsanələrin mövzu üzrə təsnifatında kəsişmələrin olması təbii haldır. Çünki əfsanələrin əksəriyyəti bir neçə mövzuya aid edilə bilər. “Oğlan-qız dağı” haqqındakı əfsanələr həm dağın yaranışından, həm də iki gəncin sevgisindən bəhs edir. Belə kəsişmələr əfsanənin qrupunu müəyyən etməkdə çətinlik yaradır. Əfsanələrin yaranış haqqında mətnlər olduğunu nəzərə alaraq əsas qrupları yaranışa görə bölmək daha dəqiq təsnifat olardı.

¹ Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. Bakı, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1978, №1, s.37

² Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. Bakı, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1978, №1, s.39

³ Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 2006, s.283

Azərbaycan əfsanələrini 8 qrupa bölən P.Əfəndiyevin qruplaşdırmasında “I (Heyvanlar, quşlar haqqında əfsanələr), II (Yer adları, qalalar, abidələr və digər yerlərlə bağlı əfsanələr), VII (Göy cisimləri – Ay, Günəş, ulduzlar haqqında əfsanələr)” bölmələrdə etioloji mətnlərin mövcudluğu diqqəti çəkir¹.

R.Qafarlı da “Mif, nağıl, əfsanə” adlı araşdırmasında indiyə qədər edilən bütün bölgələrdə əfsanələrin mif və rəvayətlərlə qarışdırıldığını qeyd edir. Müəllif əfsanələrin mif elementləri daşdığına, “tarixi əfsanələr” adlandırılan mətnlərin rəvayətə uyğun olduğuna diqqəti çəkir. Araşdırıcı göstərir ki, əfsanələri elə qruplaşdırmaq lazımdır ki, janra məxsus əlamətlər bütün qruplarda eyni dərəcədə təmsil olunsun. Yəni hər hansı qrupa daxil edilən əfsanələrə məxsus əlamətlər janrın xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşməli və sistemin bütün mətnlərini əhatə etməlidir. Müəllif öz təsnifatında əfsanələri mənşəyinə görə qruplaşdırır: “1. Mifik təsəvvürlərə söykənən əfsanələr. a. Göy cisimlərinə həsr olunanlar; b. Təbiətin özü və hadisələri. 2. İslam dininin təsiri ilə formalaşan əfsanələr; 3. Folklorun başqa janrlarından süzülüb gələn əfsanələr; 4. Yazılı ədəbiyyatdan keçən əfsanələr”². Əfsanənin rəvayətdən fərqi, onun etioloji xüsusiyyəti haqqında dəqiq fikirlər söyləyən araşdırıcının daha sonra 4-cü qrupa aid etdiyi örnəklərin də nə vaxtsa şifahi ənənədən gəldiyini qeyd etməsi fikri bəzi məqamları ilə anlaşılır.

Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşləri araşdıran N.Qurbanov yaradılışla bağlı kosmoqonik təsəvvürləri əks etdirən əfsanələri belə qruplaşdırır: “I Səma cisimləri – Ay, Günəş, ulduz və s. haqqında əfsanələr; II Müxtəlif toponimlərin (maddi mədəniyyətlə bağlı olan yerlərin) mənşəyindən bəhs edən əfsanələr; III Müxtəlif hidronimlərin (göl, çay, bulaq və s.) yaranmasından

¹ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, s.131

² Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2002, s.303

bəhs edən əfsanələr; IV Fauna ünsürlərinin mənşəyindən bəhs edən əfsanələr; V Flora ünsürlərinin mənşəyindən bəhs edən əfsanələr”¹. Əfsanənin janr xüsusiyyətləri haqqında yazarkən əfsanədə yaranışın möcüzəli hadisə ilə təsvir olunduğu qeyd edilmişdir. N.Qurbanovun təsnifatına daxil olan mətnlərdə də bu xüsusiyyət vardır. Müəllif daha sonra Azərbaycan əfsanələrinin mövzu cəhətdən qruplaşdırılması haqqında yazır: “Kosmoqonik əfsanələrin əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu əfsanələrdə bəhs olunan varlıqların hansısa keyfiyyəti və ya əlaməti qabarıq şəkildə göstərilir və əfsanənin məzmunu həmin keyfiyyət və ya əlamətin üzərində qurulur (məsələn, tısbəğanın çanaqlı, qızılgülün tikanlı olması, pərvanənin odun ətrafında fırlanması və s.)”². Əfsanələrdə yaranışın möcüzəli hadisə ilə izah edildiyini nəzərə alsaq, araşdırıcının bu izahı, təkcə kosmoqonik məzmunlu əfsanələrə deyil, əksər əfsanələrə aid olur. Bu baxımdan müəllifin təsnifatı, demək olar ki, Azərbaycan əfsanələrinin bir çox hissəsini əhatə edir.

Əfsanələrdəki mifoloji strukturu araşdıran R.Əliyev belə bir bölgü təqdim edir: “1. Totemik məzmun daşıyan əfsanələr; 2. Dağ kultu ilə bağlı əfsanələr; 3. Ağac kultu ilə bağlı əfsanələr; 4. Su kultu ilə bağlı əfsanələr; 5. Reinkarnasiya ilə bağlı əfsanələr; 6. Astral-kosmoqonik mənşəli əfsanələr”³. Araşdırıcı öz bölgüsündə məzmun elementini önə çəkmişdir.

E.İmaməliyev “Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri” adlı araşdırmasında əfsanələri yaranışa görə belə təsnif edir: “1. İnsanın, sositumun, antropobyektlərin yaradılışı; 2. Heyvanların

¹ Qurbanov N. Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşlər. Bakı, Afpoliqraf, 2011, s.68

² Qurbanov N. Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşlər. Bakı, Afpoliqraf, 2011, s.68

³ Əliyev R. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı, Elm və təhsil, 2005, s.60

yaradılışı; 3. Quşların yaradılışı; 4. Relyefin yaradılışı; 5. Hidroaləmin yaradılışı; 6. Astral dünyanın yaradılışı. Qeyd edək ki, araşdırıcının məqsədi əfsanələri təsnif etmək yox, bu mətnlərdəki mifoloji yaradılış konsepsiyasını araşdırmaqdır”¹. E.İmaməliyevin təqdim etdiyi bölgü Azərbaycan əfsanələrində təsvir olunan yaranışları əksər hallarda əhatə edir.

Tədqiqatın sonuncu hissəsində fikirlərimizi, gəldiyimiz qənaətləri ümumiləşdirmək yerinə düşərdi. Qeyd edək ki, araşdırmanın sonuncu hissəsi dünya folklorşünaslığında kataloqlaşdırma təcrübəsinin dəyərləndirilməsinə və kataloqların tərtibi probleminə həsr olunmuşdur. Dünya folklorşünaslıq elminin müxtəlif dövrlərində şifahi örnəklərdən tərtib olunmuş kataloqların iş prinsiplərinin diqqətlə nəzərdən keçirilməsi ilə məlum olmuşdur ki, indiyə kimi əfsanələr digər janrlarla birgə (rəvayətlər, inanclar, memoratlar və digər mətnlərlə) sistemləşdirilmişdir. Həmin göstəricilərə daxil edilən şifahi nümunələrin janr xüsusiyyətləri incələnməmiş, əfsanə adı verilən bütün mətnlərdən istifadə olunmuşdur. Eləcə də bu göstəricilərdə əfsanə termininin bir çox hallarda etioloji təyini, rəvayət termininin isə tarixi təyini ilə birlikdə işlədilməsi hər iki janrın təbiəti haqqında müəyyən təsəvvürlərin formalaşmasına yardımçı olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, A.Aarnenin, O.Loritsin, V.Handın, R.Kristinanın, J.Sininqenin, P.Kristiansenin, K.Tilhagenin, L.Simonsuurinin, N.Lenanın, İ.Naginin kataloqlarında əfsanələrin yerinin dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan əfsanələrinin müstəqil şəkildə sistemləşdirilməsi işində tarixi təcrübə nümunəsi kimi müəyyən rol oynamışdır.

Dünya folklorşünaslığında kataloqlaşdırma təcrübəsi nəzərdən keçirildikdən sonra əfsanə süjetləri sistem halına salınmış, bu

¹ İmaməliyev E. Türk Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı, 2015, s.4

süjetlərin iki göstəricisi tərtib olunmuşdur. Bu göstəricilər, süjet tiplərinin adlandırılmış və kodlarla işarələnmiş nizamlı ifadəsidir. Tərtib olunmuş birinci kataloq “Azərbaycan əfsanələrinin ümumi məzmun xüsusiyyətlərinə görə süjet göstəricisi”dir. Bu göstəricidə sıralanma prinsipində məzmun xüsusiyyətlərinə istinad edilmişdir. Hər bir göstəricidə olduğu kimi, bu göstəricidə də daxili qanunauyğunluqlar vardır. Belə ki, göstəricinin əsas bölmələri ərəb rəqəmləri ilə ifadə olunmuş, onların variantları isə latın hərfləri ilə işarələnmişdir. Hər böyük qrupun qarşısında gələcək araşdırmalarda qarşıya çıxacaq yeni süjetlər üçün boş yerlər saxlanmışdır. Böyük qruplar bu şəkildə verilmişdir: müqəddəslər, xilasolmalar, günahkarlar, mübahisələr.

İkinci kataloq “Azərbaycan əfsanələrinin yaranış xüsusiyyətlərinə görə, süjet göstəricisi”dir. Əfsanə süjetlərinin öyrənilməsindən məlumdur ki, hər süjet fərqli yaranışı ifadə edə bilər. Yəni, məzmunu görə günahkarlar qrupuna daxil edilmiş bir əfsanə həm də daşların yaranışından bəhs edir. Hər hansı araşdırıcı məhz daşların yaranışından bəhs edən əfsanəni axtarırsa, ona məzmunu görə tərtib olunmuş kataloq deyil, etioloji xüsusiyyətlərə görə tərtib olunmuş kataloq lazım olacaq. Bu səbəbdən də etioloji kataloqa ehtiyac vardır. Etioloji xüsusiyyətə görə tərtib olunmuş göstəricidə əsas qruplar yaranış əlamətlərini ifadə edir. Qeyd edək ki, əfsanələrdə müxtəlif yaranışlar təsvir olunur, bu yaranışlar maddi mövcudluq tipinə, kəmiyyətinə, gerçəkləşmə üsullarına və səbəblərinə görə fərqlənir. Eyni yaranışlardan bəhs edən ortağ süjetlər ümumi sayda nəzərə alınmışdır. Etioloji göstəricidə yaranışla bağlı bütün xüsusiyyətlər nəzərə alınmış, eləcə də süjetlərin variantları göstərilmişdir. Bəzi süjetlər mənbədəki adı ilə, bəziləri isə yeni adlarla ifadə olunmuşdur. Süjetlərin adları və kodları hər iki göstəricidə eynidir. Etioloji göstəricidə böyük qruplar belə verilmişdir: səma cisimlərinin,

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

məkanların, bitkilərin, heyvanların, əşyanın yaranışı, insana aid yaranışlar, ziyarətəgah və pirlərin yaranışı.

Sistemləşdirmə işinin müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, əldə olan örnəklərdən kortəbii şəkildə istifadə edilməmişdir. Mənbələrdə həm əfsanə kimi təqdim olunan mətnlər, eləcə də oxşar janrlara aid digər mətnlər kompleks şəkildə incələnməmiş, müqayisələr aparılaraq bütün mətnlər arasından əfsanə mətnləri seçilmişdir. Əfsanə göstəriciləri məhz seçilmiş mətnlər əsasında hazırlanmışdır.

Azərbaycan əfsanələrinin süjet tiplərinin məzmununa və etio-
lojilik xüsusiyyətinə görə göstəriciləri istinad edilmiş 60-a yaxın mənbədəki örnəklər hesabına hazırlanmışdır. Əfsanə örnəklərinin yer aldığı digər mənbələrin də tədqiqata cəlb olunması, bununla da yeni süjetlərin aşkarlanması ilə təqdim ediləcək göstəricilərin zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Elmi işin nəticəsi kimi, əfsanə süjetlərinin öyrənilməsi, aparılan təsnifat gələcəkdə bu istiqamətdə digər elmi araşdırmaların gerçəkləşməsində təməl rolu oynaya bilər. Əfsanə süjetlərinin kataloqlaşdırılması epik folklorun digər oxşar janrlarının doğru-düzgün kataloqlaşdırılmasına yardım edəcəkdir. Başqa sözlə, təqdim edilmiş monoqrafiya gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalarda səmərəli mənbə kimi istifadə olunaraq gərgin zəhmət və vaxt itkisinin qarşısını alacaqdır.

Əfsanə göstəricilərinin strukturu və prinsipləri

Azərbaycan əfsanələrinin janr əlamətləri, mətn, süjet (motiv), etio-
loji xüsusiyyətləri, süjet və etiologiyanın əlaqəsi ilə bağlı aparılan araşdırmanın nəticəsi olaraq iki tip göstəricinin hazırlanması qarşıya məqsəd qoyuldu. Birinci göstəricidə əfsanələrin süjet tiplərinin məzmun xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Hər hansı

konkret məzmununa aid mətn axtaran araşdırıcı birinci göstəriciyə, hər hansı varlığın mənşəyi ilə bağlı əfsanə axtaran araşdırıcı isə ikinci kataloqa müraciət edərək az vaxt ərzində ona lazım olan mənbəni əldə edə biləcək¹. İşin əsas prinsipi hər iki göstəriciyə ənənəvi əfsanələrin daxil edilməsidir.

Dünya folklorşünaslığı tarixində əfsanələrin müstəqil kataloqu olmadığına görə, sıralama prinsipinə istinad olunmalı bir mənbə yoxdur. Ona görə də tərtib edilmiş göstəricidə süjetlərin sıralanması prinsipi sərbəst şəkildə müəyyən olunmuşdur. Birinci göstəricidə müəyyən olunmuş süjetlər məzmun prinsipinə görə qruplaşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, toplama işinin lazımi səviyyədə aparılmaması işimizdə xeyli problemlər yaratmışdır. Bu problemlərdən ən birincisi saxta əfsanələrin uydurulmasıdır. Bu isə göstəricinin tərtibində ciddi çətinliklər yaratdı. Çünki göstəricini tərtib etmək üçün əvvəlcə həqiqi mətnləri saxta mətnlərdən ayırmaq lazımdır ki, bu da gərgin iş və uzun müddət vaxt tələb etdi. Göstəriciyə ancaq ənənəvi əfsanələri daxil etdik.

Folklorumuzda hələ qeydə alınmamış əfsanə süjetlərinin mövcudluğu nəzərə alınaraq böyük qrupların işarələnməsində boş rəqəmlərin olması vacib məsələdir. Bu üsul dünya təcrübəsində sıx istifadə olunur. Göstəricidə süjetlərin əsas sırası ərəb say sisteminin rəqəmləri ilə işarə olunmuşdur. Tərtib edilmiş göstəricidə hər süjetin sıra nömrəsi, onun qarşısında süjetin təsviri, daha sonra isə məlum süjet əsasında qurulan əfsanələrin nəşr mənbələri göstərilmişdir. Əfsanə mətnlərinin təkrar nəşri ilə qarşılaşdıqda əvvəlcə bu mətnin

¹ Əmirli E. Azərbaycan əfsanə göstəricisinin strukturu və prinsipləri (məzmun və etioloji xüsusiyyətlər əsasında). Karabağ Uluslararası Sosial və Beşəri Bilimlerde Modern Araşdırmalar Kongresi. Cild 2, Qarabağ, by İKSAD Global Publishing House, 17-19 iyun 2021

ilk nəşr olunduğu mənbə, sonra mötərizədə bərabərlik işarəsi ilə təkrar nəşr olunduğu mənbə, daha sonra digər mənbələr göstərilmişdir.

Süjetlərin adlandırılması ümumi məzmunu görə aparılmışdır. Nəşrlərimizdə mətnlərin adlandırılmasında bəzi problemlər vardır: bir çox hallarda mətnin adı məzmunu ifadə etmir. Ona görə də süjetlərin adlandırılması zamanı nəşrlərdəki adlardan az hallarda istifadə olunmuşdur. Aparılan təsnifatlarda süjetlər bəhs olunan hadisənin inkişafına uyğun təsvir olunmuşdur. Süjetlərin variant fərqləri isə alt qruplarda təsvirini tapmış, latın əlifbasına məxsus hərflərlə işarə olunmuşdur. Qeyd edək ki, göstəricidə əfsanə süjetlərinin variantlarının da təsviri verilmişdir. Əfsanələr etioloji örnəklər olduğu üçün hər süjet ayrı-ayrı söyləyicilərin təhkiyəsində yeni etioloji xüsusiyyət qazanır. Buna görə də süjetin bütün variantlarının aydın təsvirinin verilməsi gələcəkdə tədqiqatçıların işinə xeyli yardım edəcək.

Əfsanələrin müstəqil şəkildə kataloqu tərtib edilmədiyi üçün əfsanə süjetlərinin beynəlxalq sistemdə qarşılığını tapmaq xeyli çətinlik yaradır. Araşdırmalardan bəllidir ki, dövriyyədə ortaq elementləri daşıyan, amma müxtəlif janrlara aid süjetlər mövcuddur. Bu baxımdan İ.Rüstəmzadənin “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi” səmərəli mənbə kimi işimizə yararır. Araşdırıcı Musa peyğəmbər haqqındakı süjeti 774D*, hörümçək və milçək haqqındakı süjeti isə 283* kodu ilə göstərir. 774D* kodu ilə verilən nağıl süjetinə görə, “Allah Musa peyğəmbərin xahişi ilə allahlığını bir neçə günlük ona verir. Musa peyğəmbər camış yaradır, amma onun ruzisini yaratmağı unudur. Ac heyvan onu yemək istəyir. Allahın tapşırığı ilə peyğəmbər əlindəki əsanı yerə atır, qamış əmələ gəlir. Camışın üzünü

qamışlığa çevirməsi ilə peyğəmbər ondan xilas olur”¹. Musa peyğəmbərlə bağlı etioloji xarakter daşıyan əfsanə süjetlərinə görə, “Musa peyğəmbər Allahlıq etmək fikrinə düşür. Allahın izni ilə camışı yaradır, amma camışa yem yaratmağı unudur. Allah özü camışa yem bitirir. Musa səhvini başa düşür. Ona görə də camış heç bir kitabda qurbanlıq sayılmır, südündə yel xəstəliyi var”². Belə ki, araşdırıcı öz göstəricisinə ortaq elementləri daşıyan həmin süjetlərin nağıl janrına uyğun təhkiyə olunmuş variantlarını daxil etmişdir. P.Boratav da öz araşdırmasında ortaq süjetləri daşıyan nağıl və əfsanələrin varlığından bəhs edir³. İ.Rüstəmzadənin məlum kataloqunda Aarne-Tompson göstəricisinə istinad etdiyini nəzərə alsaq, bu süjetlərin beynəlxalq sistemdə yeri müəyyən qədər bəlli olur⁴.

Əfsanə süjetlərinin məzmun göstəricisi

Azərbaycan əfsanələrinin süjet tiplərinin məzmununa görə tərtib olunmuş göstəricisi 4 əsas bölmədən ibarətdir: müqəddəslər, xilasolmalar, günahkarlar və mübahisələr. Qeyd edək ki, süjet tipləri iki mərhələdə qruplaşdırılmışdır. Daha dəqiq desək, böyük qrupların daxilində ikinci dəfə məzmun təsnifatı aparılmışdır. İkinci məzmun təsnifatı göstəricini çoxpilləlikdən azad edir, qavranılmasını asanlaşdırır. Məzmununa görə süjet tipləri göstəricisi haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün kataloqdakı qrup və yarımqrupların qısa təsvirini veririk:

I Müqəddəslər (0-200)

¹ Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 108; s.197

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, V kitab, 2013, s. 19

³ Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s.107

⁴ Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2013

1. Nuh peyğəmbər (0-30)
2. Məhəmməd Peyğəmbər (30-60)
3. Həzrət Əli (60-100)
4. Süleyman peyğəmbər (100-120)
5. Pir baba (120-160)
6. Digər müqəddəslər (160-200)

II Xilasolmalar (200-400)

1. Uğursuz sevgi (200-230)
2. Düşmən təqibi (230-260)
3. Qorxu (260-300)
4. Zülm (300-320)
5. Utanc (320-340)
6. Digər xilasolmalar (340-400)

III Günahkarlar (400-600)

1. Xəsislik (400-430)
2. Pıntilik (430-460)
3. Məsuliyyətsizlik (460-480)
4. Çörəyə hörmətsizlik (480-500)
5. Oğurluq (500-530)
6. Kələk (530-560)
7. Qısqançlıq (560-570)
8. Nankorluq (570-580)
9. Digər günahlar (580-600)

IV Mübahisələr (600-700)

1. Ailə mübahisələri (600-640)
2. Sevənlərin mübahisələri (640-670)
3. Qonşu mübahisələri (670-700).

Yarımqruplar daxilində süjetlərin və onların variantlarının təsviri isə bu şəkildə verilmişdir:

162A. Peyğəmbərə xəyanət. Sərçələr hay-küy salıb imamların gizləndiyi yeri düşmənlərə xəbər verirlər, ona görə də cəzalandırılırlar, onları öldürmək savab sayılır. (QFBT, IV kitab, mətn 16 (I), s. 19).

162B. Peyğəmbərə xəyanət. Kəklik qovaq ağacının koğuşunda gizlənən peyğəmbərin yerini düşmənlərə xəbər verir. Peyğəmbər kəkliyə qarğış edir. O vaxtdan həmin kəkliyin əti yeməlidir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII c., s. 36).

Göründüyü kimi, hər variantda fərqli yaranış gerçəkləşir. Göstərilən nümunədə 162 – süjetin kodu, A, B – yaranışların göstəricisidir. Elə süjetlər vardır ki, onun iki müxtəlif variantında eyni yaranış gerçəkləşir. Eyni yaranışlı süjetlərin motiv fərqləri bu şəkildə verilmişdir:

177A-1. Əkinçinin fərasəti. Düyü bizdə yox imiş, başqa vilayətdə imiş. Həzrət Əli kürk geyinib həmin vilayətə gedir. Beş-altı düyü onun kürkünə yapışır. O düyünü öz vilayətinə gətirir, ucunu dişləyib əkir ki, yetişəndə o biri vilayətin padşahı oğurluq olduğundan şübhələnməsin. O vaxtdan düyünün ucu kəsikdir (QFBT, V kitab, mətn 8, s. 17).

177A-2. Əkinçinin fərasəti. Bir vilayətin insanları digər vilayətdən çəltik oğurlayıb gətirib əkirlər. Peyğəmbər onlara kömək edib düyülərin başını dişləyib tanınmaz hala salır. O biri vilayətin padşahı çəltiklərin başını dişlək görüb daha onlardan şübhələnmir. Düyülərin başındakı kəsik o vaxtdan qalıb (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s.194).

177A-3. Əkinçinin fərasəti. Keçmişdə insanlar çörəklə yox, ot-ələflə qidalanırmışlar. Çəltiklə isə ancaq padşahın ailəsi qidalanırmış. Əyninə tüklu kürk geyinən əkinçini bu vilayətdə döyürlər, yıxılır, kürkünə bir neçə çəltik yapışır. Toxumların uclarını dişləyib əkir ki, oğurluq olduğundan heç kim şübhələnməsin. O vaxtdan

düynünün başında əkinçinin dişinin izi qalıb (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s.193).

Kataloqda mənbələr şərti ixtisarlar şəklində verilmişdir. Monoqrafiyanın sonunda şərti ixtisarlara tam variantları verilmişdir.

Bəzi örnəklərdə informasiya yarımçıq olduğu üçün süjeti müəyyən etmək mümkün deyil: sadəcə yaranış haqqında informasiya vardır. Həmin örnəklər yalnız etioloji kataloqa daxil edilmiş, *(ulduz) işarəsi ilə fərqləndirilmişdir.

* Bu yerdə qırx övliyə daşa dönüb.

(QFBT, I kitab, s. 137).

* Bir seyidin oğlu qeybə çəkilib. Bu hadisədən sonra ziyarətəgah belə adlanır.

(Şərur folk. örnəkləri, s. 83, mətn 2).

* Bir qara daşı divara qoyublar, divardan sürüşüb evin ortasında dayanıb. O daş qadındır, qeybə çəkilib.

(Şərur folk. örnəkləri, s. 83, mətn 1, 6)

Bundan başqa, göstəricidə kontaminasiyalar da fərqləndirilmişdir. Hər süjet ayrıca kod ilə işarələnmiş, süjetin aid olduğu qrupun sonunda süjetlərin kontaminasiyalı variantları göstərilmişdir.

Kontaminasiyalar:

1) 62A+(66A-1)

62A Həzrət Əli dəstəməz üçün su tapmaq məqsədilə qılınıncı dağa çəkir, ordan su çıxır + **(66A-1)** Əli aşan dağı əli ilə saxlayır, əlinin izindən su çıxır (QFBT, III kitab, mətn 70 (I), s. 83, QFBT, V kitab, mətn 22, s. 29).

2) 62B+(65A-1)

62B Əli su əldə etmək məqsədilə böyük bir daşı götürüb atır, daş dağa dəyir və düşdüyü yerdən su çıxır + **(65A-1)** Həzrət Əlinin

atı qayaların üzəri ilə gedəndə ayaq izi qayaya düşüb (QFBT, III kitab, mətn 76, s. 86).

Əfsanə süjetlərinin etioloji göstəricisi

İkinci göstərici əfsanələrin etioloji xüsusiyyətlərinə görə tərtib olunmuşdur. Belə ki, bu göstəricidə bölgülər üçün əsas prinsip məzmun yox, yaranış məsələsidir. Süjetlərin təsviri zamanı həmin süjetlərdə hansı yaranışların gerçəkləşdiyi statistik məlumat şəklində verilmişdir. Ancaq müstəqil şəkildə hər bir yaranışın hansı süjetdə və hansı variantda verildiyini dəqiq göstərmək üçün etioloji göstəriciyə ehtiyac vardır. Qeyd edək ki, hər iki göstəricidə eyni kodlardan istifadə olunmuşdur. Göstəricinin təsviri və adlandırılması birinci göstəricidəki kimidir. Göstəricilərin diferensiallığı isə sıralama prinsipi ilə bağlıdır. Burada bölgülər və sıralar yaranış xüsusiyyətinə görə müəyyənləşdirilmişdir. İki və daha artıq etiologiyalı süjetlərdə isə ümumi yaranış ayrı-ayrı yaranışların cəmi kimi hesablanmışdır. Yaranışın sıra prinsipi süjetin məzmununa görə kataloqundakı koda uyğun qorunmuşdur.

Etioloji göstəricidə qrupların və yarımqrupların yeri belədir:

I. Səma cisimlərinin mənşəyi

1. Ay və Günəş ;
2. Ulduzlar ;
3. Səma cisimləri ilə bağlı digər yaranışlar.

II. Məkanların mənşəyi

1. Dağların, daşların yaranışı;
2. Su hövzələrinin yaranışı;
3. Məkanlara aid hər hansı əlamətin yaranışı.

III. Bitki örtüyünün mənşəyi

1. Ağacların, kolların yaranışı;
2. Güllərin, otların yaranışı;

3. Bitki örtüyünə aid hər hansı əlamətin yaranışı .

IV. Heyvanların, quşların, həşəratın yaranışı

1. Heyvanların yaranışı;
2. Quşların yaranışı;
3. Həşəratın yaranışı;
4. Heyvanlara, quşlara aid hər hansı əlamətin yaranışı.

V. İnsana aid yaranışlar

VI. Əşyanın yaranışı

VII. Ziyarət yerləri ilə bağlı yaranışlar

Ay və Günəşlə bağlı süjetlərin əksəriyyətində Ay və Günəşin yaranışı və onlara aid digər yaranışlar təsvir olunmuşdur. Azərbaycan folklorunda Ay və Günəş əfsanələrinin əksəriyyətində iki və daha çox yaranış (həm Ay, həm də Günəşə aid yaranışlar) gerçəkləşir. Ona görə də süjet göstəricisində Aya və Günəşə aid süjetlər bir-birindən seçilməmişdir.

Mənbələrdə həm də süjeti tam olmayan xeyli mətnlər vardır. Qırıq süjetli əfsanələr həmin süjetin tam variantının aid olduğu qrupa ayrıca başlıq altında daxil edilmişdir. Bir neçə qüsurlu süjetin tam variantı olmadığına görə, onlar müstəqil işarə ilə verilmişdir.

Məkanların yaranışı qrupunun birinci altqrupuna dağların, maddi mövcudluq növü oxşar olan digər varlıqların – qayaların, dağların yaranışı haqqında olan əfsanələr daxil edilmişdir. İkinci alt qrup da eyni prinsip əsasında tərtib edilmişdir. Dağların yaranışı ilə bağlı süjetlər Azərbaycan əfsanələrində digər mövzulu süjetlərdən daha çoxdur. Ən az süjet isə insana aid hər hansı xüsusiyyətin yaranışından bəhs edən süjetlərdir. Azərbaycan əfsanələri arasında insanla bağlı yaranışa dörd süjetdə rast gəlinir. Bu süjetlərdən biri maddi yaranışdan bəhs edir. Bu, “çəçələ barmaq” süjetidir¹. Bu

¹ Azərbaycan folklor antologiyası. C.10, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.74

süjetə görə, çeçələ barmaq əvvəl insan olur, oğurluq etmək istədiyinə görə cəzalandırılır, balta ilə vurulur, başqa sözlə, dəyişikliyə məruz qalır. Digər üç süjet insan haqqında şüurda mövcud olan gerçəkliyin yaranışından bəhs edir.

Əşyanın yaranışı ilə bağlı bir süjetlə qarşılaşdıq. Bu süjet təsbehin yaranması haqqındadır. Azərbaycan folklorunda bu süjetin cəmi iki variantı aşkar edildi. Təsbehin yaranması haqqında əfsanələrdə süjet eyni olsa da, möcüzəli hadisənin xarakteri fərqlidir. Peyğəmbər dişləri sapa düzüb üfürür və təsbehi yaradır¹. Peyğəmbər evə gəlib əlini masaya düzölmüş dişlərə çəkir, onları muncuq şəklinə salır. Təsbeh belə yaranır².

Azərbaycan əfsanələri içərisində ən çox qüsurlu süjetlər daşların, daşlardakı izlərin və ziyarətgahların yaranışından bəhs edir. Bu süjetlərdə möcüzəli hadisələrin başvermə səbəbləri göstərilmir. Qüsurlu süjetlər aid olduğı qrup daxilində verilmişdir.

Azərbaycan folklorunda digər yaranışlar haqqında da ortaq süjetlər mövcuddur. Məsələn, şanapıpiyin, tısağanın və dağların yaranışı bir çox mətnlərdə eyni süjetlə təsvir olunur. Süjet tipləri məzmununa görə qruplaşdırılarkən bu məsələlər nəzərə alınmışdır. Ortaq süjetlər uyğun qrupa daxil edilmiş, ayrıca işarələnmişdir. Təkrar qeyd olunmuş süjetlər ümumi sayda nəzərə alınmışdır. Məsələn, Ay və Gün haqqında bir süjetdə həm Ayın üzünün ləkəsi, həm də daşın yaranışı təsvir olunur. Qəbul edilmiş prinsipə görə, etioloji göstəricidə bu tip süjetlər hər iki qrupa daxil edilmiş, eyni kodla göstərilmişir. Bir əfsanəyə görə, Ayla Gün bir-birini sevir. Qara div Günü əsir edib bir mağarada asır. Ay hər axşam Qara divin yatmasını gözləyir, gecə mağaraya gəlib Gənlə görüşür. Bir gün Ay gəlib üzünü mağaranın daşına söykəyib divin yatmasını gözləyir. Div isə

¹ Şəki folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2016, s.16

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, III kitab, 2012, s.52

şübhələnib yatmır. Ayın üzü səhərə kimi daşın üzərində qaldığına görə ləkələnir. Həm də üzünün əksi daşda qalır. İndi də həmin daş var¹. Bu süjet həm kosmoqonik məzmunlu yaranışlar, həm də daşların yaranışı qrupuna daxil edilmişdir. Bunun səbəbi həmin əfsanə süjetində həm Ayın üzündəki ləkənin, həm də daşın yaranışının gerçəkləşməsidir.

Bir qrup mətn ilk baxışda əfsanə təəssüratı yaratsa da, janrın bütün tələblərinə kompleks şəkildə uyğun olmadığına görə göstəriciyə daxil edilməmişdir. Bunun səbəbi eyni süjeti daşıyan mətnlərin müxtəlif janrlara aid olmasıdır: bəzi əfsanələr variantlaşarkən janr dəyişikliyinə uğrayır. Bu cəhətlə “Ülkər ulduzu”, “Gəlin qayası” örnəklərində qarşılaşırıq.

“Ülkər ulduzu” süjetinin iki variantını müqayisə edək. Əfsanəyə görə, Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Qızı ağaya getməyə razı olmur, dua edib ulduza çevrilir. Ata səhər eşiyə çıxır ki, hər tərəf yaşıllaşmış, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib². “Daha yaza nə qaldı” adlı başqa variantda isə qızın yalvarışlarından atanın ürəyi yumşalır, “sürüləri qırılsa da, qızı xaçpərəstə verməyəcəyinə söz verir”³. Birinci nümunə əfsanə, ikinci isə rəvayət janrının xüsusiyyətlərini daşıyır. Eyni süjetli iki örnəkdə janr keçidinin necə baş verdiyinə diqqət edək. Birinci mətnə qız atasına nə qədər yalvarsa da, ata qızı ot əvəzinə verəcəyinə qərarlı olur. Çarəsiz qalan qız inancına sığınır, dua edir və ulduza çevrilir. İkinci mətnə isə qızın bayatı ilə ifadə olunmuş yalvarışı atanı fikrindən daşındıra bilir. Beləliklə, qız çarəsiz vəziyyətdə qalmadığı üçün dua da etmir.

¹ Naxçıvan folkloru. Sözü mükəddəs ucalığından. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, Bakı, Elm və təhsil, 2007, s.152

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, VII kitab, 2014, s.16

³ Azərbaycan folklor antologiyası. C. 5., Qarabağ folkloru. Bakı, Səda, 2000, s.224

Birinci mətndə yaranış möcüzənin müşayiəti ilə baş verdiyi, eləcə də digər xüsusiyyətlərinə görə janrın tələblərinə cavab verdiyinə görə əfsanədir. İkinci mətn isə həmin əfsanə ilə oxşar süjeti daşıyan rəvayətdir. “Ülkər ulduzu haqqında başqa mətn¹ isə inandır. Qeyd olunur ki, qoyun sürüsünü elə yerdə yatırdılar ki, onu Ülkər tutmasın. Əgər heyvanın olduğu yerə Ülkər ulduzunun şüası düşərsə, heyvan qırılacaq. Burada ulduzun yaranışı haqqında danışılmır, sadəcə Ülkər ulduzu ilə bağlı bir inanc təsvir olunmuşdur.

Eyni yaranışın həm əfsanə, həm də rəvayət şəklində təhkiyə olunduğu örnəklərdən bəhs edərkən Gəlin qayasının yaranışı ilə bağlı iki örnəyi təhlil edək. Rəvayət şəklində təhkiyə olunan birinci örnəyə görə, gəlin heyvanın qarnının qatlarını təmiz yuya bilmir. Utandığundan özünü qayadan atıb öldürür². Başqa bir mətndə qeyd olunur ki, çoban bəy qızını sevir. Qızın atası bu izdivaca razı olmur. Çobanla qız qoşulub qaçırlar. Atasının dəstəsinin yaxınlaşdığını görən qız özünü qayadan atır³. Mətnlərdən məlumdur ki, qayanın yaranışı gerçəkliyə uyğun hadisə ilə izah olunur. Çarəsiz vəziyyətdə qalan gəlinin özünü öldürmə cəhdinə başqa bir mətndə də rast gəlinir. Ancaq bu mətndə gəlin başa düşür ki, özünü öldürsə, günah işləmiş olar. “Mən özümə qəsd eliyib özümü öldürsəm, onda maa Quran düşməz, mən kafər olaram. Kafər olmağ isdəmirəm, Allah!” Səhvini başa düşən gəlin Allaha yalvarır ki, onu utandıran xilas eləsin⁴. Gəlin inancına sarılır, xilas olacağına inanır. Digər iki örnəkdə isə bəyin⁵, düşmənin⁶ təqibi qarşısında aciz qalan gəlin dua edib qayaya çevrilir. Bu mətndə təsvir

¹ Şərur folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.39

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Zərdabi LTD, VI kitab, 2013, s.105

³ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Bakı, Elm və təhsil, II kitab, 2012, s.73

⁴ Şərur folklor örnəkləri. Bakı, Elm və təhsil, I kitab, 2016, s.18

⁵ Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, Yazıçı, 1985, s.21

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası. C.9, Gəncəbasar folkloru, Bakı, Səda, 2004, s.86; Azərbaycan folklor antologiyası. C.11, Şirvan folkloru, Bakı, Səda, 2005, s.85

olunan yaranış möcüzəli hadisə ilə şərtlənir. Birinci mətndə gəlinin özünü öldürməsinin səbəbi tutduğu işdən utanması, ikincidə isə təqibdən xilas olmaq istəyidir. Bəzi mətnlərdə inanca sığınmamaq, çətin vəziyyətdən insanın özünün çıxış yolu axtarması müasir dünyagörüşün məhsulu kimi süjetə daxil olur, mətnin janrına təsir edir və dəyişir.

Daşlarda əl izinin, atın ayaq izinin etiologiyası haqqında əfsanə süjeti bir örnəkdə rəvayət kimi təhkiyə olunmuşdur. Süjetin bu variantına görə, izlər daşa möcüzəli şəkildə deyil, bir sərkərdənin sifarişi ilə həkk olunmuşdur¹.

Folklor göstəricilərinin nəzəri və praktik tərəflərini araşdıran A.Rafayeva məhz bu xüsusiyyət haqqında danışaraq janrın müəyyən olunmasında söyləyici təhkiyəsinə önə çəkir². Daha dəqiq desək, müəllifə görə, eyni süjet müxtəlif söyləyicilərin təhkiyəsində müxtəlif janrlara aid ola bilər. Çuvaş folklor janrlarını araşdıran İ.İlina qeyd edir ki, folklor janrları bir-birinə çox yaxındır və onlar arasında sərhəd çəkmək bir o qədər də asan deyildir. Müxtəlif dövrlərdə söyləyicilərin dünyagörüşü dəyişdiyinə görə onun təhkiyəsində də əfsanəyə, yaxud rəvayətə xas hər hansı əlamət ola və ya olmaya bilər. Bir qrup mətn söyləyici təhkiyəsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif şəkillərə düşdüyündən əfsanənin bütün tələblərini ödəmir: ya digər janrlara aid əlamətlər əfsanələrə, ya da əfsanəyə xas hansısa əlamət digər janra aid mətnlərə daxil olur. Bu hal da süjetin deformasiyasına, həm də janr dəyişikliyinə səbəb ola bilər. Belə ki, bir söyləyicinin danışdığı əfsanə başqa söyləyicinin təhkiyəsində rəvayətə keçə bilər. Bu barədə bizə qədər də müxtəlif araşdırıcılar yazıblar. S.Azbelov gerçək hadisələr əsasında qurulmuş bir rəvayətə-

¹ Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri. Bakı, nəşriyyatın adı yoxdur, 2011, s.59

² Рафаева А.В. Теория и практика составления фольклорных указателей. Elektron resurs.

tin müəyyən dövrdən sonra qeyri-adi şəkildə izah olunaraq əfsanəyə çevrilə biləcəyini xüsusi olaraq qeyd edir¹. L.Vaqifqızı (Süleymanova) da eyni süjetin müxtəlif janrlarla ifadə edilməsindən bəhs edir və bu məsələni söyləyicinin xarakteri ilə bağlayır. Araşdırıcı, eyni zamanda süjetin deformasiyası ilə bağlı rus folklorşünası N.Plotnikovanın fikrinə istinad edir². Bütün bunların səbəbi şifahi örnəklərin asanlıqla dəyişikliyə uğraya bilməsidir. Bu baxımdan haqqında danışılan mətnlər əfsanə yox, əfsanə elementlərinin daxil olduğu örnəklərdir. Əfsanə göstəricisinə isə janrın bütün əlamətlərinin olduğu örnəklər daxil edilmişdir.

Əfsanələrin süjet tipləri və etioloji göstəricilərinin tərtib olunmasında mövcud kataloqaşdırma təcrübəsinin müsbət tərəflərindən faydalanaraq yeni bir sistem ortaya qoymağa cəhd göstərilmişdir. Hər iki göstəricinin tərtibində “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar” – QƏXTMT (СМММПК) məcmuəsindən, A.Baqrinin üç cildlik “Azərbaycanın və qonşu ölkələrin folkloru” toplusundan, S.Paşayevin “Azərbaycan xalq əfsanələri”, “Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri”, “Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri” toplularından, AMEA Folklor İnstitutunun nəşr etdirdiyi AFA (Azərbaycan Folklor Antologiyası), FÖ (Folklor örnəkləri), QFBT (Qarabağ – folklor da bir tarixdir) seriyalarının bütün cildlərindən, Ə.Axundovun iki cildlik “Azərbaycan Folklor Antologiyası”ndan, “Dədə Qorqud” məcmuəsinin bəzi saylarından və digər mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Gələcəkdə əldə edilməsi mümkün olan digər mənbələrdəki əfsanələrə xas süjetlərin tərtib olunmuş hər iki göstəriciyə daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

¹ Азбелев С.Н. Отношение предания, легенды и сказания к действительности. Москва: Славянский фольклор и историческая действительность. Сб. ст., 1965, s.12-13

² Süleymanova L. Şəki folklor mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s.74

**AZƏRBAYCAN
ƏFSANƏLƏRİNİN
SÜJET
GÖSTƏRİCİSİ**

**AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN
MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ
SÜJET GÖSTƏRİCİSİ**

I. Müqəddəslər (0-200)

Nuh Peyğəmbər (0-30)

1. Nuh Nəbinin alqışı. Nuh Nəbi gəmi ilə bir dağa yaxınlaşır. Dağın başı dar olduğuna görə gəmidəki insanlar ora sığmır. Nuh Nəbi insanları xilas etmək məqsədilə dağa alqış edir, dağ hamilə qalır, ağrı çəkdiyi üçün özü Ağrı dağı, doğulan balası isə Bala ağrı adlanır (Axundov, s. 548).

2. Nuhun gəmisini. Nuhun gəmisini bu yerdən keçərkən zərbə ilə dağa toxunur. O vaxtdan dağ iki hissəyə bölünür (SMOMPK, I cild, s. 28).

3A. İnsanın müdafiəsi. Nuh peyğəmbərin gəmisini dəşilir, ilan gəlib deşiyi tutub gəmini xilas edir. Əməlinin əvəzində ilan peyğəmbərdən insanların gözünü istəyir; Ancaq peyğəmbər ona dirilərin yox, ölümlərin gözünü verir (QFBT, V kitab, mətn 9, s. 17).

3B. İnsanın müdafiəsi. Nuhun gəmisinin deşiyini ilan quyruğu ilə bağlayır. Nuh ona insan əti verəcəyini deyir. Sonra adamların çoxu tələf olduğuna görə Nuh ilana insan əti yox, zəhm verir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 211).

3C. İnsanın müdafiəsi. İlan arıdan xahiş edir ki, ona əti şirin canlı tapsın. Arı insanın ətinin şirin olduğunu ilana xəbər vermək

istəyəndə qaranquş onun hiylə ilə dilini qopardır. O vaxtdan arı vızıldayır. İlan qaranquşu tutmaq istəyəndə quyruğunu qoparır, o vaxtdan qaranquşun quyruğu haça qalır. İnsanlar o vaxtdan qaranquşun yuvasını öz evlərinə köçürdülər (Paşayev, AXƏ, s. 120 (= Paşayev, ATXƏ, s. 222); AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 116).

3D. İnsanın müdafiəsi. Bir gün ilan qaranquş və ağcaqanaddan (mənbədə miğmiğ) hansı canlının ətinin şirin olduğunu soruşur. Ağcaqanad insan ətinin şirin olduğunu xəbər vermək istəyəndə qaranquş onun dilini qoparır. O vaxtan ağcaqanad vızıldayır (Acalov, AMM, s.70, mətn 103).

3E. İnsanın müdafiəsi. Bir gün qaranquşla ilan savaşırlar. Qaranquş ilanın dilini yaralayır, ilan onun quyruğunu qoparır. O vaxtdan qaranquşun quyruğu, ilanın dili haça qalır, ilanla qaranquş düşməndir (Acalov, AMM, s. 71, mətn 104).

3F. İnsanın müdafiəsi. Nuhun gəmisini dəşilir. İlan kömək edib düzəldir. Nuh ilandan nə istədiyini soruşur. O, dünyadakı ən şirin yeməyi istəyir. Nuh bu işi qaranquşla arıya tapşırır. Qaranquş insan ətinin ən şirin ət olduğunu bilir, amma insanları müdafiə üçün arının dilini qoparır ki, bu haqda heç nə deməsin. İlan işə fırılacağı başa düşüb qaranquşu məhv etmək istəyir, quyruğunu dişləyir. O vaxtdan arı vızıldayır; qaranquşun quyruğu haçadır, qaranquşla ilan düşməndir (Acalov, AMM, s.46, mətn 33; Paşayev, ATXR, s. 226; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 121; AFA, Naxçıvan, I kitab, s. 67)

4A. Yarıtmaqlıq. Dünyanın üzünü su alanda Nuh böyük gəmi düzəltirib hər heyvandan bir cüt götürür. Bir müddət sonra ağ quzğunu vəziyyəti öyrənmək üçün gəmiyə göndərir. Quzğun

gəmidəki cəsədləri yeyəndə göyərçin görür. Quzğun göyərçini aldadıb dilini dişləyir ki, Nuha xəbər verməsin. O vaxtdan göyərçinin dili haçadır (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 34).

4B. Yarıtılmazlıq. Dünyanı su basanda Nuhun gəmisi dağın başında dayanır. Peyğəmbər quzğuna (mənbədə: qəcir) tapşırıq verir ki, dünyanın vəziyyəti haqqında xəbər gətirsin. Quzğun verilən işi yarıtır. Peyğəmbərin qarğıışı ilə o vaxtdan quzğunun yediyi ancaq mundar leşdir (QFBT, I kitab, mətn 34 (I mətn), s. 47 ; Vəliyev, s. 16).

4C. Yarıtılmazlıq. Tufan sakitləşəndən sonra Nuh toyuğu yerə göndərir ki, yerin quruması haqqında xəbər gətirsin. Toyuğun başı dənəlməyə qarışdığından Nuha xəbər aparmağı unudur. Nuh gecikdiyinə görə toyuğu qarğayır, ona görə toyuq uça bilmir (Güney Azərb. folkloru, V kitab, s. 367).

4D. Yarıtılmazlıq. Qara qarğa verilən tapşırığı yerinə yetirmədiyinə görə peyğəmbər ona qarğış edir, ona görə qara qarğa həmişə şər xəbər verir (QFBT, III kitab, mətn 31, s.35).

5. Suyun zərbəsi. Peyğəmbər göyərçinlə kəkliyi yerdə suyun azalıb-azalmaması barədə xəbər gətirməyə göndərir. Suyun zərbəsindən kəkliklə göyərçinin ayağı qırmızı qalır (QFBT, III kitab, mətn 31, s. 35).

6. Gürzənin xəyanəti. Gürzə dostluğa xəyanət edib qırğın çalmaq istəyir. Qırğı cəld tərənib özünü müdafiə edir, caynaqlarını onun boğazına ilişdirir. Deyirlər, o gündən ilan ilə qırğının dostluğu pozulub (Acalov, AMM, s.72, mətn 105).

7. Qaranquşun insana su gətirməsi. Nuhun tufanı dövründə qaranquş susuzlayan insana su gətirir. İlan tuluqları deşir, qaranquşun ağzını çalır ki, insanlara su verə bilməsin. O vaxtdan qaranquş insanların dostu, ilan düşmənidir (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 49, mətn 2).

8. Ölümsüzlük dərmanı. Nuh peyğəmbər yol gedərkən susuzlayır, bulaqdan su içmək istəyir. Ancaq ilan ona imkan vermir. Nuh peyğəmbər ələcsiz qalıb insanlar üçün düzəltdiyi ölümsüzlük dərmanını ilana verir ki, rahat su içə bilsin. Peyğəmbər ona mane olduğuna görə ilana qarğış edir. O vaxtdan ilanın başı ağrılıdır, öldürməsən, ölmür. Həm də Nuhun veridiyi dərmanı içib qabığını dəyişir, cavan qalır (QFBT, I kitab, s. 49, mətn 35).

9. Keçinin dəcəlli. Nuhun gəmisində keçi çox ora-bura qaçır, az qalır ki suya düşsün. Nuh peyğəmbər onu xilas etmək üçün quyruğundan yapışıb dartır, quyruq qırılıb əlində qalır. O vaxtdan keçi quyruqsuzdur (Güney Azərb. folkloru, V kitab, s. 367).

10. Siçanın donuza bənzəməsi. Nuhun gəmisini deşilir. O, gəmini siçanın deşdiyini zənn edir, ona donuza dönməsi üçün qarğış edir. Ona görə də siçan donuza oxşayır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

11. Siçanla pişiyin düşmənlili. Siçan Nuhun gəmisini deşir. Pişik quyruğunu deşiyə salır, gəmiyə su dolmağa qoymur. Siçan işinə mane olduğuna görə o vaxtdan pişiklə düşmənlik edir (Gədəbəy folklor örnəkləri, I kitab, s. 33).

12. Pişiyin şirə bənzəməsi. Nuhun gəmisində sığınacaq tapan şir asqırır, burnundan pişik düşür. Ona görə də pişik şirə oxşayır (SMOMPK, I cild, s. 207).

Məhəmməd Peyğəmbər (30-60)

30A. Qızılgülün yaranması. Bir gün Məhəmməd Peyğəmbərin təri yerə düşür. Yerə düşən tərdən qızılgül və bənövşə yaranır (QFBT, VI kitab, mətn II, III, s. 35).

30B. Qızılgülün yaranması. İmam Hüseyn döyüşerkən tərləyir, yerə düşən tərdən qızılgül yaranır. O vaxtdan qızılgül müqəddəs hesab olunur (Şərur folklor örnekləri (Havuş kənd sakinindən toplanmış nümunələr), II kitab).

31. Salavatın gücü. Arıya vəhy gəlir ki, peyğəmbərə salavat çevirsin. Arı vəhyə əməl edir, salavat çevirir. Peyğəmbərin alqışı ilə arının balı şirinləşir (QFBT, V kitab, mətn 19, s. 25).

32A-1. Peyğəmbərin yarası. Məhəmməd Peyğəmbərin bədənini yara olur, yaraya qurd düşür. Peyğəmbər bir müddət səbr edir, amma sonra bezib qurdlara qarşıq edir. Peyğəmbərin qarğışından baramaqurdu yaranır (QFBT, IV kitab, mətn 30, s.34).

32A-2. Peyğəmbərin yarası. Ağır xəstəliyə tutulan möminin bədənini qurdlar yeyir. Qurdlar ürəyinə yaxınlaşanda mömin qorxur ki, daha dua edə bilməyəcək. Ona görə də Allaha dua edir, qurdlardan biri bal arısına, biri ipək qurduna çevrilir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

33. Peyğəmbərin Ayı birləşdirməsi. Ay Əvvəl parçalanmış vəziyyətdə idi. Məhəmməd Peyğəmbər dua edir, Ayın parçaları birləşir, o vaxtdan Ay bütöv olur (AFA, Şəki-Zaqatala, XIII, s. 209).

Həzrət Əli (60-100)

60. Əlinin insanlara köməyi. Həzrət Əli zülmə məruz qalan insanlara köməyə gedir. Əziyyət çəkən insanlar onun gəlişinin səbəbini başa düşümlər, hay-küy salıb onu qəbul etmək istəməirlər. Əli hirsindən əli ilə daşa vurur, daşda onun əlinin izi qalır (QFBT, II kitab, mətn 48, s. 71; Paşayev, ATXR, s. 61).

61A. Həzrət əlinin qəzəbi. Həzrəti Əli tilsimli Salsala güc gələ bilmədiyini üçün qəzəblənib qılıncını qayaya çırpır. Həzrəti Əlinin qılıncının zərbəsi ilə qaya iki yerə bölünür, Haça qaya yaranır (QFBT, IV kitab, mətn 38, s. 41).

61B. Həzrət Əlinin qəzəbi. Həzrət Əli bir nəfərə əsəbləşir, hirsli əlini divara vurur. Divarda əlinin izi qalır (Paşayev, ATXR, s. 61; Paşayev, ATXR, s. 59).

61C. Həzrət Əlinin qəzəbi. Həzrət Əli qayalıq yerdən keçəndə yol açmaq üçün qılıncını qayalara vurur. Qayalar bir neçə hissəyə parçalanır (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 130; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 140).

61D. Həzrət Əlinin qəzəbi. Əli qılıncının itiliyini yoxlamaq məqsədilə qayaya vurur. Qaya iki bölünür və Haça qaya yaranır (Paşayev, ATXR, s. 45).

62A. Möcüzə ilə əldə olunan su. Həzrət Əli su tapmaq məqsədilə qılıncını qayaya vurur, qaya iki bölünür (Gədəbəy folklor örnəkləri, I kitab, s. 45, mətn 18; Paşayev, ATXR, s. 42; QFBT, III kitab, mətn 62, s. 72).

62B. Möcüzə ilə əldə olunan su. Həzrəti Əlinin ordusu susuzlayır. Əli su əldə etmək məqsədilə böyük bir daşı götürüb atır, daş dağa dəyir və düşdüyü yerdən su çıxır (QFBT, IV kitab, mətn 53 (I, II), 63).

62C. Möcüzə ilə əldə olunan su. Musa dəstəmaz almaq üçün əlini uzadır, amma əli suya çatmır. Əsasını yerə vurur, yerdən su çıxır, o dəstəmaz alır. O vaxtdan həmin bulağa Musa bulağı deyirlər (Əliyev, s. 21; QFBT, IV kitab, mətn 44 (I, IV), s. 51 (qüsurlu variantı)).

63. Əlinin gücü. Döyüşdə Həzrət Əli gücünü göstərmək məqsədilə Salsalın götürə bilmədiyi daşı götürüb qaladan aşağı atır. Həmin daşda Əlinin barmaq izləri qalır. Həmin yer ziyarətgahdır (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 59; Gədəbəy folklor örnəkləri, I kitab, s. 44, mətn 16, Qafarlı, Qafqaz jurnalı, 2012, V buraxılış).

64A. Susuzluqdan şikayət. Pir baba yaşadığı ərəzidə suyun olmamasından şikayətlənir. Qardaşı qayaya ox atır, oxun izindən su çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 296, s. 174).

64B. Susuzluqdan şikayət. Camaat Həzrət Əliyə ilin quraqlıq keçməsindən, məhsulun qıtlığından şikayət edirlər. Əli onlara

kömək üçün qılıncı ilə daşa vurur, daş iki bölünür (QFBT, II kitab, mətn 47, s. 71).

65A-1. Ayaq izi. Həzrət Əli atı ilə dərəni o tərəfə keçəndə atının rəddi qayaya düşüb. İndi də o iz var, o vaxtdan həmin yer ziya-rətəgahdır (QFBT, IV kitab, mətn 100, s.116; QFBT, VI kitab, s. 136; Quba-Şabran folk. örnəkləri, I kitab, s. 79; Paşayev, ATXR, s. 44; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 133, Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 135; QFBT, IV kitab, mətn 41 (IV), s. 45 (qüsurlu variantı)

65A-2. Ayaq izi. Koroğlu düşmənlə vuruşanda atı quş kimi uçub dərənin o tayına düşür. Daşa atın dərini izi düşür. Laçının Çağazur kəndinin yaxınlığında həmin nal daşı indi də var (Acalov, AMM, s. 50, mətn 44; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 86).

65A-3. Ayaq izi. Övliya qardaşlardan biri öz atı ilə qardaşlarının yanına gedəndə atının ayaq izi daşın üstünə düşür (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 235, s. 146; Bakı folk. örnəkləri, II kitab, s. 106).

65A-4. Ayaq izi. Susuzlayan Həzrət Əli bulaqdan su içməyə əyilir. Əlinin atının ayaq izi qayaya düşür (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 42; Gədəbəy folklor örnəkləri, I kitab, s. 44, mətn 15 (qüsurlu variantı)).

65A-5. Ayaq izi. Övliya qardaşlar torpaq bölürlər. Qardaşın biri su olmayan yerə düşür. Qardaşı ata minib gedəndə atın ayağının zərbəsindən su qaynayır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 295, s. 173).

65A-6. Ayaq izi. Həzrət Əli əlini, dizini yerə qoyub bulaqdan su içir. Onun əlinin və dizinin izləri qayada qalır (QFBT, III kitab, mətn 70 (III), s. 84).

66A-1. Həzrət Əlinin qayanı saxlaması. Qaya aşanda Həzrət Əli əlini qayanın qarşısına tutur, qayanı saxlayır. Qayada Həzrət Əlinin əl izi qalır (QFBT, III kitab, II mətn, s. 83; Paşayev, ATXR, s. 48).

66A-2. Həzrət Əlinin qayanı saxlaması. Qaya aşanda Həzrət Əli əlini qayanın qarşısına tutur, qayanı saxlayır. Qayada namaz qılan Əlinin əlinin, ayağının, alnının izi qalır, həmin yerdən su çıxır (QFBT, I kitab, s. 126, mətn 78).

Kontaminasiyalar:

1) 62A+(66A-1)

62A Həzrət Əli dəstəmaz üçün su tapmaq məqsədilə qılıncını dağa çəkir, ordan su çıxır + **(66A-1)** Əli aşan dağı əli ilə saxlayır, əlinin izindən su çıxır (QFBT, III kitab, mətn 70 (I), s. 83, QFBT, V kitab, mətn 22, s. 29).

2) 62B+(65A-1)

62B Əli su əldə etmək məqsədilə böyük bir daşı götürüb atır, daş dağa dəyir və düşdüyü yerdən su çıxır + **(65A-1)** Həzrət Əlinin atı qayaların üzəri ilə gedəndə ayaq izi qayaya düşüb (QFBT, III kitab, mətn 76, s. 86).

Süleyman peyğəmbər (100-120)

100A. Peyğəmbərin məclisi. Süleyman peyğəmbər canlıları ad gününə çağırır. Qurbağa lüt olduğu üçün gəlmək istəmir.

Peyğəmbər çox israr etdikdən sonra qurbağa üstünə yaşıl bir yarpaq atıb məclisə gəlir. Heyvanlar onun geyiminə gülürlər. Süleyman peyğəmbər qurbağaya təsəlli üçün “bundan sonra sənin geyimin belə olsun” – deyib alqış edir. O vaxtdan qurbağa yaşıl rəngdədir (Qarabulaq folk. antologiyası, s. 61; AFA, Qarabağ, V kitab, s. 203).

100B. Peyğəmbərin məclisi. Süleyman peyğəmbər yay vaxtı qar yağmasının səbəbini öyrənmək üçün insanları, quşları, heyvanları yığır. Ağacın dibində yuxuya getmiş quzğundan başqa bütün heyvanlar peyğəmbərin çağırışına gəlir. Peyğəmbərin əmri ilə quzğunu da gətirirlər. Quzğun hadisəni danışır. Süleyman Peyğəmbər ona sərvaxd olması üçün alqış edir. O vaxtdan harda cəmdək olsa, birinci quzğun xəbər tutur (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 174).

100C. Peyğəmbərin məclisi. Peyğəmbərə ilanlardan şikayət edirlər. O, ilanları yanına çağırır. Gürzə məclisə gəlmədiyinə görə peyğəmbər ona qarğış edir. O vaxtdan gürzənin başı ağrılıdır. (QFBT, IX kitab, mətn 24, s. 18).

101. Acgöz toyuq. Süleyman peyğəmbər dəstəmaz alarkən üzüyünü yadından çıxarıb bardağın yanında qoyur. Bir toyuq peyğəmbərin üzüyünü udur. Toyuğu tuta bilməyən peyğəmbər onu qarğayır. O vaxtdan toyuğun gözü doymur (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Dərbənd folklor örnekləri, I kitab, s. 77).

102A-1. Peyğəmbərin qarğışı. Peyğəmbər dəstəmaz alanda üzüyü suya düşür, tapa bilmir. Üzüyə qarğış edir ki, balıq ol, du-

mandan dumana gəl, sünnüyə qismət ol. İlan balığı ordan yaranıb (QFBT, IX kitab, mətn 25, s. 19)

102A-2. Peyğəmbərin qarğışı. Süleyman peyğəmbər dərya kənarında tütək çalır. Birdən tütəyi suya düşür. Tütəyin dalınca baxıb qarğayır ki, səni quyruqlu balıq olasan (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Dərbənd folklor örnəkləri, I kitab, s. 77).

102A-3. Peyğəmbərin qarğışı. Süleyman peyğəmbər hirsələnib tütəyini suya atır. Peyğəmbərin qarğışından həmin tütək ilan balığına çevrilir (QFBT, III kitab, mətn 45 s. 49).

103. Peyğəmbərin qəzəbi. Süleyman peyğəmbər qəzəblənir, itini qovur, qarğayır. Peyğəmbərin qarğışından həmin it canavara çevrilir (QFBT, III kitab, mətn 45 s. 49).

Pir baba (120-160)

120A-1. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha yolu kəsib camaatı keçməyə qoymur. Xıdır İlyasın atı əjdahaya təpik vurur, əjdaha daşa çevrilir. Xıdır Peyğəmbərin atının və arabasının izi daşa düşür (Acalov, AMM, s. 82, mətn 132 (qüsurlu variantı), Acalov, AMM, s. 82, mətn 133; AFA, IV c., Şəki folkloru, s., 41).

120A-2. Əjdahanın ziyanlığı. Pir baba dağda qoyun otaranda əjdahanın insanlara ziyanlıq verdiyini görür. Pir baba əjdahanı qarğayır, oxla, təpiklə vurur, əjdaha daşa dönür. Daşlarda Pir babanın təpiyinin və oxlarının izi qalır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 284, s. 169).

120B-1. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha kəndin suyunu qurudur. Pir baba qəzəblənib onu daşa döndərir (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s.86).

120B-2. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha insanlara ziyanlıq verirmiş. Babarat baba hirslənib onu qarğayır. Allah onu daşa döndərir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 288, s. 171).

120B-3. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha kənd camaatının mal-qarasını yeyir, ziyanlıq verir. Camaat Pir babaya ondan şikayət edirlər. Pir baba çomağı ilə əjdahanı vurur, əjdaha daşa çevrilir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 289, s. 171).

120B-4. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha sürünüb kəndin suyunu kəsməyə çalışır. Göydən nida gəlir və əjdaha daşa dönür. İndi o daş Culfa rayonundadır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

121. Əjdahaya verilən qurbanlar. Əjdaha yolu kəsir, hər gün yemək istəyir. Kənddə qoyun qurtardığına görə Pir baba əjdahaya öz oğlunu verir. Allah buna razı olmur, göydən qoyun göndərir. Əjdaha qoyunu yeyir. Pir baba ona ox atır, qarğayır. Əjdaha ağzı acıq halda daşa dönür (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 285, s. 170; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 44 (qüsurlu variantı)).

122A. Pir babanın qızı. Pir babanın gözəl qızını evdən çıxmağa qoymur. Qız atasından gizlin gəzməyə çıxanda bir oğlanı görüb sevir. Pir baba onları birlikdə görür, oğlanı əjdahaya, sonra daşa döndərir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 228).

122B. Pir babanın qızı. Pir babanın qızı atasından gizli bir oğlanla görüşür. Atasını bu işi xəbər tutur, oğlanı əjdahaya, qızını da nar ağacına çevirir (Acalov, AMM, s. 115, mətn 211).

Kontaminasiya:

(120B-1)+64A

(120B-1) Əjdaha Pir babanın suyunu qurudub qaçır. Pir baba onu nizə ilə vurub daşa döndərir + **64A** Pir baba Əjdahaya nizə atır. Həmin nizənin yerindən su çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 287, s. 170).

Digər müqəddəslər haqqında ortaq süjetlər (160-200)

160A-1. Peyğəmbərin qan izi. Qaranquş qanadlarını açıb peyğəmbəri gavurlardan qoruyur. Onun ayağı Məhəmməd Peyğəmbərin qanına batır. O vaxtdan qaranquşun ayağı qırmızıdır (QFBT, IV kitab, mətn 15, s. 19; QFBT, I kitab, s. 23-24, mətn, I, II).

160A-2. Peyğəmbərin qan izi. İmam Hüseynin düşmənlərlə davasında kəkliyin ayağı imamın qanına bulaşır. O vaxtdan kəkliyin ayağı qırmızıdır (AFA, XII c., Zəngəzur folkloru, s. 36).

161A. Peyğəmbərin xilas olması. Yezidlərin təqibindən qaçan peyğəmbər və dəstəsi ardıc ağacının arxasında gizləniirlər. Kəkliyin danışib onların yerini bildirəcəyindən qorxan imamlar kəkliyə qarğış, onları xilas etdiyi üçün ardıc ağacına alqış edirlər. O vaxtdan ardıc ağacı yaşıl, kəklik lal qalır (AFA, XII c., Zəngəzur folkloru, s. 36).

161B. Peyğəmbərin xilas olması. Ardıc ağacı yezidlərin təqibindən qaçan peyğəmbər və dəstəsini gizlədir. Peyğəmbər ardıc

ağacına alqış edir. O vaxtdan ardıc yaşıl rəngdədir (QFBT, IV kitab, mətn 17, s. 19; QFBT, VI kitab, s. 44; AFA, XII, Zəngəzur folkloru, s. 36).

161C. Peyğəmbərin xilas olması. Əncir ağacının yarpaqları yezidin təqibindən qaçan İmam Hüseynin iki balasını gizlədir. İmam Hüseynin alqışı ilə əncir ağacı ildə üç dəfə bar verir (QFBT, IX kitab, mətn 27, s. 19)

162A. Peyğəmbərə xəyanət. Sərçələr hay-küy salıb imamların gizləndiyi yeri düşmənlərə xəbər verirlər, ona də görə cəzalandırılırlar, onları öldürmək savab sayılır. (QFBT, IV kitab, mətn 16 (I), s. 19).

162B. Peyğəmbərə xəyanət. Kəklik qovaq ağacının koğuşunda gizlənən peyğəmbərin yerini düşmənlərə xəbər verir. Peyğəmbər kəkliyə qarğış edir. O vaxtdan həmin kəkliyin əti yeməlidir (AFA, XII c., Zəngəzur folkloru, s. 36).

163. Qaranquşun müqəddəsliyi. Sərçələr imamların yuyub sərdikləri buğdanı yeyirlər. Qaranquşlar isə gəlib dimdikləri ilə buğdaların üstünü örtüb sərçələrə mane olurlar. İmamların alqışı ilə sərçələr düşmən, qaranquşlar isə müqəddəs sayılır (QFBT, IV kitab, mətn 16 (II), s.19).

164. Hörümçəyin fərasəti. Düşmənlərin təqibi ilə Peyğəmbər bir mağarada gizlənir. Bu vaxt hardansa bir hörümçək peyda olub yuvanın ağzında tor qurur, bir göyərçin də yuva tikir. Düşmənlər bu yerə insan ayağı dəymədiyini düşünüb geri qayıdırlar. O vaxtdan hörümçək torunu, göyərçin yuvasını dağıtmaq olmaz (AMEA, Folklor

İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 77, mətn 77; Şərur folkloru, I kitab, s. 81, mətn 77).

165. Peyğəmbərin alqışı və qarğışı. İbrahimxəlil peyğəmbər görür ki, qatıra yüklənən ardıc quru olduğu üçün qatır oynayır. Bir dəstə qız kef eləyir, camaat isə qan ağlayır. Peyğəmbərin qarğışı ilə ardıc həmişə yaşıl qalır, qızın cehizi bitmir, kəkliyi vurmaq günahdır (AFA, XII c., Zəngəzur folkloru, s. 33; Paşayev, ATXR, s. 287).

166. Peyğəmbərin papağı. Peyğəmbərin papağını külək aparır. Qız papağı tutmadığına görə peyğəmbər qarğış edir ki, qızın cehizi bitməsin. Qoyun papağı tutmadığına görə qarğış edir ki, qoyunun qarnı doymasın. Böyürtkən kolu papağı tutduğuna görə alqış edir ki, həmişə yaşıl qalsın (QFBT, I kitab, mətn 31, s. 45).

167A-1. Qardaş qarğışı. Xızır Peyğəmbər susuzlayır, bir nəfəri göndərir ki, su gətirsin. Gedən adam gec gəldiyinə görə Xızır onun daşa, gətirdiyi suyun isə zəhərə dönməsi üçün qarğış edir. O vaxtdan dənizin suyu acıdır. Gedən adam isə daşa dönüb dənizin içində qalır (QFBT, VII kitab, mətn 58, s. 43).

167A-2. Qardaş qarğışı. Üç qardaşdan böyüyü düşmənlə döyüşdə yaralanır. Dənizin suyunu yarasına əlac bilib o biri qardaşlarını su gətirməyə göndərir. Qardaşlar gec gəldiyinə görə o qarğış edir, gecikən qardaşlar daşa dönürlər (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 64).

167A-3. Qardaş qarğışı. Üç qardaşdan ikisi xəstələnir. Onlar kiçik qardaşdan su istəyirlər. Kiçik qardaş dənizə gedir, suyu xəlbirə doldurur, amma su xəlbirdə qalmadığına görə gətirə bilmir.

Xəstə qardaşlar ona gec gəldiyinə görə qarğış edirlər. O, dənizin ortasında daşa dönür. Xəstə qardaşlar da eyni vaxtda daşa dönürlər (Paşayev, ATXR, s. 437).

167A-4. Qardaş qarğışı. Böyük qardaş kiçik qardaşa azan verməsini tapşırır. Kiçik qardaş onun sözünə qulaq asmır. Böyük qardaşın qarğışı ilə kiçik qardaş daşa dönür (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

168. Qaranquşun vəfası. Düşmənlər İbrahimxəlil peyğəmbəri yandıranda qaranquş üstünə su atıb kömək edir, kərtənkələ isə üfürür ki, ocaq tez alıhsın. Ona görə də peyğəmbərin qarğışı ilə kərtənkələ daşlarda gəzir, alqışı ilə qaranquşun yuvası olur (QFBT, I kitab, mətn 39, s. 53; Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 318 (II) (qüsurlu variantı); SMOMPK, c. I, s. 208).

169A. Qoyunların günahı. Qoyunlar Seyid İbrahim ağanın qəbrini tapdalayırlar. Müqəddəslərdən biri gəlib görür, qoyunlara qarğış edir. Qoyunlar daşa dönür (QFBT, II kitab, mətn 76 (II), s. 109).

169B. Qoyunların günahı. Qoyunlar peyğəmbərin qəbrini tapdalayırlar, amma ona qatırın tapdaladığını deyirlər. Peyğəmbər qatıra qarğış edir, o vaxtdan qatır sonsuzdur (Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 319, I, II mətn).

170. İmamların qarğışı. Kafirlər dəvənin belində səhənglə su aparırlar. İmamlar dəvə kafirlərə su aparmasın deyər qarğış edirlər, xurcun və səhənglər daşa dönür. Daşların birində qeyb olan bir adamın ayağının izi qalır (Güney Azərb. folkloru IV kitab, s. 318).

171. Peyğəmbərin yarasanı yaratması. İnsanlar peyğəmbərin müqəddəsliyinə inanmaq üçün insana bənzəyən quş yaratmasını istəyirlər. Peyğəmbər möcüzə ilə insana bənzəyən yarasanı yaradır. Əvvəlcə quşun cismini düzəldir, sonra ona nəfəsini verir canlandırır. Yarasa belə yaranır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 219, s. 135, QFBT, c. VI, s.38).

172A. Dirilik suyu. Peyğəmbərlərdən biri dirilik suyu gətirməyə gedir. Yolda dincəlmək üçün yatır. Dirilik suyu olan bardaq aşır. İki sərçə aşan bardağın suyunu içir. O vaxtdan qarğalar üç yüz il yaşayırlar (Acalov, AMM, s. 48, mətn 37; Region folk. antologiyası, s. 19).

172B. Dirilik suyu. Xızır peyğəmbər qaranlıq dünyaya dirilik suyu axtarmağa gedir. Hərənin əlinə bir ölü balıq verir, kim ölü balığı suya salanda balıq dirilsə, demək ab-kövsər suyu odu. Əsgərlərdən biri bu üsulla suyu tapır, Xızıra gətirəndə bir ağacın dibinə qoyur. O gəlincə göyərçin suyu içib qurtarır. Yarisı da ağacın dibinə tökülür. O vaxtdan ardıc ağacı yaşıldır (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 61, mətn 58; Şərur folkloru, I kitab, s. 64, mətn 58).

173. Peyğəmbərin iddiası. Musa peyğəmbər Allahlıq etmək fikrinə düşür. Allahın izni ilə camışı yaradır. Cəbrayıl ona ruh verir. Musa camışa yem yaratmağı unudur. Allah özü camışa yem bitirir. Musa səhvini başa düşür. Ona görə də camış heç bir kitabda qurbanlıq sayılmır, südündə yel xəstəliyi var (QFBT, V kitab, mətn 12, s. 19; Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 30, mətn 15).

174. Uşağın dabanından çıxan su. Peyğəmbər nəslindən bir nəfərin ailəsi hamilə olur. Gəlin dua edir, uşağın hər dabanının altından bir bulaq qaynayır (QFBT, III kitab, mətn 20, s. 27).

175. Peyğəmbərin yoncaya bərəkət verməsi. Peyğəmbər yol ilə gedəndə bir qadının çörək bişirdiyini görür. Qadın peyğəmbərə bu gözəl ətrin yonca toxumunun ətri olduğunu söyləyir. Çörəyin ətri peyğəmbərə o qədər xoş gəlir ki, yoncaya alqış edir. O vaxtdan yonca bərəkətlidir, bir il əkəndə yeddi il biçilir (QFBT, V kitab, mətn 7, s. 174; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 57).

176. Yonqarına bərəkət. Dülgər aldığı əmək haqqını torbaya qoyub evinə gedəndə peyğəmbərlə qarşılaşır. Peyğəmbər dülgərdən torbada nə olduğunu soruşur. Dülgər torbada pul olduğunu gizlədib, yonqar olduğunu deyir. Peyğəmbər onun yonqarına bərəkət diləyir. O vaxtdan dülgərin pulu yox, yonqarı bərəkətli olur (QFBT, I kitab, mətn 121, s. 155; AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 233).

177A-1. Əkinçinin fərasəti. Əvvəl düyü bizdə yox, başqa vilayətdə imiş. Həzrət Əli kürk geyinib həmin vilayətə gedir. Beş-altı düyü onun kürkünə yapışır. O düyünü öz vilayətinə gətirir, ucunu dişləyib əkir ki, yetişəndə o biri vilayətin padşahı oğurluq olduğundan şübhələnməsin. O vaxtdan düyünün ucu kəsikdir (QFBT, V kitab, mətn 8, s. 17).

177A-2. Əkinçinin fərasəti. Bir vilayətin insanları digər vilayətdən çəltik oğurlayıb gətirib əkirlər. Peyğəmbər onlara kömək edib düyülərin başını dişləyib tanınmaz hala salır. O biri vilayətin padşahı çəltiklərin başını dişlək görüb daha onlardan şübhələnmir.

Düyülərin başındakı kəsik o vaxtdan qalıb (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s.194).

177A-3. Əkinçinin fərasəti. Keçmişdə insanlar çörəklə yox, ot-ələflə qidalanırmışlar. Çəltiklə ancaq padşahın ailəsi qidalanırmış. Əyninə tüklu kürk geyinən əkinçini bu vilayətdə döyürlər, yıxılır, kürkünə bir neçə çəltik yapışır. Toxumların uclarını dişləyib əkir ki, oğurluq olduğundan heç kim şübhələnməsin. O vaxtdan düyünün başında əkinçinin dişinin izi qalıb (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s.193).

178. Peyğəmbərin səxavəti. Peyğəmbər bir kimsəsiz qocaya quşla hər gün bir düyü göndərirmiş. Sayla olduğu üçün quş düyünü bütöv yeyə bilmir, hər düyünün başından bir dişlək yeyir. O vaxtdan düyünün başı kəsikdir (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 41, mətn 25; Şərur folkloru, I kitab, s. 44, mətn 25).

179. Kirişin yaranması. Peyğəmbərin barmağı yaralanır, gedib bir qayada oturub sarığı açıb yerə atır. Həmin yerdə giriş əmələ gəlir (QFBT, IV kitab, mətn 12, s. 17).

180. Tükdən yaranan bitki. El dağa gedəndə bir nəfər su qıjısı arzulayır. Fatma nənə qoltuğundan tükü qopardıb atır, külək tükü suyun içinə aparır. Həmin tükdən su qıjısı əmələ gəlir (QFBT, III kitab, mətn 49, s. 52).

181. Şəhidin mükafatı. İki qardaş düşmənle savaşa şəhid olurlar. Mükafat olaraq möcüzə ilə onların dəfn olduğu uca dağın başında bulaq yaranır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

182A. Peyğəmbərin dişi. Veysəl Qara Məhəmməd dostu peyğəmbərin bir dişinin qəzavat (dinsizlərə qarşı döyüş) vaxtı düşdü-yünü görür. Özü də hörmət olaraq otuz iki dişini çəkib onun yanına qoyur. Əllərini dişlərin üstünə çəkir, dişlər təsbeh olur. Zikr eləmək də o vaxtdan qalıb (QFBT, III kitab, mətn 50, s. 52; Paşayev, ATXR, s.37 (qüsurlu variantı)).

182B-1. Peyğəmbərin dişi. Bir nəfər bir neçə gün gəlib-gedir, peyğəmbəri görə bilmir. Peyğəmbər qonağa sifariş göndərmək üçün dişini çıxadıb masaya qoyur. Qonaq gəlib peyğəmbərin bir dişini görür və hörmətsizlik olmasın deyər özünün otuz iki dişini çıxarır onun yanına qoyur. Allah möcüzə ilə onun bütün dişlərini təzədən yaradır. Peyğəmbər evə gəlib öz bir dişini və qonağın otuz iki dişini üfürüb muncuq şəklinə salır. Təsbeh belə yaranır (Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 16, mətn 9).

182B-2. Peyğəmbərin dişi. Xızır peyğəmbər bir evə qonaq gedir. Peyğəmbər ev sahibinə sifariş göndərmək üçün dişini çıxardıb masaya qoyur. Sonra peyğəmbərə vəyh gəlir, peyğəmbər dişləri sapa düzür. Həmin dişlərdən təsbeh yaranır (Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 18, mətn 10).

183. Arvadın halallığı. Bir kişi dünyasını dəyişir. Həyat yoldaşı ona halallıq vermədiyinə görə kişini dəfn edə bilmirlər. Çox israr etsələr də, qadın halallıq vermir. Peyğəmbər əbasını verdiyinə görə qadın razı olub halallıq verir. Kişini dəfn edirlər. Ancaq peyğəmbər arvada qarğış edir. O vaxtdan arvadlar bütün günü işləyirlər, amma qazancları olmur (AFA. 23 cildə, XIII c., Şəki-Zaqatala folkloru, s. 210).

184. Toyuğun acgözlüyü. Toyuq o qədər yeyir ki, başı yuxarı qalxmır. Peyğəmbər onu anbara göndərir ki, çox yeməkdən bəlkə gözü doyar. Amma bu üsulla da toyuğun gözü doymur. Peyğəmbərin qarğıışı ilə toyuq doysa da, doymasa da, başı aşağı, quyruğu yuxarı olur (QFBT, IX kitab, mətn 26, s. 19).

185. Qeybdən yaranan bulaq. Üç qoca susuzlayıb çobandan su istəyirlər. Çoban suyunun qurtardığını deyir. Qocaların möcüzəsi ilə qeybdən bulaq yaranır. Həmin bulaq ziyarətgahdır (Əliyev, s. 28).

186. Qatırın lənətlənməsi. Heyvanlar çaydan keçə bilmirlər. Peyğəmbər çayın üstündə körpü kimi uzanır ki, heyvanlar keçə bilsinlər. Qatır keçəndə dırnaqları peyğəmbərin belinə batır. Peyğəmbər ona qarğıış edir, qatır o vaxtdan sonsuzdur (Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 56).

Kontaminasiya:

(167A-2)+61A

(167A-2) Böyük qardaş dəstəmaz almaq üçün qardaşları su gətirməyə göndərir. Qardaşlar gəlib çıxmır. O, qarğıış edir, qardaşlar daşa dönürlər + **61A** Böyük qardaş hirsələnib qılıncı qayaya vurur, qayadan su çıxır (QFBT, VI kitab, II mətn, s. 47).

Xilasolmalar (200-400)

Uğursuz sevgi (200-230)

200A-1. Sevgi və əngəl. Valideynlər bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasına əngəl olurlar. Onlar əlacsız qalıb daşa dönmək üçün Allaha dua edirlər. Allah qayanı iki yerə bölür, onlar qayaya girib qeyb olurlar (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 45, m. 17).

200A-2. Sevgi və əngəl. Varlı qızla kasıb oğlan bir-birini sevir. Qızın atası bu izdivaca razı olmur, oğlanı yaralayır. Oğlan dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 85).

200B. Sevgi və əngəl. Bir oğlan bir qızı sevir. Atası qızı başqasına vermək istəyir. Qız da, oğlan da Allaha dua edirlər ki, bir-birinə əbədi qovuşmaq üçün onları göylərə qaldırsın. Qız Günəşə, oğlan Aya çevrilir, o vaxtdan bir-birini tapa bilmirlər (Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 11; Region folk. antologiyası, s. 21).

200C. Sevgi və əngəl. Bir ata qızını zorla sevmədiyi oğlana ərə vermək istəyir. Gəlini aparmağa gələndə qız dua edib ota çevrilir (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.107 (= AFA, Göyçə folkloru, III kitab, s. 187).

200D. Sevgi və əngəl. Ata qızını sevdiyi oğlanla görüşməyə qoymur. Sevgilisinin həsrətinə dözə bilməyən qız Allaha yalvarır ki, onu bu dərddən qurtarsın. O vaxtdan qız lalə gülünə çevrilir (Acalov, AMM, s. 74, mətn 114; Paşayev, ATXR, s. 293).

200E. Sevgi və əngəl. Qızı sevmədiyi oğlana ərə vermək istəyirlər. Qız Allaha dua edir ki, onu ya daşa, ya quşa, ya ağaca çevirsin. Allah onu ağaca çevirir (AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII, s.68).

200F. Sevgi və əngəl. Kasıb oğlan varlı qızı sevir. Qızın atası bu sevgiyə razı olmur. Qızın göz yaşından bulaq yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 49; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 120; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 69).

200G. Sevgi və əngəl. Qızılıgüllə bülbül bir-birini sevir. Qızın atası bu sevgiyə razı olmur. Ona görə də qız Allaha dua edib gülə, oğlan bülbülə çevrilir (Acalov, AMM, s.75, mətn 115; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 98).

201A. Sevgi və təqib. Valideynlər bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasına əngəl olurlar. Onlar qaçırılar, valideynləri onları təqib edirlər, yaxalananda hər ikisi dua edib daşa çevrilirlər (Paşayev, AXƏ, s. 24, s. 26; Paşayev, ATXR, s. 61 (I, II); QFBT, III kitab, mətn 90, s. 96; QFBT, III kitab, mətn 72, s. 85; QFBT, IV kitab, mətn 20, s. 21; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 132; AFA, Naxçıvan folkloru, I kitab, mətn 59, s. 83; AFA, III, Göyçə folkloru, s. 138; AFA, Acalov, AMM, s.115, mətn 212; Dədə Qorqud, 2011, IV say, s. 124).

201B. Sevgi və təqib. Şah qızı ilə əkinçi oğlu bir-birini sevirilər. Qızın atası bu izdivaca razı olmur. Sevgililər qoşulub qaçanda padşahın adamları onları tuturlar. Qız xilas olması üçün Allaha dua edir. Allah onu pərvanəyə çevirir (Acalov, AMM, s. 73, mətn 108; Axundov, s. 543).

201C. Sevgi və təqib. Atası qızı sevmədiyi varlı oğlana vermək istəyir. Qız sevdiyi oğlana qoşulub qaçır. Şahzadənin dəstəsi onları yaxalayanda qız dua edib lalə gülünə çevrilir (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 207; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 68).

201D. Sevgi və təqib. Şah qızının çobanla evliliyinə icazə vermir. Qızla oğlan qaçırlar, şahın qoşunu onları təqib edir. Onlar xilas olmaq üçün dua edirlər. Dağ qalxır, onlar dağa girib qeyb olurlar (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 221).

202A-1. Çətin tapşırıq. Qızla oğlan bir-birini sevir. Bu sevgiyə qarşı çıxan qız atası onların qovuşmasına razı olmur, oğlana bacara bilməyəcəyi tapşırıq verir – od gətirməyə göndərir. Oğlan yanib kül olur. Qız onun həsrətinə dözə bilmir, xilas olmaq üçün Allaha dua edir. Allah onu pərvanəyə çevirir. O vaxtdan Pərvanə odun ətrafına dolanır (Dədə Qorqud, 2008-ci il, IV say, s.168; Paşayev, AXƏ, s. 222).

202A-2. Çətin tapşırıq. Bir oğlan padşahın qızına elçi gedir. Padşah qızını ona vermək istəmir. Elçini başından eləmək üçün ona yerinə yetirə bilməyəcəyi bir tapşırıq verir - “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini deyir. Biləbitdan quşu o çöpü hələ də axtarır (Şəki folk. örnəkləri, II, s. 207, m. 343).

202A-3. Çətin tapşırıq. Bir qızı bir neçə oğlan sevir. Qız seçim etmək üçün namizədlərə şərt qoyur ki, od gətirməyə getsinlər. Gedən igidlər qayıtmırlar, qız da yola baxa-baxa qocalır. O vaxtdan pərvanələr zərif qanadlı məxluqa dönür, harda işıq görsələr, od aparmağa çalışırlar, ancaq yanib kül olurlar (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 204; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 60).

203. Qeyri-adi gül. Bir qızla oğlan bir-birini sevir. Oğlan qıza elçi göndərir. Atası şərt qoyur ki, qeyri-adi bir gül tapıb gətirsə, qızı verəcək. Oğlan qızın atasına inanıb gülü axtarmağa gedir, qeyri-adi gülü tapır. Gül oğlanın halını pərişan görüb öz gövdəsində tikan bitirir ki, heç kim onu dərə bilməsin, oğlan dərib qızın atasına aparsın və sevdiyi qıza qovuşa bilsin (Dədə Qorqud, 2008-ci il, IV say, s.173).

204A-1. Məcburi sevgi. Xan gözəl bir qızı sevir. Qız isə kasıb bir oğlanı sevir. Xan fikrindən əl çəkmir. Qız o qədər ağlayır ki, göz yaşından göl yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 55).

204A-2. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevir. Qızı başqa oğlan zorla ələ keçirmək istəyir. Sevdiyi oğlanı oxla yaralayır qızı yaxalamaq istəyirlər. Çarəsiz qız ağlayır, göz yaşının damcılarından göl yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 261; Paşayev, ATXR, s. 161).

204B. Məcburi sevgi. Bəy oğlu bir qızı sevir. Qız isə başqasını sevir. Bəy oğlu qızı qaçırtmaq istəyir. O, qızın sevdiyi oğlanı oxla vurub öldürür. Çarəsiz qız Allaha yalvarıb ağaca çevrilir (Acalov, AMM, s. 75, mətn 117; AFA, Naxçıvan folkloru, I, s.72; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s.118).

204C-1. Məcburi sevgi. Bəyin kasıb bir gəncin həyat yoldaşına gözü düşür. Bəyin fikrini başa düşən gəlin daşa dönməsi üçün dua edir. Allah onu daşa çevirir (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 55; Paşayev, AXƏ, s. 21; Dərbənd folk. örnəkləri, I kitab, s. 86)

204C-2. Məcburi sevgi. Kəndin katdasi nişanlı qızı ələ keçirmək istəyir. Qız təqibdən canını qurtara bilmədiyi üçün Allaha dua edib daşa çevrilir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 60, s. 84).

204C-3. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevirlər. Varlı tacir qızı zorla öz oğluna almaq istəyir. Onlar qızın sevgilisini öldürmək istəyirlər, oğlan özünü çaya atıb ölür. Çarəsiz qalan qız dua edib daşa dönür (Paşayev, ATXR, s. 96).

204C-4. Məcburi sevgi. Əri düşmənlə döyüşdə həlak olan gəlini yad bir oğlan qaçırdır. Əlacsız qalan gəlin üzünü göylərə tutub dua edir. Allah onu qayaya çevrir. O vaxtdan bu qaya Gəlin qaya adlanır (AFA, Naxçıvan, I, mətn 58, s.82).

204D. Məcburi sevgi. Bəy oğlu könlü olmayan bir qızı zorla almaq istəyir. Çarəsiz qız dua edib alabaxta quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 70, mətn 100 (= AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 89).

204E. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevirlər. Ancaq başqa oğlan qızı zorla almaq istəyir. Qız gizləncə sevdiyi oğlanla görüşə gedir. Nişanlısı onları təqib edir. Çətin vəziyyətdə qalan oğlan Tanrıya dua edib kömək istəyir. Qız bulağa, oğlan daşa dönür (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 75; s.77; Dədə Qorqud, 2007, III say, s.154)

204F. Məcburi sevgi. Şah oğlu toy günü gəlini görür və ələ keçirmək istəyir. Başqasına yar olmağı qəbul edə bilməyən gəlin Allahdan quş olmasını diləyir. Allah onu əli xınalı kəkliyə çevirir (Tovuz folk. örnəkləri II, s.7).

204G. Məcburi sevgi. Zalım bir padşah gözəl qızları ələ keçirir. Bir gözəl qızı da zorla anasından ayırdığına görə ana dərdən ölür. Qız anasının qəbri üstünə gəlir və dua edib boynubükük gülə çevrilir. Bənövşə o gündən kol dibində bitir (Paşayev, AXƏ, s. 82).

205. Çarəsiz gəlin. Toy günü əmisi oğluna nişanlı olan qızın əl-ayağına xına qoyurlar. Birdən başqa bir oğlan yengənin əlini-ayağını bağlayıb gəlini qaçırdır. Qız namusunu qurtarmaq üçün Tanrıya yalvarır. Tanrı qızın duasını eşidir, onu kəkliyə çevirir (Paşayev, AXƏ, s. 91 (=Acalov, AMM, s. 68, mətn 94); AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 76 (qüsurlu variantı)).

206. Çobanın sevgisi. Sevdiiyi qızı çobana vermək istəmir-lər. Düşmənlər qızı oda atıb yandırirlər. Çoban qızı oddan çıxarda bilmir, dua edib pərvanəyə çevrilir, odun başına dolanır (QFBT, I kitab, mətn 14, s.22)

207A-1. Ananın fəryadı. İki əkiz qardaş bir qızı sevir, onun üstündə savaşırlar. Qız xəbər verir, ana gəlib oğlanlarını qan içində görür. Ana çarəsiz qalıb dua edir ki, onu selə döndərsin, oğlanlarının arasında bənd olsun. Ana Kür çayına dönür, oğullarını bir-birindən uzaqlaşdırır (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 62).

207A-2. Ananın fəryadı. Qafqazla Şah dağı qardaş, Samur da onların məhləsində bir qız olur. Hər ikisi Samuru sevir. Bir-biri ilə savaşıyan qardaşları ayıra bilməyən Samur dua edir ki, qardaşların hərəsi bir tərəfdə dağa, o da bu dağlar arasında çaya çevrilsin. Ondan sonra Samur çay olur, bu yanındakı Şah dağ, o yanındakı da Qafqaz dağdır (Azsaylı xalqların folkloru, VI cild).

Düşmən təqibi (230-260)

230A-1. Çarəsiz qardaşlar. Düşmənlər yurda hücum edirlər. Bir yaşlı kişinin yeddi azyaşlı oğlu düşməinə müqavimət göstərə bilmirlər. Bu utanandan xilas olmaq üçün Tanrıya yalvarıb dağa çevrilirlər (Acalov, AMM, s. 41, mətn 26 (= AFA, İrəvan çuxuru folkloru, s. 75); QFBT, V kitab, mətn 54, s. 88).

230A-2. Çarəsiz qardaşlar. Ölkəyə hücum edən düşmənlər gözəl bir qızı zorla ələ keçirmək istəyirlər. Düşmənin qarşısında köməksiz qalan qardaşlar Allaha dua edib daşa çevrilirlər (AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s.75).

230A-3. Çarəsiz qardaşlar. Kəndin bir tayfası düşmən olduğu başqa bir tayfanın mal-qarasını zorla ələ keçirmək istəyir. Kənddə tək qalan cavan oğlan məğlub olacağını görüb Allahdan kömək istəyir. Allah oğlanı sürüsü ilə bərabər daşa çevrilir (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 85).

231A-1. Təqib olunanlar. Düşmənlər çobanı təqib edirlər. Çarəsiz qalan çoban Allaha yalvarır, sürüsü ilə birlikdə daşa çevrilir (QFBT, IV kitab, mətn 97, s.115).

231A-2. Təqib olunanlar. Üç övliya qardaş düşmən hücumundan qaçarkən ələcsiz qalıb dua edərək daşa çevrilirlər (QFBT, I kitab, mətn 17, s.23).

231A-3. Təqib olunanlar. Düşmənin hücumuna məruz qalan qız-gəlinlər xilas olmaq üçün körpələri ilə birlikdə Allahdan kömək

istəyirlər. Allah onları daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 118, mətn 218; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 107; Paşayev, ATXR, s. 107).

231A-4. Təqib olunanlar. Bir atlı gəlini təqib edir. Gəlin namusunu qorumaq üçün dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 60, s. 91, s. 112; Paşayev, AXƏ, s. 38; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 85; AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 86; AFA, QFBT, I kitab, s. 150, mətn 112; AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Acalov, AMM, s. 116, mətn 213; Yardımlı folk. örnəkləri, I kitab, s. 68; AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 209).

231A-5. Təqib olunanlar. Bir qız naxırçı işləyən atasına çörək aparır. Üç atlının onu təqib etdiyini görən qız Allahdan daş olmasını istəyir. Allah onu daşa döndərir (Paşayev, AXƏ, s. 26 (= Paşayev, ATXR, s.62)).

232. Kündənin daşa dönməsi. Fatma nənə kündə yayarkən düşmənlər gəlir. Fatma nənə kündələrin düşməne qismət olmaması üçün Allaha dua edir. Allah kündələri və oxlovu daşa döndərir (QFBT, I kitab, s. 130, mətn 82).

Qorxu (260-300)

260A-1. Heyvan qorxusu. İlan sürünə-sürünə qıza tərəf gəlir. Qız qorxub Allahdan daş olmasını istəyir. İlan da, qız da, yaxınlıqdakı qoyunlar da daşa dönür (QFBT, III kitab, mətn 88, s. 96).

260A-2. Heyvan qorxusu. Bir qız çay qırağında paltar yuymuş. Bir əjdaha ilanın ona tərəf gəldiyini görür. İlana yem olmamaq üçün Allaha yalvarır ki, onu daşa çevirsin. Qayanın üstündə daş olmuş ilan indi də var (Müəllifin şəxsi arxivi).

260A-3. Heyvan qorxusu. Çoban qoyun otaranda qayadan ilan sallanır. Çoban qorxusundan xilas olmaq üçün Allaha dua edir, çoban, qoyunlar və ilan daşa çevrilir (QFBT, IV kitab, mətn 19, s. 20).

260A-4. Heyvan qorxusu. Bir kişi dağın ətəyi ilə gedəndə bir ayı ona tərəf gəlir. Kişi qorxusundan Allaha dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 63).

260A-5. Heyvan qorxusu. Təsbeh daşı axtarmağa gedən mollaya ayı hücum edir. Molla qorxusundan Allaha dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s.75).

260A-6. Heyvan qorxusu. Bir molla alaçıqdan bir az uzaqda namaz qılır. Birdən bir ayının ona tərəf gəldiyini görür. Əlacsız qalan molla xilas olması üçün Allaha dua edir. Allah onu daşa döndərir (AFA, Qaraqoyunlu folkloru, VII kitab, s. 66, Əliyev, s.24)

261A-1. İtən heyvanlar. İsa və Musa adında iki oğlan cüt sürürlər. Dincəlmək üçün yatanda öküzlər qaçırlar. Onlar öküzləri tapa bilmirlər. Ağaları çox zalım adam olduğuna görə qorxub Allahdan quş olmalarını diləyirlər. Allah onları quşa döndərir (Acalov, AMM, s. 70, mətn 101).

261A-2. İtən heyvanlar. Heyvanları itirən oğlan ağasının qorxusundan Allahdan quş olmasını istəyir, qırxqu quşuna çevrilir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, s. 19).

261A-3. İtən heyvanlar. İki qardaş öküzləri otarmağa gedirlər. Onlar dincəlib yuxulayanda öküzlər itir. Atalarının onları cəzalandıracağından qorxan qardaşlar Allaha yalvarıb qanadlı quş olmaq istəyirlər. Allah onları ququ quşuna çevirir (Baqri, I kitab, s. 235).

261A-4. İtən heyvanlar. Ağanın heyvanlarını otaran iki qardaş hava dumanlı olduğundan azıb evə gecikirlər. Ağanın onları cəzalandıracağından qorxan qardaşlar Allaha quşa çevrilmək üçün dua edirlər, İsx-Musax quşuna çevrilirlər (AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 115; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, s. 20; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 49 (I, II, III)).

261A-5. İtən heyvanlar. Qardaş-bacıya əziyyət verən ögey ana onları öküz otarmağa göndərir. Qardaş-bacı öküzü itirirlər. Ögey ananın qorxusundan evə gəlmək istəmirlər. Quşa çevrilmək üçün Allaha dua edirlər. Allah onları quşa çevirir (Axundov, s. 542).

261A-6. İtən heyvanlar. İki qardaş atlarını itirirlər. Nə qədər axtarsalar da, tapa bilmirlər. Ağalarından qorxub Allaha dua edib quşa çevrilirlər (QFBT, I kitab, mətn 16, s. 22).

261B-1. İtən heyvanlar. Üç qardaş xana çobanlıq edirlər. Hava dumanlı olduğu üçün qardaşlar qoyunları itirirlər. Xanın onları cəzalandıracağından qorxan qardaşlar xilas olmaq üçün dua edirlər. Allah onları dağa çevirir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 57).

261B-2. İtən heyvanlar. Çoban bəyin qoyunlarını otaranda güclü yağış başlayır. Sel qoyunları aparır. Bəyin onu cəzalandıracağından qorxan çoban əlacsız qalıb Allahdan daş olmasını diləyir.

Çoban da, iti də daşa dönür (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.122; AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 39 (qüsurlu variantı)).

261B-3. İtən heyvanlar. Zalım ağanın sürüsünə baxan çoban yuxusuz olduğu üçün dincəlidir, heyvanlar göldə boğulur. Çoban ağadan qorxur, xilas olmaq üçün Allaha dua edir. Çoban da, heyvanlar da daşa dönür (AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 52).

261C. İtən heyvanlar. Əmilərinin himayəsində olan iki qardaş danaları otaranda qurd gəlib heyvanları parçalayır. Əminin zülmündən qorxan oğlanlar dua edib bitkiyə çevrilirlər (AFA, Göyçə folkloru, III kitab, s.187; AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.107).

262. Gəlinin qorxusu. Gəlin körpəsi qucağında yol gedəndə güclü külək əsir. Gəlin küləyin körpəsini aparacağından qorxur, onu xilas etmək üçün Allaha dua edir. Allah ikisini də daşa döndərir (Paşayev, AXƏ, s. 12).

263. Zalım ata. Bir zalım ata qızını su gətirməyə göndərir. Qızı yıxılır, su yerə tökülür. Qız zalım atanın onu cəzalandıracağından qorxur, xilas olmaq üçün dua edir. Allah qızı daşa döndərir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 62, s.85; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 60)

264. Yad kişi qorxusu. Yolla gedən qadın yad kişilərdən ehtiyat edir, Allahdan xilas olmasını istəyir. Allah onu daşa çevirir (AFA, Güney Azərbaycan folkloru, XIII, s. 125).

Zülm (300-320)

300A. Zalım ana və çarəsiz qız. Ögey ana və qızı yetim qıza zülm edir. Zülmə dözə bilməyən qız Allahdan ya daş, ya quş olmasını istəyir. Allah onu quşa çevirir (Paşayev, AXƏ, s. 104).

300B. Zalım ana və çarəsiz qız. Qız ögey ananın zülmündən qaçıb anasının qəbri üstündə ağlayır, susuzlayır, Allaha dua edib su istəyir. Allah bulaq yaradır (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 112).

300C. Zalım ana və çarəsiz qız. Zalım qaynana gəlininə əziyyət verir, uşağını yedizdirməyə də imkan vermir. Gəlin o qədər bezir ki, Allaha yalvarıb ot olması üçün dua edir. Uşağı gülə (mənbədə: civciv gülü), özü də yemliyə çevrilir (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 127).

301. Çarəsiz ananın göz yaşı. Ana ögey ananın körpə balaşına verdiyi zülmələri görür, dözə bilmir, göz yaşı tökür. Onun göz yaşından ağ bənövşə yaranır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

302A. Zalım övlad. Ana xəstələnir, susuzlayır, övladlarından su istəyir. Dörd ovladdan heç biri anaya su vermir. Ana Allaha dua edib bu dərddən xilas olmaq istəyir. Allah ananı qu quşuna çevirir. Uşaqlar peşman olub ananın dalınca qaçirlar. O gündən qu quşu yuva qurub bala çıxartmır (Paşayev, AXƏ, s. 95; Paşayev, ATXR, s. 237).

302B. Zalım övlad. Oğul tez-tez ananın qəlbinə dəyir. Ana heyvana dönməsi üçün Allaha dua edir. Allah ananı kirpiyə çevrilir,

dingəsindəki iynəsi bütün dərisinə yayılır (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 124).

303. Ögey qardaşlar. Bir kişinin Arpa adlı oğlu olur. Arpanın anası ölür, atası başqa qadınla evlənir. Apranın Buğda adlı ögey qardaşı olur. Buğda Arpa ilə yola getmir, ona əziyyət verir. Ata bu vəziyyətə dözməyib Allaha yalvarır ki, uşaqlarının hərəsini bir yana salsın (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.108).

Utanc (320-340)

320. Tovuzun utancı. Süleyman peyğəmbər Tovuzla evlənir. Tovuz öz ayaqlarının çirkinliyinə görə utanır və quşa dönməsi üçün dua edir (Axundov, s. 543; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 52).

321A-1. Gəlinin həyası. Gəlin göldə yuyunanda qaynatası onu görür. Gəlin həyasından Allaha yalvarıb ya daş, ya quş olmasını istəyir. Allah gəlini daşa döndərir (Paşayev, ATXR, s. 181; AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 54).

321A-2. Gəlinin həyası. Gəlin saçını yuyanda qaynı (qaynatası) gəlib onu görür. Gəlin utanır, Allaha dua edib daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 142; Paşayev, ATXR, s. 177).

321A-3. Gəlinin həyası. Gəlin saçını yuyanda qaynatası gəlib görür. Utancdan dua edib arxasındakı körpə ilə birlikdə daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 85, mətn 144; Paşayev, AXƏ, s. 16 (=Paşayev, ATXR, s. 93)).

321A-4. Gəlinin həyası. Gəlin saçını darayanda qaynı gəlib görür. Xəcalətindən Allaha dua edib daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 85,

mətn 145; 238; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 13, s. 18; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 12, s. 18; Güney Azərb. folkloru, IV kitab, s. 318; Dədə Qorqud, 2008, II say, s.155 (I); Baqri, I kitab, s. 236).

321A-5. Gəlinin həyası. Gəlin körpəsi ilə birlikdə çayda yuyunanda qaynatası gəlib görür. Gəlin xəcalətdən qurtarmaq üçün Allaha dua edir, çiyindəki paltarı, qucağındakı uşağı ilə birlikdə daşa dönür (QFBT, X kitab, mətn 52, s. 91, Paşayev, ATXR, s. 89).

321B-1. Gəlinin həyası. Gəlin saçını yuyanda qaynatası gəlib görür. Utancından Allaha dua edib quşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 68, mətn 93; Paşayev, AXƏ, s. 90; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.89; AFA, İrəvan çuxuru folkloru, X kitab, s.71; Dədə Qorqud, 2008, II, s.157 (I, V).

321B-2. Gəlinin həyası. Gəlin saçını darayanda qaynata (qaynana) gəlib görür. Gəlin utancdan dua edib quşa çevrilir (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s.146, s.147, mətn II, III; Paşayev, ATXR, s. 231; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 48 (II, III).

321B-3. Gəlinin həyası. Qızlar göldə çiməndə oğlanlar gəlir, qızlar həya edib Allaha dua edirlər. Allah onları quşa çevirir (Şirvan folkloru, XI kitab, s. 76; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 49 (IV).

321C-1. Gəlinin həyası. Gəlin yuyunanda qaynatası gəlib onu çılpaq görür. Gəlin həyasından üzünü göyə tutub yalvarır ki, bu utancdan xilas olsun. Gəlin tısbağaya dönür, yuyunduğu tas isə onun çanağı olur (Paşayev, AXƏ, s. 241; Acalov, AMM, s.74, mətn 109; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 92).

321C-2. Gəlinin həyası. Gəlin yuyunanda qaynata gəlir. Utandığından tez yuyunduğu taxta təkənəni özü başına çəkir və Allaha dua edir ki, onu üzqaralıqdan qurtarsın. Allah gəlini tısbığaya çevirir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 14, s. 18; Dədə Qorqud, 2008, II say, s. 156 (III, IV); Baqri, III kitab, s. 4; Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 320 (I).

321C-3. Gəlinin həyası. Gəlin qolları açıq vəziyyətdə xəmir yoğurmuş. Qaynata (qaynana) gəlib onu görür, gəlin utanır, dua edir. Tanrı xəmir tabağını onun başına çevirir, gəlin tısbığaya dönür (Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 320 (II) , Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 145 (I).

321C-4. Gəlinin həyası. Gəlin çörəyi yaxşı bişirmir. Qaynanası onu danlayır. Gəlin utandığından Allaha dua edir ki, xəmir yoğurduğu qabı onun başına çevirsin. Tısbığa belə yaranır (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 145 (II).

321D-1. Gəlinin həyası. Qırx qız göldə çimir. Düşmənin gəldiyini görən qızlar əlacsız qalıb xilas olmaları üçün Allaha dua edirlər. Qaya parçalanır, qızlar övliya olub qayaya çəkilirlər. Həmin qaya indi ziyarətgahdır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 40 (III mətn).

322A-1. İtən daraq. Bir gün qulluqçu qız xanımın darağı ilə saçını darayır. Darağı qoyduğu yeri unudur, xanım darağı istəyəndə tapa bilmir. Qız xəcalətindən Allaha yalvarır ki, onu quş eləsin. Elə o vaxtdan qız turac quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 68, mətn 95 (= Paşayev, AXƏ, s. 91); Paşayev, AXR, s. 230, Axundov, s. 542).

322A-2. İtən daraq. Kişi saqqalını qırmaq üçün ülgücü istəyir. Xanım ülgücü tapa bilmir və xəcalətindən Allaha yalvarıb quşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 237).

322A-3. İtən daraq. Gəlin qaynananın hamam boxçasını düzəldərkən darağı tapa bilmir. Allaha dua edib quşa çevrilir (Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 48 (I)).

323. Çirkin qızın dərdi. Bir qız qüsurlu olduğu üçün utanır, dərd çəkir. Qız bu dərddən xilas olmaq üçün Allaha dua edir, Allah onu təpəyə çevirir (AFA, Muğan folkloru, XVII kitab, s. 105).

324. Qadağan olunmuş sevgi. Bacı-qardaş xəbərsiz bir-birlərini sevirilər. Onlar atadan ögey olduqlarına görə ana onlara qardaş-bacı olduqlarını deyə bilmir. Allaha dua edir ki, onları ayırılsın (AFA, Göyçə, III kitab, s. 150; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 9 (qüsurlu), 10, s. 17; QFBT, II kitab, mətn 4, s. 13 (qüsurlu variantı); QFBT, I kitab, mətn 3 (III), s. 16 (qüsurlu)).

Digər xilasolmalar (340-400)

340A. Susuz körpələr. Bir qadının Yusif adında oğlu olur. Bir gün ana oğlunu çimizdirir, xəstələnməsin deyə ona su vermir. Uşaq çox israr etsə də, ana su vermir. Sonra ana dözməyib su gətirməyə gedir, qayıdıb uşağın öldüyünü görəndə peşmançılıqdan Allaha yalvarıb quşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 91 (=AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 87); AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 230).

340B. Susuz körpələr. Qardaş-bacı susuzluqdan yanır, bibilərdən su istəyirlər. Bibi gec gəldiyinə görə onlar susuzluğa

dözmürlər, Allaha yalvarıb bir cüt göyərçinə çevrilirlər (QFBT, IV kitab, mətn 14, s.18).

341A-1. Həsərət çəkən doğmalar. İki qardaş, bir bacı olur. Qardaşlar atlarını itirir. Onlar atları axtarmağa gedirlər, bacılarına südlü aş hazırlamağı tapşıırırlar. Qız südlü aşı hazırlayır, amma qardaşlarını nə qədər axtarsa da, tapa bilmir. Çarəsiz qız dua edib quşa çevrilir. O quşa Hüt-hüt quşu deyirlər (Axundov, s. 541; SMOMPK, c. II, s. 242).

341A-2. Həsərət çəkən doğmalar. Bir qızın qardaşları itir. Qız çox axtarır, amma tapa bilmir. Allaha yalvarıb quş olmasını istəyir ki, qardaşlarını tapsın (Gədəbəy folklor örnəkləri, I kitab, mətn 35, s. 29; Paşayev, ATXR, s. 234).

341A-3. Həsərət çəkən doğmalar. Peyğəmbərin oğlu itir. Peyğəmbər iki nəfəri oğlunu axtarmağa göndərir. Onlar dua edib qanad istədilər ki, quş olub göyə uçub Yusifi axtarsınlar. İndi həmin quşlardan biri “Yusif”, digəri “Nəsib” deyir. Biri çağırır, digəri cavab verir (Axundov, s. 541; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 29, m. 36).

341A-4. Həsərət çəkən doğmalar. Bir qadının əri işləmək üçün başqa şəhərə gedir, söz verdiyi vaxtda qayıtmır. Yol gözləməkdən yorulan qadın dua edib quşa çevrilir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 229).

341B. Həsərət çəkən doğmalar. Qızılgülle bənövşə bacı-qardaşdı. Qızılgül itir. Bənövşə nə qədər gözləyir, qızıl gül gəlmir.

Gözləməkdən bənövşənin boynu əyri qalır (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 18 (II)).

341C. Həsərət çəkən doğmalar. Nişanlısı müharibəyə gedən Lalə həsrətə dözə bilməyib Tanrıdan kömək istəyir. Tanrı onu qırmızı paltarında bağıra qara gülə çevirir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 64, s. 86).

341D. Həsərət çəkən doğmalar. Güllə bülbül bir-birini sevir. Bir gün gül itir. Bülbül çox axtarır, ancaq gülü tapa bilmir. Bülbül özünə qarğış eləyir ki, gözünə pərdə çəkilsin. Ona görə bülbül gülü görmür (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 18 (I mətn); QFBT, II kitab, mətn 16, s. 29 (qüsurlu variantı)).

342. Gülənbərin Ayı və Günü qoruması. Qara deryadan Gün çıxır. Balıq onu udmaq istəyir. Gülənbər onun qarşısına qılinc tutur. Deryadan Ay çıxıb göyə qalxır. Balıq onu yemək istəyir. Gülənbər onu da yeməyə imkan vermir. Onun nəfəsindən Ay və Gün qırmızı rəng olur. İnsanlar salavat çevirəndə Ayın rəngi tökülür, açıq rəngə boyanır, Gün isə həmişəlik qırmızı qalır (Acalov, AMM, s. 35, mətn 6).

343. Ayın Günəşi xilas etməsi. Ayla Günəş bir-birini sevir. Cinlər, divlər Günəşə hücum edəndə dünyanı qaranlıq bürüyür. Ay xəbər tutub onlara hücum edir, qovur, Günəşi xilas edir (Acalov, AMM, s. 38, mətn 16).

344. Ayının yorğunluğu. Ayı əvvəl insan imiş. Arvadı ilə sahədə (mənbədə: mərəgüzdə) işləyirmiş. Yorulub oturub dincəlirlər. Yorğunluqdan Allaha yalvarırlar ki, onları bir cüt ayı eləsin, bu

müsbətdən xilas olsunlar (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 57, mətn 54).

345A-1. Ot əvəzinə verilən qız. Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Çarəsiz ata razılaşıır. Qız isə razılaşmır, atasına yalvarır ki, onu ağaya verməsin. Qız Allaha dua edir ki, ona kömək etsin. Ata səhər eşiyyə çıxır ki, hər tərəf yaşıllaşmış, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib (Acalov, AMM, s. 39, mətn 21; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 64).

345A-2. Ot əvəzinə verilən qız. Bir “gavur” Ülkərə aşiq olur. Həmin vaxt Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O, ot istəməyə gedəndə “gavur” əvəzində Ülkəri istəyir. Ülkər atasına razı olduğunu desə də, gizlin yerdə dua edib ulduza çevrilir (QFBT, VII kitab, mətn 7, s. 16).

346. Barsız çinar. Göyün üzünü qara buludlar alır, ağaclara gün düşmür. Ağaclar çinara məsləhət edirlər ki, bol su içib tez böyüsün, buludları aralasin ki, onlara gün düşsün. Çinar belə də edir, böyüyüb buludları deşir, ağaclara gün düşür, ancaq barsız olur. O vaxtdan çinarlar tez su içib yekəlirlər ki, qara buludlar göy üzünü tutmasın (QFBT, III kitab, mətn 27, s. 31).

347. Sevgilisini axtaran oğlan. Dan ulduzu bir oğlandır. Sevgilisi bulağa gedəndə hər gün tezdən çıxır ki, onu görə bilsin. Sevgilisini görə bilməyən oğlan həsrətdən dua edib ulduza çevrilir (Acalov, AMM, s. 39, mətn 20).

348. Susuzlayan uşaq. İki atlı yolla gedir. Uşaq su istəyir. At ayağını yerə vurur, bulaq yaranır. Sonra uşaq yatmaq istəyir. Atın ayağını qoyduğu daş beşiyə çevrilir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 279, s. 166).

349A-1. Övlad dərdi. QIZINI ayı parçalayan ata övlad dərdinə dözə bilmir, Allaha dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 73).

349A-2. Övlad dərdi. QIZI qayadan yıxılıb ölən ata bu dərdə dözə bilmir, dua edib daşa çevrilir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

350A-1. Susuzların duası. Övliya yolla gedəndə susuzlayır. Allaha yalvarır ki, su yetirsin. Həmin yerdən bulaq qaynayır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 276, s. 165; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 269, s. 163).

350A-2. Susuzların duası. Üç qardaş yolla gedəndə susuzlayırlar. Allaha su yetirməsi üçün dua edirlər. Allah duanı qəbul edir, bulaq yaradır (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 123).

350B. Susuzların duası. İl quraqlıq keçir. Bir qız Allaha yalvarıb yağış istəyir. Duası qəbul olur, yağış yağır, yaşıl ardıca çevrilir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 71, səh. 92).

351. İnsanlardan gizlənən qarı. Bir qarı insanlardan gizlənib bir zağaya sığınır. Bir nəfər zağaya gəlir, onu görür. Qarı həmin insana göründüyünə görə daşa dönməsi üçün Allaha yalvarır. Allah onu daşa çevirir, həmin yer ziyarətgahdır (Paşayev, ATXR, s. 73).

352. Zalım ananın peşmanlığı. İki qardaş buzovu itirirlər. Ana onları döyür və tələb edir ki, buzovu tapıb gətirsinlər. Onlar gedirlər, ancaq geri qayıtmırlar. Ana nə qədər gözləyir, gəlmirlər. Ana tutduğu işdən peşman olub Allaha yalvarır və Hop-hop (mənbə-də: hibop) quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 92).

353A-1. Övlad həsrəti. Övladı olmayan bir qadın ziyarət yerində dua edib yuxuya gedir, Allah duasını qəbul edir, o hamilə qalır. Bu vaxtdan həmin məkan ziyarətqah olur (AFA, XII cild, Zəngəzur folkloru, s.39; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 44).

353A-2. Övlad həsrəti. Övladı olmayan dərddli bir qadına nurani qoca dua edib dağın dəşikli hissəsindən keçməyi məsləhət edir. Qadın dağın dəşikli yerindən keçir, niyyəti hasil olur. Həmin vaxtdan bura ziyarət yeridir (Dərbənd folk. örnəkləri, I kitab, s. 81).

354. Kasıb kəndlinin yuxusu. Bir kasıb kişi buğdasını əkməyə öküz tapa bilmir. Yuxuda bir nəfər ona məsləhət edir ki, toxumu zəmiyə aparsın. Kişi toxumu aparır, özü gizlənir. Görür ki, buğalar zəmini əkirlər. Kişi yaxınlaşanda buğalar qeyb olur. O vaxtdan bu yer ziyarətqahdır (AFA, XII cild, Zəngəzur folkloru, s. 43).

355. Peyğəmbərin ölümü. Peyğəmbər xəstə yatanda ona qulluq edən qız Allaha dua edir ki, onu elə bir varlığa çevrisin ki, peyğəmbərin can verməsini, ölümünü görməsin. Allah onu ayağı xınalı göyərçinə çevirir (AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, saxlanma vahidi 613).

Günahkarlar (400-600)

Xəsislik (400-430)

400A-1. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. Bir çoban əmlək yemək istəyən hamilə qadına kiçik kəsib yedizdirmək istəyir. Digər çoban onun pis əməlini başa düşür, gizləncə kiçüyü gizlədib əmlək kəsib bişirir. Gəlinə kiçik əti yedizdirmək istəyən çoban isə Allah tərəfindən cəzalandırılır, çiyində çomaq daşa dönür (Acalov, AMM, s. 118, mətn 217).

400A-2. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. Çoban evinə qonaq gələn Xızır peyğəmbərə quzu adı ilə pişik kəsir. Xızır çobanla sürüsünü daşa çevirir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

400A-3. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. Varlı bir qarı xəsislikdən evinə gələn qonağa pişik əti yedizdirmək istəyir. Qarının məqsədi qonağa ağah olur. Qonaq qarının məqsədini başa düşür, onun var-dövlətinin daşa çevrilməsi üçün dua edir. Qarının var-dövləti və dəvəsi daşa çevrilir (SMOMPK II, s. 78).

400B. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. İsa peyğəmbər varlı bir evə qonaq gedir. Ev yiyəsi xəsislikdən qonağa pişik kəsir. Peyğəmbər bu işdən xəbər tutur, pişiyin ətinə yeyir, sümüklərini, baş-ayağını bir yerə yığır, nəfəs verib onu canlandırır. Sonra pişiyə əli ilə sığal çəkir. Ona görə də pişiyin tükü arxaya doğru daranıb. Peyğəmbər kişiyə qarşı eləyir. İndi çöllərdəki maral-ceyran həmin kişinin qoyunları, dovşan onun pişiyidir (QFBT, I kitab, mətn 20, s. 24).

400C. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. İsa peyğəmbər kasıb bir evə qonaq gedir. Evdə heç nə olmadığına görə ev yiyəsi qonağa pişik kəsir. Peyğəmbər bu işdən xəbər tutur, onlara çoxlu mal-heyvan yetirir. Pişiyə isə əlini çəkib alqış edir. O vaxtdan pişik hər işə yarayır, arxası yerə dəymir (QFBT, VI kitab, s. 36).

401A-1. Xəsisliyin cəzası. Bir yolçu çobandan çörək istəyir, çoban xəsislik edib vermir. Yolçu çobana qarğış edir. Çoban da, sürüsü də daşa dönür (QFBT, III kitab, mətn 77, s. 87; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 134).

401A-2. Xəsisliyin cəzası. Kasıb bir kişinin atı ölür. O, varlı qonşusundan at borc istəyir. Varlı kişi xəsis olduğuna görə bəhanələr gətirib at vermək istəmir. Cüt vaxtı qurtarır və kasıb ac qalır. Allah varlı kişini cəzalandırır, ilxıdakı atlarının hamısını daşa döndərir (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 71).

401A-3. Xəsisliyin cəzası. Aclıq dövründə kasıb insanlar bir varlıdan çörək istəyirlər. Varlı xəsis olur, heç kimə çörək qıymır. Aclıqdan zülm ərsəə dayanır, oğurluq, qətl baş alıb gedir. İnsanlar çarəsiz qalıb həmin xəsisin daşa dönməsi üçün Allaha dua edirlər. Allah xəsis varlını daşa çevirir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 165).

401A-4. Xəsisliyin cəzası. Darcan qarı çalğı yığmağa gedir. Götürdüyü yeməyi təkə özü yeyir, itə vermir. İt aclıqdan üzünü göyə tutub ulayır, ona qarğış edir. Allah Darcan qarını cəzalandırır, şələsi dalında daşa dönür (AFA, Göyçə folkloru, III kitab, s. 149).

401B. Xəsisliyin cəzası. Bir qadın çörək bişirir. İt ulasa da, ona çörək vermir. Bu hərəkət Allaha acıq gedir, zalım qadını cəzalandırmaq üçün göyü yerdən uzaqlaşdırır (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 14, mətn 7).

402. Xəsis ata. Ayı əvvəl çox varlı, ancaq xəsis bir insan imiş. Onun qızı kasıb və ac bir kəndliyə çörək verir. O, bu hərəkətinə görə qızını cəzalandırır, əlini balta ilə kəsir. Allah da onu cəzalandıraraq ayıya çevirir (Baqri, I kitab, s..233).

403. Fatma nənənin qarğışı. Fatma nənə Arazın hay-küyündən o taydakıların səsini eşidə bilmir, çayın lal olması üçün qarğış edir. O vaxtdan Araz sakit axır (QFBT, I kitab, mətn 101, s. 139).

404. Suyu azalan çay. Bir ananın övladını sel aparır. Ana körpəsini xilas edə bilmir, Allaha yalvarır ki, seli kəssin. Allah ananın duasını eşidib çayın suyunu azaldır. O vaxtdan çayın suyu azdır (Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 52).

Pintilik (430-460)

430. Natəmiz su. Ayın anası çörək bişirəndə üzünü çirkli su (mənbədə: əl suyu) ilə yuyur, o vaxtan Ayın üzünə ləkə düşür (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 17; Şərur folkloru, I kitab, s. 41, mətn 17).

431A. Gəlinin pintiliyi. Bir gəlin xəmir yoğuranda əlini natəmiz yerinə vurur. Çirkli əllə xəmir tasına yaxınlaşanda tas çevrilib onun başına keçir, gəlin Tası quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 70, mətn 102).

431B. Gəlinin pintiliyi. Bir gəlin su götürməyə gələndə bulağın gözünü çomağı ilə bulandırır. Bu iş Tanrıya xoş gəlmir, onu daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 139).

Kontaminasiya:

(570A-3)+431B

570A-3 Çoban susuzlayır, su yetirməsi üçün Allaha dua edir. Su qarşılığında bir ağ qoç, bir qara qoç kəsəcəyini vəd edir. Allah bulaq yaradır. Çoban suyunu içir, əhdinə əməl edib qoçları kəsir + **431B** Bir gəlin bulağa su götürməyə gələndə bulağın gözünü çomağı ilə bulandırır. Bu iş Tanrıya xoş gəlmir, onu daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 139).

Məsuliyyətsizlik (460-480)

460. Ata qarğışı. Bir gəlin körpəsinin ağlamasına məhəl qoymadan paltar yuyur. Atası bu hərəkətinə görə qızını qarğayır. Gəlin körpəsi qucağında daşa dönür (Paşayev, AXƏ, s. 13).

461. Yarıtılmaz övladlar. Gün və Ay bacı-qardaşdır. Ana Ayı oduna, Günü suya göndərir. Ay və Günəş gəlib çıxırlar. O vaxtdan Gün suda, Ay da göydə qaldığı üçün bir-birlərini görmürlər. Günəş də o vaxtdan sudan çıxır (Dədə Qoçrud, 2008, II say, s. 156 (III); Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 8, s. 16)

462. Milçəklə hörümçəyin düşmənçiliyi. Padşah heyvanları od gətirməyə göndərir. Hörümçək tez od dalınca gedir, amma təndirin yanında yuxuladığına görə milçək birinci gəlib çıxır. Padşah nə istədiyini soruşanda, milçək insanların süfrəsini birinci açmaq istədiyini söyləyir. O vaxtdan milçək süfrəyə tez gəlir. Hörümçək də

ona düşmən kəsilir, həmişə onu toruna salır. (QFBT, III kitab, mətn 21, s. 27, Zəngəzur folklor örnəkləri, I kitab, s. 42).

463. Ayın etinasızlığı. Ayla Günəşin anası çörək yapır. Günəşi çırpı gətirməyə göndərirlər. Anası Günəşi tək buraxdığına görə unlu əli ilə Ayı vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir. O vaxtdan Ay və Günəş bir-birindən ayrı düşürlər, Gün gündüz, Ay gecə çıxır (Acalov, AMM, s. 36, mətn 7).

464. Vəfasız dost. Paxla, saman və ocağın közü dostlaşıb yola çıxırlar. Yolda qarşılıqlarına çay çıxır. Saman közü belinə alıb, çayı o tərəfə keçirmək istəyəndə hər ikisi çaya düşürlər. Paxla kömək etmək əvəzinə dostlarına gülür. O qədər gülür ki, gülməkdən qarnı partlayır. O vaxtdan paxlanın qarnı yarıqdır (AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 117).

Çörəyə hörmətsizlik (480-500)

480A-1. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir gəlin çörək bişirəndə uşağı natəmiz olur. Gəlin tənbellik edir, uşağı təmizləmək üçün yuxaya əl atır. Göydən yaylıq düşsə də, yaylığın gözəlliyinə qıymır, yenə yuxaya əl atır. Üçüncü dəfə yenə yuxaya əl atanda gəlin daşa dönür. O vaxtdan göy də yerdən uzaqlaşır. (Acalov, AMM, s. 84, mətn 143; AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 10, V mətn; QFBT, VI kitab, S. 36; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 14, mətn 5, 6; Region folk. antologiyası, s. 22).

480A-2. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir qadın xəmir yoğuranda uşaq natəmiz olur. Qadın ayağa durmağa tənbellik edir, xəmirli əli ilə uşağını silir. Bu hərəkət Tanrıya xoş gəlmir, onu da, uşağını da daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 141).

480A-3. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir qadın yayma bişirəndə kündə ilə uşağı təmizləyir. Allah qadını, kündəni, oxlovu, sacı daşa döndərir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 42; QFBT, X kitab, mətn 56, s. 92)

480B. Gəlinin hörmətsizliyi. Keçmişdə Allah göydən un ələyirmiş. Gəlin uşağını unla silir. Bu iş Allaha xoş getmir, o vaxtdan onun yerinə qar ələyir (Müəllifin şəxsi arxivi).

480C. Gəlinin hörmətsizliyi. Gəlin göydən düşən yaylıqın gözəlliyinə qıymır, bişirdiyi yuxa ilə uşağını təmizləyir. Bu iş Allaha xoş getmir, o vaxtdan buğdanın, arpanın bərəkətini alır (QFBT, VI kitab, s. 36, QFBT, I kitab, s. 19 (I, II mətn); Şərur folkloru, I kitab, s. 44, mətn 26 (qüsurlu)).

480D. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir qadın uşağını bişirdiyi yuxa ilə təmizləyir. Bu iş Allaha xoş getmir, onu cəzalandıraraq yeri göydən uzaqlaşdırır (QFBT, II kitab, mətn 3, s. 13; QFBT, VII kitab, mətn 1, s. 14).

481. Yerə salınmış fətir. Bir qadın sacda fətir bişirir. Uşağı yanına gələndə o, fətirin birini yerə salır ki, uşaq onun üstündə otursun, paltarları toz olmasın. Ananın bu hərəkətindən göy qəzəblənir, yeddi qat yerdən uzaqlaşır (Paşayev, AXƏ, s. 137).

482. Naşükür dəyirmançı. Dəyirmançı taxıla, buğdaya etinasız münasibət göstərir. Allah onu cəzalandıraraq heyvana çevirir (SMOMPK, c. I, s. 207).

483. Yaxası bitli insan. Bir nəfər yaxasından düşən biti çörəyinin üstündə öldürür və yeyir. Bu hərəkətinə görə Tanrı onu ayıya çevirir. Ona görə də ayı ən pinti heyvan hesab olunur (Acalov, AMM, s. 74, mətn 113)

Oğurluq (500-530)

500. Oğru qardaş. İki qardaş buğda yığıb yorulub dincəlirlər. Qardaşlardan biri buğdanın bir hissəsini oğurlayır. Bir kişi oğlunun oğru qardaşa kömək etdiyini görür. Bu dərdə dözməyən ata Allahdan ölüm diləyir. Allah onu dağa çevirir. Oğurluq olduğu üçün buğda tayası (mənbədə: əmbüzü) də uca bir dağa, oğru qardaş əlindəki çanaqla daşa çevrilir (Yardımlı folk. örnəkləri, I kitab, s. 69).

501A-1. Haram məhsul. Kəndin ağası kasıb kəndlinin zəhmətinin bəhrəsinə tamah salır. Onun adamları kəndliyə məxsus buğdanı oğurlayarkən cəzalandırılır, daşa dönürlər (Yardımlı folk. örnəkləri, I kitab, s. 70).

501A-2. Haram məhsul. Şıx Eyib babanın qoyunlarının çobanı oğurluq edir. Çoban qoyunları sağıb maya vurur, pendir tutur. Amma oğurluq etdiyinə görə pendir daşa çevrilir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

502. Kiçik yoldaşın günahı. Beş yoldaş səfərə çıxırlar. Onlar yorulurlar, yollarını azırlar. Kiçik yoldaş oğurluq etməyi məsləhət görür. Görünməz qılınc onun boynunu vurur (AFA, İrəvan çuxuru, X kitab, s. 74).

503. Saman oğurluğu. Bir kişinin samanı qurtarır. Gedib o biri qohumundan saman oğurlayır. Yol boyu samanlar onun torbasından yerə tökülür. Samanyolu onun izidir (AFA, Ağdaş folkloru, XV kitab, s. 15).

504. Günün oğurlanması. Ayla Gün bir-birini sevir. Qara div Günü əsir edib bir mağarada asır. Ay hər axşam Qara divin yatmasını gözləyir, gecə mağaraya gəlib Gənlə görüşür. Bir gün Ay gəlib üzünü mağaranın daşına söykəyib divin yatmasını gözləyir. Div isə şühbələnib yatmır. Ayın üzü səhərə kimi daşın üzərində qaldığına görə ləkələnir. Həm də üzünün əksi daşda qalır. İndi də həmin daş var (Dədə Qorqud, 2007, III say, 152).

505. Pirdə oğurluq. Bir neçə nəfər pirdə qoyulan nəzirləri – pulları, qızıl əşyalarını oğurlayıb qaçarkən Allahın qəzəbinə gəlib daşa çevriliblər (Müəllifin şəxsi arxivi).

Kələk (530-560)

530A-1. Kələk və cəza. İnsan quşların bacarığını yoxlamaq üçün şərt qoyur ki, hansı quş ən hündürə uçsa, onu padşah elan edəcək. Birinci, qartal ən hündürə uçur, daha sonra cırt-cırt quşu ən hündürə qalxır. İnsan oğlu onun kələk işlətdiyini başa düşür və cəza olaraq “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini tapşırır. O vaxtdan cırt-cırt quşu kolluqda gəzir, o çöpü axtarır, amma tapa bilmir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 90).

530A-2. Kələk və cəza. Süleyman peyğəmbər quşlara xərac qoyur. Biləbitdən işdən yayınmaq üçün balaca olduğunu bəhanə edir və peyğəmbərdən xahiş edir ki, onu xəracdən azad etsin. Peyğəmbər cəza olaraq ona “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini tapşırır. O vaxtdan

quş həmin ağacı axtarır, tapa bilmir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII, s. 174).

531. Kələk və sarsıntı. Xəstələnən padşaha şahin-şonqar quşunu dərman deyirlər. Quşu padşahın hüzuruna gətirirlər. Quş vəzir-vəkilin padşaha kələk gəldiyini görür və padşaha məsləhət görür ki, heç vaxt vəzir-vəkil sözünə qulaq asmasın. O vaxtdan şahin-şonqar quşunun ətrafdakılara inamı ölür, özü də heç nəyə yaxınlaşmır, nəsil törətmir (Acalov, AMM, s. 72, mətn 106).

532A. Acgözlük. Dovşan balalarından soruşur: – Balalarım, sizə qırx gün süd verim, yoxsa yeeddiiii gün? Balaları aldanıb “yeddi” deyir. O vaxtdan dovşan balalarına yeddi gün süd verir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

532B. Acgözlük. Qaranquşdan soruşurlar: – Min il yaşamaq istəyirsən, ya biiir il? Qaranquş aldanıb bir il ömür seçir (Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 318 (I)).

Qısqançlıq (560-570)

560. Ağacların söyüdü qısqanması. Söyüd arxın kənarında bitib doyunca su içdiyinə görə başqa ağaclar onun paxıllığını çəkir, ona qarğış edirlər, ona görə də söyüdüün meyvəsi olmur, barsız olduğuna görə utanıb başını aşağı salır (QFBT, III kitab, mətn 26, s. 30).

561. Qaynananın qısqançlığı. Qaynana qısqandığına görə gəlinin barmağını kəsib çölə atır ki, oğlu ondan iyrensinsin. Gəlinin barmağı gülə çevrilir. O gülə gəlinbarmağı deyirlər (Paşayev, AXƏ, s. 71).

Nankorluq (570-580)

570A-1. Əməl edilməyən vəd. Ziyarətə gedən dəvəçilər Allaha su yetirməsi üçün dua edirlər, əvəzində bir dəvə qurban deyirlər. Allah çeşmə yaradır, onlar su içirlər, ancaq sözlərinə əməl etmirlər. Allah dəvəçini də, dəvələrini də daşa döndərir. İndi o daşlar qoşa Ağrı dağının arasındadır (Paşayev, AXƏ, s. 45).

570A-2. Əməl edilməyən vəd. Susuzlayan çoban su yetirməsi üçün Allaha dua edib, qurban kəsəcəyini vəd edir. Allah bulaq yaradır. Çoban suyu içəndən sonra vədinə xilaf çıxır, qurbanı kəsmir: qoltuğundan bit tutub öldürür. Vədinə xilaf çıxdığına görə çoban da, sürü də daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 82, mətn 134; s. 83 mətn 135; AFA, Qaraqoyunlu folkloru, VII kitab, s. 67; AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.100; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 94; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 132; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 135).

570A-3. Əməl edilməyən vəd. Susuzlayan çoban su yetirməsi üçün Allaha dua edir, əvəzində ağ qoçla qara qoçu qurban kəsəcəyini vəd edir. Allah bulaq yetirir, çoban vədinə əməl etmir. Allah onu sürüsü ilə birlikdə daşa döndərir (Acalov, AMM, s. 83, mətn 136, 137; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 55; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 54, mətn 30; AFA, Qaraqoyunu folkloru, VII kitab, s. 67; AFA, III, Göyçə folkloru, s. 138).

570A-4. Əməl edilməyən vəd. Çoban güclü yağış yağdığına görə sürünü aparmağa çətinlik çəkir. Allaha yalvarır ki, yağışı kəssin, əvəzində qurban kəsəcək. Yağış kəsəndən sonra vədinə əməl etmir, bit öldürür. Allah onu cəzalandırır, çoban, sürü və it daşa

dönür (AFA, III, Göyçə folkloru, s.168; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 55, mətn 31; QFBT, I kitab, 15, s. 22).

570A-5. Əməl edilməyən vəd. Sarvan dəvəsini çaydan keçirmək üçün Allaha dua edir ki, seli kəssin, əvəzində qurban kəsəcək. Duası qəbul olunan sarvan dəvələrini keçirdir, amma vədinə əməl etmir, qoynundan bit çıxarıb öldürür. Allah onu cəzalandırır, dəvələri ilə birlikdə daşa döndərir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Acalov, AMM, s. 84, 140).

570A-6. Əməl edilməyən vəd. Bir sarvan dəvəsini gur axan çaydan keçirə bilmir. Allaha dua edir ki seli kəssin. O, vəd edir ki, dəvəni qurban kəsəcək. Sel kəsir, sarvan dəvəni çaydan keçirir, amma dəvə əvəzinə qoyun kəsir. Allah onun dəvəsini daşa döndərir (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 102).

570A-7. Əməl edilməyən vəd. Çobanlar tonqal qalayıb isinirlər. Bir çoban dua edir ki, arandan qayıdana kimi tonqalda od qalsa, yeddi qoyun qurban kəsəcək. Sonra vədinə xilaf çıxır, köynəyindən bit tapıb tonqala atıb qurban deyir. Çoban, itləri və qoyunları daşa dönür (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 132; AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 40 (qüsurlu variantı)).

570A-8. Əməl edilməyən vəd. Çobanı yuxu tutur, ayılıb görür ki, sürüsü itib. Sürünü tapması üçün Allaha dua edir, əvəzində qoç qurban kəsəcəyini vəd edir. Əhdinə əməl etmir və daşa dönür (Acalov, AMM, s. 84, mətn 138; Acalov, AMM, s. 117, mətn 216).

571A-1. Ocaqda günah. Bir qadın ocaq yerindəki çınara od vurub yandırır, bu günaha görə cəzalandırılır, daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 281).

571A-2. Ocaqda günah. Bir kişi ocaq yerindəki çınarı kəsib ev tikmək istəyir, bu günaha görə cəzalandırılır, daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 281).

572. İlanın cəzası. İlan əvvəl əli-ayağı yerində olan gözəl heyvan imiş. İblisi behiştə apardığına görə Allah onu cəzalandıraraq indiki şəkllə salıb (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 144).

Digər günahlar (580-600)

580. Ayın dəcəlliyi. Bir qadın xəmir yayanda nəvəsi yuxaları dartıb cırır. Dəcəllik etdiyinə görə urvalar uşağın üzünə çəkilir. Ayın üzündəki ləkə həmin unun ləkəsidir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 11, s. 17).

581. Cinlərin Aya örtük çəkməsi. Cinlər insanlara pislik etmək istəyirlər. Ona görə Ayın qabağına örtük tuturlar ki, işığı yerə düşməsin. O vaxtdan Ay gecə çıxır (Acalov, AMM, s. 39, mətn 18).

582. Günün ulduzla qaçması. Gün ulduzların biri ilə qaçır. Əri Aya xəbər vermək üçün qab-qacaq döyəcləyirlər. Ay xəbər tutub gedib Günü gətirir. O vaxtdan Aydan sonra Gün çıxır (Acalov, AMM, s. 39, mətn 17).

583A-1. Dinsiz boyaqçı. Meymun əvvəl boyaqçı olur. O, heç vaxt ibadət etmir, müqəddəslərə istehza edir. Allah ibadət

etmədiklərinə görə qoca boyaqçıları cəzalandırıb donuza, cavan boyaqçıları isə meymuna çevirir (Baqri, I kitab, s.234).

583A-2. Dinsiz boyaqçı. Boyaqçı işə başlamazdan öncə dua etmir. Allah onu cəzalandırıb meymuna çevirir (SMOMPK, c. I, s. 207).

584. Acgöz qoyunlar. Çoban qoyunları nə qədər çox gəzdirib yemləsə də, qoyunlar razı qalmır, çobandan peyğəmbərə şikayət edirlər. Peyğəmbər özü qoyunları yemləsə də, onlar yenə ac qaldıqlarını deyirlər. Ona görə də peyğəmbər qoyunlara qarşı edir ki, “ayağın gəzsin, qarnın doymasın, dalınca gedən də yorulmasın” (QFBT, III kitab, mətn 34 (I, II), s. 37; QFBT, II kitab, mətn 29, s. 40; QFBT, IX kitab, mətn 35-36, s. 26).

585A. Toyuğun hikkəsi. Quşlar yarananda hamısı uçurmuş. Bir dəfə quşlardan biri deyir ki, Allah qoysa, sabah uçacağım. Toyuq deyir ki, Allah qoysa da, uçacağım, qoymasa da. O vaxtdan Allah toyuğu və onun sözünü təsdiqləyən quşları cəzalandırıb uçmaq qabiliyyətindən məhrum edir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 89; AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 212, QFBT, VI kitab, s. 37; QFBT, IV kitab, mətn 10, s.17; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 62).

585B. Toyuğun hikkəsi. Əvvəl toyuq da başqa quşlar kimi uça bilirmiş. Bir gün o Allaha naşükürlük edir. Bu, Allaha xoş getmir, o vaxtdan onun qanadlarını gödəldib uçmaq qabiliyyətindən məhrum edir, həm də yemək yeyib su içəndən sonra başını yuxarı qaldıraraq şükür edir (QFBT, III kitab, mətn 29, s. 32).

586. Mollaların günahı. İki axund onlardan kömək istəyəncavan gözəl gəlinə göz qoyurlar. Gəlin onların pis niyyətini başa düşür, cəzalandırılmaları üçün Allaha dua edir. Allah onları daşa döndərir (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.73; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 131).

587. Göyün qısqanclığı. Göy dağla buludun sevgisinə razı olmur. Bir dəfə yenə bulud dağa yaxınlaşanda Göy öz qırmancı ilə buludu döyür. O vaxtdan bulud göz yaşı tökür (Acalov, AMM, s. 40, mətn 22).

588. Qadınların sancısı. Əvvəllər hamilə qadın doğuş ağrısı çəkəndə əri də ağrı çəkirmiş. Sonra qadın Allaha yalvarır ki, uşağının başqasından olmasının üstü açılmasın. Allah ağrını qaytarıb qadınlara verir (AFA, Muğan folkloru, XVII kitab, s. 117; QFBT, I kitab, mətn 11, s. 20; QFBT, IV kitab, mətn 2, s. 10).

589. Keçinin günahı. Peyğəmbər ona əziyyət etdiyinə görə keçiyə qarğış edir. O vaxtdan keçi dağlarda-daşlarda gəzir (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 144).

Mübahisələr (600-700)

Ailə mübahisələri (600-640)

600. Bacıların qarğışı. İki bacı savaşırlar. Kiçik bacı böyük bacıya başından duman-qarın, böyük bacı kiçik bacıya başından ilan-çəyənin əskik olmaması üçün qarğış edir. Onların qarşılıqlı qarğışından bir cüt Ağrı dağı yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 45).

601. Fətir davası. Ana oğullarına fətir salırmış. Oğlanlar fətir üstündə savaşırlar. Bir qardaş xəncərlə digərinin başına vurur. Ana qəzəblənir və onları qarğayır. Ananın qarğışından qardaşlar dağa dönürlər (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 104; Paşayev, AXƏ, s. 31).

602. Qardaşların davası. İki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə yabanın yeridir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s.30).

603A-1. Ayın cəzalandırılması. Ay Günəşin oğludur (qızıdır – Şərur folk. örnəkləri, s. 39). Günəş xəmir yoğuranda Ay dəcəllik eləyib anasına mane olur. Günəş xəmirli əli ilə Aya sillə vurur. Xəmirin ləkəsi Ayın üzündə qalır (Acalov, AMM, s. 36, mətn 8, 10; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 47, mətn 10; Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 21; Şərur folkloru, I kitab, s. 42, mətn 18, 21).

603A-2. Ayın cəzalandırılması. Anası xəmir yoğuranda Ay gəlib ağlayır və çörək istəyir. Anası çörəyin hazır olmadığını desə də, o ağlamağa davam edir. Ana hirsələnib xəmirli əli ilə Aya sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (AFA, Dərələyəz folkloru, XV

kitab, s. 24; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 7, s. 16; Dədə Qorqud, 2008, II, s. 156 (II); Gədəbəy folklor örnəkləri, I kitab, s. 14, mətn 8).

603A-3. Ayın cəzalandırılması. Ay və Gün qardaş-bacıdır. Günün gözəlliyi Ayı qısqandırır. Günəşi qısqandığına görə anası əli xəmirli Ayı vurur. Ayın üzündəki ləkə ananın əlinin izidir (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s.14, mətn 1; QFBT, VII kitab, mətn 8, s. 17).

603A-4. Ayın cəzalandırılması. Bacı-qardaş savaşırlar. Sac külləyən ana küllü əli ilə Ayın üzünə sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzündə ləkə qalır (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 219).

603A-5. Ayın cəzalandırılması. Anası Aya iş tapşırır. Ay ananın sözünə baxmır. Sac külləyən ana əli küllü onu vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (QFBT, II kitab, mətn 4, s. 13; QFBT, VI kitab, I mətn; II mətn, s. 39; QFBT, I kitab, mətn 3 (III), s. 16).

603B. Ayın cəzalandırılması. Ay və Gün qardaş-bacıdır. Onlar gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ana əli xəmirli Ayın üzünə sillə vurur. Hər ikisini cəzalandırır. O vaxtdan biri gecə, biri gündüz çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 6, s. 16; Dədə Qorqud, 2008, II say, s. 156 (I); AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 14, mətn II, AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 53).

603C. Ayın cəzalandırılması. Anası Ayı oxlov gətirməyə göndərir. Ay oxlovu bacısı Günəşin gətirməsini istəyir. Onlar savaşırlar. Ana əli xəmirli Ayı vurur. Hər ikisi evdən qaçır. O vaxtdan Ayın

üzü ləkəlidir, Günəş günahı olmadığı üçün gündüz, Ay isə gecə çıxır (Paşayev, AXƏ, s. 138 (=Acalov, AMM, s. 38, mətn 13).

603D. Ayın cəzalandırılması. Günəşlə Ay bacı-qardaşdır. Anaları xəmir yoğurur. Günəş birdən xəmiri götürüb Ayın üzünə çırpır. Ana onlara qarğış edir ki, bir-birinə həsrət qalsınlar (AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 99; Acalov, AMM, s. 35, mətn 5).

603E. Ayın cəzalandırılması. Günəş və Ay bacı-qardaşdırlar. Günəş qardaşı Ayı qısqanır, ona görə də əlinin xəmirini onun üzünə çəkir. Ayın üzü ləkəli qalır (QFBT, I kitab, mətn 3 (II), s.16).

604. Günəşin gözəlliyi. Günəş anasına deyir ki, onu elə gözəl yaratsın ki, hamı həsəd aparsın. Ana qızının gözəlliyinə göz dəyəcəyinə görə çox narahat olur. O vaxtdan Günəş iynələrini elə sancır ki, heç kim onun gözəlliyinə baxa bilmir (QFBT, I kitab, mətn 3 (I), s.16).

605. Gündüz çıxmaq davası. Ayla Günəş dünyaya gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ay Günəşin gündüz çıxmasını ayıb hesab edir. Günəş Aya şüalarının köməkliliyi ilə özünü müdafiə edə biləcəyini söyləyəndən sonra Ay Günəşin gündüz çıxmasına razılaşır. O vaxtdan Ay gecə, Günəş gündüz çıxır (Acalov, AMM, s. 38, mətn 14).

Sevənlərin mübahisələri (640-670)

640. Günəşin qısqanchığı. Gün Ayın gözəlliyini qısqanır, ona görə də üzündəki xalı istəyir. Ay xalı verir, üzü qanla dolur. Çirkinləşdiyinə görə Gün daha Ayı görmək istəmir. Ay da Günəşin hərəkətindən hiddətlənib ondan uzaq gəzir. Həm də Gün çıxanda

üzünü pərdələyir ki, ləkəsi görünməsin (Dədə Qorqud, 2004, III, s. 128; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.62).

641A. Qarşılıqsız sevgi. Ay Günü sevir. Gün onu sevmir. Gün Aydan xilas olmaq üçün yerdən palçıq götürüb onun üzünə atır. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (Acalov, AMM, s. 36, mətn 9; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 47, mətn 11, Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 19 (qüsurlu).

641B. Qarşılıqsız sevgi. Ay Günəşi sevir. Günəş onu sevmir, ondan xilas olmaq üçün hey qaçır, Ay onu tutmaq üçün fırlanır. Ona görə də Ay çıxanda Günəş, Günəş çıxanda Ay yox olur, bir-birini görə bilmirlər (Şərur folkloru, I kitab, s. 42, mətn 19).

642. Günəşin cinlərlə davası. Cinlər, əjdahalar Günəşlə düşmənçilik edirlər. Bir dəfə onlar savaşırlar. Davada Günəş boğulur, üzünə qırmızı qan gəlir. O vaxtdan Günəşin rəngi qırmızıdır (Acalov, AMM, s. 38, mətn 15).

643. Ayın Günəşlə zarafatı. Günəş Ayın xanımı olur. Günəş ev işlərini görüb yorulur. Təndirə çörək yapanda Ay gəlib yorğun Günəşlə zarafatlaşmağa başlayır. Günəş bu zarafatdan qəzəblənib əlindəki xəmiri Ayın üzünə atır, onu təndirin yanında qoyub özü qaçır. O vaxtdan Ay Günəşi tuta bilmir. Ayın üzü ləkəlidir (Baqri, III kitab, s.10).

644. Günəşin oxla vurulması. Ovçu bir qızı sevir, onu evinə qonaq aparır. Qız tezdən durandan hər tərəfə nur yayılır. Ayın gözləri qamaşır, Günə yaxın gedə bilmir. Ayın qonşusu Günü tutmaq istəyir, ancaq tuta bilmir. Günəşin sinəsindən oxla yaralayır. Günəş

yaralı-yaralı göyün üst qatına qaçır. Donundadı qan izləri qurşaq şəklində yağışdan sonra görünür. Ay tutduğu işdən peşman olur, Günəşi axtarmağa gedir, ancaq ona çata bilmir (Acalov, s. 37, mətn 12 (=Paşayev, AXƏ, s. 137)).

Qonşu mübahisələri (670-700)

670. Ağrıdağın zərbəsi. Bir gün iki qonşu savaşı. Hamilə olan qonşu zərbədən balasını salır. Balasını salan qonşu zərbə ilə vurur, o biri qonşunun başı haçalanır. Deyirlər, o vaxtdan başı iki yerə bölünən dağ Haça dağdır. Ağrının saldığı bala isə Bala Ağrı adlanır (Acalov, AMM, s. 40, mətn 23; s. 41, mətn 24; Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.84)

671. Sac davası. Gün və Ay qonşu olurlar. Günün anası Ayın anasından çörək yapmaq üçün sac istəyir. Ayın anası özü çörək yaptığı üçün sacı vermir. Günün anası əli küllü onun üzünə vurur. Ayın üzündəki ləkə o vaxtdan qalır (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 38, mətn 16).

**AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN
ETİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRƏ GÖRƏ
SÜJET GÖSTƏRİCİSİ**

Səma cisimlərinin yaranışı haqqında

Ay və Günəşin yaranışı

200B. Sevgi və əngəl. Bir oğlan bir qızı sevir. Atası qızı başqasına vermək istəyir. Qız da, oğlan da Allaha dua edirlər ki, bir-birinə əbədi qovuşmaq üçün onları göylərə qaldırsın. Qız Günəşə, oğlan Aya çevrilir, o vaxtdan bir-birini tapa bilmirlər (Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 11; Region folk. antologiyası, s. 21).

324. Qadağan olunmuş sevgi. Bacı-qardaş xəbərsiz bir-birlərini sevirlər. Onlar atadan ögey olduqlarına görə ana onlara qardaş-bacı olduqlarını deyə bilmir. Allaha dua edir ki, onları ayırılsın (AFA, Göyçə, III kitab, s. 150; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 9 (qüsurlu), 10, s. 17; QFBT, II kitab, mətn 4, s. 13 (qüsurlu); QFBT, I kitab, mətn 3 (III), s. 16 (qüsurlu).

430. Natəmiz su. Ayın anası çörək bişirəndə üzünü çirkli su (mənbədə: əl suyu) ilə yuyur, o vaxtan Ayın üzünə ləkə düşür (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 17; Şərur folkloru, I kitab, s. 41, mətn 17).

461. Yarıtılmaz övladlar. Gün və Ay bacı-qardaşdır. Ana Ayı oduna, Günə suya göndərir. Ay və Günəş gəlib çıxmırlar. O vaxtdan Gün suda, Ay da göydə qaldığı üçün bir-birlərini görmürlər. Günəş də o vaxtdan sudan çıxır (Dədə Qoqrud, 2008, II say, s. 156 (III); Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 8, s. 16).

463. Ayın etinasızlığı. Ayla Günəşin anası çörək yapır. Günəşi çırpı gətirməyə göndərilər. Anası Günəşi tək buraxdığına görə unlu əli ilə Ayı vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir. O vaxtdan Ay və Günəş bir-birindən ayrı düşürlər, Gün gündüz, Ay gecə çıxır (Acalov, AMM, s. 36, mətn 7).

580. Ayın dəcəlliği. Bir qadın xəmir yayanda nəvəsi yuxaları dartıb cırır. Dəcəllik etdiyinə görə urvalar uşağın üzünə çəkilir. Ayın üzündəki ləkə həmin unun ləkəsidir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 11, s. 17).

582. Günün ulduzla qaçması. Gün ulduzların biri ilə qaçır. Əri Aya xəbər vermək üçün qab-qacaq döyəcləyirlər. Ay xəbər tutub gedib Günü gətirir. O vaxtdan Aydan sonra Gün çıxır (Acalov, AMM, s. 39, mətn 17).

602. Qardaşların davası. İki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə yabanın yeridir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s.30).

603A-1. Ayın cəzalandırılması. Ay Günəşin oğludur (qızıdır – Şərur folk. örnəkləri, s. 39). Günəş xəmir yoğuranda Ay dəcəllik eləyib anasına mane olur. Günəş xəmirli əli ilə Aya sillə vurur. Xəmirin ləkəsi Ayın üzündə qalır (Acalov, AMM, s. 36, mətn 8, 10; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 47, mətn 10; Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 21; Şərur folkloru, I kitab, s. 42, mətn 18, 21).

603A-2. Ayın cəzalandırılması. Anası xəmir yoğuranda Ay anasının gəlib ağlayır və çörək istəyir. Anası çörəyin hazır olmadığını desə də, o ağlamağa davam edir. Ana hirsələnib xəmirli əli ilə Aya sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 24; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 7, s. 16; Dədə-Qorqud, 2008, II, s. 156 (II); Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 14, mətn 8).

603A-3. Ayın cəzalandırılması. Ay və Gün qardaş-bacıdır. Günün gözəlliyi Ayı qısqandırır. Günəşi qısqandığına görə anası əli xəmirli Ayı vurur. Ayın üzündəki ləkə ananın əlinin izidir (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s.14, mətn 1; QFBT, VII kitab, mətn 8, s. 17).

603A-4. Ayın cəzalandırılması. Bacı-qardaş savaşırlar. Sac külləyən ana küllü əli ilə Ayın üzünə sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzündə ləkə qalır (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 219).

603A-5. Ayın cəzalandırılması. Anası Aya iş tapşırır. Ay ananın sözüne baxmır. Sac külləyən ana əli küllü onu vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (QFBT, II kitab, mətn 4, s. 13; QFBT, VI kitab, I mətn; II mətn, s. 39; QFBT, I kitab, mətn 3 (III), s. 16).

603B. Ayın cəzalandırılması. Ay və Gün qardaş-bacıdır. Onlar gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ana əli xəmirli Ayın üzünə sillə vurur. Hər ikisini cəzalandırır. O vaxtdan biri gecə, biri gündüz çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 6, s. 16; Dədə Qorqud, 2008, II say, s. 156 (I); AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 14, mətn II; AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 53).

603C. Ayın cəzalandırılması. Anası Ayı oxlov gətirməyə göndərir. Ay oxlovu bacısı Günəşin gətirməsini istəyir. Onlar savaşırlar. Ana əli xəmirli Ayı vurur. Hər ikisi evdən qaçır. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir, Günəş günahı olmadığı üçün gündüz, Ay isə gecə çıxır (Paşayev, AXƏ, s. 138 (= Acalov, AMM, s. 38, mətn 13).

603D. Ayın cəzalandırılması. Günəşlə Ay bacı-qardaş olur. Anaları xəmir yoğurur. Günəş birdən xəmiri götürüb Ayın üzünə çırpır. Ana onlara qarğıış edir ki, bir-birinə həsrət qalsınlar. (AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 99; Acalov, AMM, s. 35, mətn 5).

603E. Ayın cəzalandırılması. Günəş və Ay bacı-qardaşdırlar. Günəş qardaşı Ayı qısqanır, ona görə də əlixəmirli onun üzünə çəkir. Ayın üzü ləkəli qalır (QFBT, I kitab, mətn 3 (II), s.16).

604. Günəşin gözəlliyi. Günəş anasına deyir ki, onu elə gözəl yaratsın ki, hamı həsəd aparsın. Ana qızının gözəlliyinə göz dəyəcəyindən çox narahət olur. O vaxtdan Günəş iynələrini elə sancır ki, heç kim onun gözəlliyinə baxa bilmir (QFBT, I kitab, mətn 3 (I), s.16).

605. Gündüz çıxmaq davası. Ayla Günəş dünyaya gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ay Günəşin gündüz çıxmasını ayıb hesab edir. Günəş Aya şüalarının köməkliyi ilə özünü müdafiə edə biləcəyini söyləyir. Ay Günəşin gündüz çıxmasına razılaşır. O vaxtdan Ay gecə, Günəş gündüz çıxır (Acalov, AMM, s. 38, mətn 14).

640. Günəşin qısqanclığı. Gün Ayın gözəlliyini qısqanır, ona görə də üzündəki xalı istəyir. Ay xalı verir, üzü qanla dolur.

Çirkinləşdiyinə görə Gün daha Ayı görmək istəmir. Ay da Günəşin hərəkətindən hiddətlənib ondan uzaq gəzir. Həm də Gün çıxanda üzünü pərdələyir ki, üzünün ləkəsi görünməsin (Dədə Qorqud, 2004, III, s. 128; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.62).

641A. Qarşılıqsız sevgi. Ay Günü sevir. Gün onu sevmir. Gün Aydan xilas olmaq üçün yerdən palçıq götürüb onun üzünə atır. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (Acalov, AMM, s. 36, mətn 9; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 47, mətn 11, Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 19 (qüsurlu).

641B. Qarşılıqsız sevgi. Ay Günəşi sevir. Günəş onu sevmir, ondan xilas olmaq üçün hey qaçır, Ay onu tutmaq üçün fırlanır. Ona görə də Ay çıxanda Günəş, Günəş çıxanda Ay yox olur, bir-birini görə bilmirlər (Şərur folkloru, I kitab, s. 42, mətn 19).

642. Günəşin cinlərlə davası. Cinlər, əjdahalar Günəşlə dümənçilik edirlər. Bir dəfə onlar savaşırlar. Davada Günəş boğulur, üzünə qırmızı qan gəlir. O vaxtdan Günəşin rəngi qırmızıdır (Acalov, AMM, s. 38, mətn 15).

643. Ayın Günəşlə zarafatı. Günəş Ayın xanımı olur. Günəş ev işlərini görüb yorulur. Təndirə çörək yapanda Ay gəlib yorğun Günəşlə zarafatlaşmağa başlayır. Günəş bu zarafatdan qəzəblənib əlindəki xəmiri Ayın üzünə atır, onu təndirin yanında qoyub qaçır. O vaxtdan Ay Günəşi tuta bilmir. Ayın üzü ləkəlidir (Baqri, III kitab, s. 10).

644. Günəşin oxla vurulması. Ovçu bir qızı sevir, onu evinə qonaq aparır. Qız tezdən durandan hər tərəfə nur yayılır. Ayın

gözləri qamaşır, Günə yaxın gedə bilmir. Ayın qonşusu Günü tutmaq istəyir, ancaq tuta bilmir. Günəşin sinəsindən oxla yaralayır. Günəş yaralı-yaralı göyün üst qatına qaçır. Donundadı qan izləri qurşaq şəklində yağışdan sonra görünür. Ay tutduğu işdən peşman olur, Günəşi axtarmağa gedir, ancaq ona çata bilmir (Acalov, s. 37, mətn 12 (= Paşayev, s. 137)).

671. Sac davası. Gün və Ay qonşu olurlar. Günün anası Ayın anasından çörək yapmaq üçün sac istəyir. Ayın anası özü çörək yaptığı üçün sacı vermir. Günün anası əli küllü onun üzünə vurur. Ayın üzündəki ləkə ondan qalıb (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 38, mətn 16).

Ulduzların yaranışı

345A-1. Ot əvəzinə verilən qız. Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Çarəsiz ata razılaşıq. Qız isə razılaşmır, atasına yalvarır ki, onu ağaya verməsin. Qız Allaha dua edir ki, ona kömək etsin. Ata səhər eşiyə çıxır ki, hər tərəf yaşllaşmış, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib (A.A.calov, AMM, s. 39, 21; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 64).

345A-2. Ot əvəzinə verilən qız. Bir “gavur” Ülkərə aşıq olur. Həmin vaxt Ülkərin atasının otu qutarır, gedib gavurdan ot istəyəndə əvəzində Ülkəri istəyir. Ülkər atasına razı olduğunu desə də, gizlin yerdə dua edib ulduza çevrilir (QFBT, VII kitab, mətn 7, s. 16).

347. Sevgilisini axtaran oğlan. Dan ulduzu bir oğlandır. Sevgilisi bulağa gedəndə hər gün tezdən çıxır ki, onu görə bilsin.

Sevgilisini görə bilməyən oğlan həsrətdən dua edib ulduza çevrilir (Acalov, AMM, s. 39, mətn 20).

Səma cisimləri ilə bağlı digər yaranışlar

33. Peyğəmbərin Ayı birləşdirməsi. Ay Əvvəl parçalanmış vəziyyətdə idi. Məhəmməd Peyğəmbər dua edir, Ayın parçaları birləşir, o vaxtdan Ay bütöv olur (AFA, Şəki-Zaqatala, XIII, s. 209).

200B. Sevgi və əngəl. Bir oğlan bir qızı sevir. Atası qızı başqasına vermək istəyir. Qız da, oğlan da Allaha dua edirlər ki, bir-birinə əbədi qovuşmaq üçün onları göylərə qaldırsın. Qız Günəşə, oğlan Aya çevrilir, o vaxtdan bir-birini tapa bilmirlər (Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 11; Region folk. antologiyası, s. 21).

342. Gülənbərin Ayı və Günü qoruması. Qara deryadan Gün çıxır. Balıq onu udmaq istəyir. Gülənbər onun qarşısına qılınc tutur. Deryadan Ay çıxıb göyə qalxır. Balıq onu yemək istəyir. Gülənbər onu da yeməyə imkan vermir. Onun nəfəsindən Ay və Gün qırmızı rəng olur. İnsanlar salavat çevirəndə Ayın rəngi tökülür, rəngi açılır, Gün isə həmişəlik qırmızı qalır (Acalov, AMM, s. 35, mətn 6).

343. Ayın Günəşi xilas etməsi. Ayla Günəş bir-birini sevir. Cinlər, divlər Günəşə hücum edəndə dünyanı qaranlıq bürüyür. Ay xəbər tutub onlara hücum edir, qovur, Günəşi xilas edir (Acalov, AMM, s. 38, mətn 16).

401B. Xəsisliyin cəzası. Bir qadın çörək bişirir. İt ulasa da, ona çörək vermir. Bu hərəkət Allaha acıq gedir, zalım qadını

cəzalandırmaq üçün göyü yerdən uzaqlaşdırır (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 14, m. 7).

461. Yarıtılmaz övladlar. Gün və Ay bacı-qardaşdır. Ana Ayı oduna, Günü suya göndərir. Ay və Günəş gəlib çıxırlar. O vaxtdan Gün suda, Ay da göydə qaldığı üçün bir-birlərini görmürlər. Günəş də o vaxtdan sudan çıxır (Dədə Qoçrud, 2008, II say, s. 156 (III); Şəki folk. örnək-ləri, II kitab, mətn 8, s. 16).

463. Ayın etinasızlığı. Ayla Günəşin anası çörək yapır. Günəşi çırpı gətirməyə göndərir. Anası Günəşi tək buraxdığına görə unlu əli ilə Ayı vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir. O vaxtdan Ay və Günəş bir-birindən ayrı düşürlər, Gün gündüz, Ay gecə çıxır (Acalov, AMM, s. 36, mətn 7).

480A-1. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir gəlin çörək bişirəndə uşağı natəmiz olur. Gəlin tənbellik edir, uşağı təmizləmək üçün yuxaya əl atır. Göydən yaylıq düşsə də, yaylığın gözəlliyinə qıymır, yenə yuxaya əl atır. Üçüncü dəfə yenə yuxaya əl atanda gəlin daşa dönür. O vaxtdan göy də yerdən uzaqlaşır (Acalov, AMM, s. 84, mətn 143; AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 10, V mətn; QFBT, VI cild, s. 36; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 14, m. 5, 6; Region folk. antologiyası, s. 22).

480B. Gəlinin hörmətsizliyi. Keçmişdə Allah göydən un ələyirmiş. Gəlin uşağın yanını unla silir. Bu iş Allaha xoş getmir, o vaxtdan onun yerinə qar ələyir (Müəllifin şəxsi arxiv).

480D. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir qadın uşağını bişirdiyi yuxa ilə təmizləyir. Bu iş Allaha xoş getmir, onu cəzalandıraraq yeri

göydən uzaqlaşdırır (QFBT, II kitab, mətn 3, s. 13; QFBT, VII kitab, mətn 1, s. 14).

481. Yerə salınmış fətir. Bir qadın sacda fətir bişirir. Uşağı yanına gələndə o, fətirin birini yerə salır ki, uşaq onun üstündə otursun, paltarını toz olmasın. Ananın bu hərəkətindən göy qəzəblənir, yeddi qat yerdən uzaqlaşır (Paşayev, AXƏ, s. 137).

503. Saman oğurluğu. Bir kişinin samanı qurtarır. Gedib o biri qohumundan saman oğurlayır. Yol boyu samanlar onun torbasından yerə tökülür. Samanyolu onun izidir (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 15).

504. Günün oğurlanması. Ayla Gün bir-birini sevir. Qara div Günü əsir edib bir mağarada asır. Ay hər axşam Qara divin yatmasını gözləyir, gecə mağaraya gəlib Günlə görüşür. Bir gün Ay gəlib üzünü mağaranın daşına söykəyib divin yatmasını gözləyir. Div isə şübhələnib yatmır. Ayın üzünü səhərə kimi daşın üzərində qaldığına görə ləkələnir. Həm də üzünün əksi daşda qalır. İndi də həmin daş var (Dədə Qorqud, 2007, III say, 152).

580. Ayın dəcəlliyi. Bir qadın xəmir yayanda nəvəsi yuxaları dartıb cırır. Dəcəllik etdiyinə görə urvalar uşağın üzünə çəkilir. Ayın üzündəki ləkə həmin unun ləkəsidir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 11, s. 17).

581. Cinlərin Aya örtük çəkməsi. Cinlər insanlara pislik etmək istəyirlər. Ona görə Ayın qabağına örtük tuturlar ki, işığı yerə düşməsin. O vaxtdan Ay gecə çıxır (Acalov, AMM, s. 39, mətn 18).

582. Günün ulduzla qaçması. Gün ulduzların biri ilə qaçır. Əri Aya xəbər vermək üçün qab-qacaq döyəcləyirlər. Ay xəbər tutub gedib Günü gətirir. O vaxtdan Aydan sonra Gün çıxır (Acalov, AMM, s. 39, mətn 17).

587. Göyün qısqanclığı. Göy dağla buludun sevgisinə razı olmur. Bir dəfə yenə bulud dağa yaxınlaşanda Göy öz qırmancı ilə buludu döyür. O vaxtdan bulud göz yaşı tökür (Acalov, AMM, s. 40, mətn 22).

602. Qardaşların davası. İki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə yabanın yeridir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s.30).

603A-1. Ayın cəzalandırılması. Ay Günəşin oğludur (qızıdır – Şərur folk. örnəkləri, s. 39). Günəş xəmir yoğuranda Ay dəcəllik eləyib anasına mane olur. Günəş xəmirli əli ilə Aya sillə vurur. Xəmirin ləkəsi Ayın üzündə qalır (Acalov, AMM, s. 36, mətn 8, 10; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 47, mətn 10; Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 21; Şərur folkloru, I kitab, s. 42, mətn 18, 21).

603A-2. Ayın cəzalandırılması. Anası xəmir yoğuranda Ay anasının gəlib ağlayır və çörək istəyir. Anası çörəyin hazır olmadığını desə də, o ağlamağa davam edir. Ana hirsələnib xəmirli əli ilə Aya sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 24; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 7, s. 16; Dədə-Qorqud, 2008, II, s. 156 (II); Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 14, mətn 8).

603A-3. Ayın cəzalandırılması. Ay və Gün qardaş-bacıdır. Günün gözəlliyi Ayı qısqandırır. Günəşi qısqandığına görə anası əli xəmirli Ayı vurur. Ayın üzündəki ləkə ananın əlinin izidir (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s.14, mətn 1; QFBT, VII kitab, mətn 8, s. 17).

603A-4. Ayın cəzalandırılması. Bacı-qardaş savaşırlar. Sac külləyən ana küllü əli ilə Ayın üzünə sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzündə ləkə qalır (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 219).

603A-5. Ayın cəzalandırılması. Anası Aya iş tapşırır. Ay ananın sözüne baxmır. Sac külləyən ana əli küllü onu vurur. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (QFBT, II kitab, mətn 4, s. 13; QFBT, VI kitab, I mətn; II mətn, s. 39; QFBT, I kitab, mətn 3 (III), s. 16).

603B. Ayın cəzalandırılması. Ay və Gün qardaş-bacıdır. Onlar gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ana əli xəmirli Ayın üzünə sillə vurur. Hər ikisini cəzalandırır. O vaxtdan biri gecə, biri gündüz çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 6, s. 16; Dədə Qorqud, 2008, II say, s. 156 (I); AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 14, mətn II, AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 53).

603C. Ayın cəzalandırılması. Anası Ayı oxlov gətirməyə göndərir. Ay oxlovu bacısı Günəşin gətirməsini istəyir. Onlar savaşırlar. Ana əli xəmirli Ayı vurur. Hər ikisi evdən qaçır. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir, Günəş günahı olmadığı üçün gündüz, Ay isə gecə çıxır (Paşayev, AXƏ, s. 138 (= Acalov, AMM, s. 38, mətn 13).

603D. Ayın cəzalandırılması. Günəşlə Ay bacı-qardaşdır. Anaları xəmir yoğurur. Günəş birdən xəmiri götürüb Ayın üzünə çırpır. Ana onlara qarğış edir ki, bir-birinə həsrət qalsınlar (AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 99; Acalov, AMM, s. 35, mətn 5).

603E. Ayın cəzalandırılması. Günəş və Ay bacı-qardaşdırlar. Günəş qardaşı Ayı qısqanır, ona görə də əlixəmirli onun üzünə çəkir. Ayın üzü ləkəli qalır (QFBT, I kitab, mətn 3 (II), s.16).

604. Günəşin gözəlliyi. Günəş anasına deyir ki, onu elə gözəl yaratsın ki, hamı həsəd aparsın. Ana qızının gözəlliyinə göz dəyəcəyinə görə çox narahat olur. O vaxtdan Günəş iynələrini elə sancır ki, heç kim onun gözəlliyinə baxa bilmir (QFBT, I kitab, mətn 3 (I), s.16).

605. Gündüz çıxmaq davası. Ayla Günəş dünyaya gündüz çıxmaq üstündə savaşırlar. Ay Günəşin gündüz çıxmasını ayıb hesab edir. Günəş Aya şüalarının köməkliliyi ilə özünü müdafiə edə biləcəyini söyləyəndən sonra Ay Günəşin gündüz çıxmasına razılaşır. O vaxtdan Ay gecə, Günəş gündüz çıxır (Acalov, AMM, s. 38, mətn 14).

640. Günəşin qısqançlığı. Gün Ayın gözəlliyini qısqanır, ona görə də üzündəki xalı istəyir. Ay xalı verir, üzü qanla dolur. Çirkinləşdiyinə görə Gün daha Ayı görmək istəmir. Ay da Günəşin hərəkətindən hiddətlənib ondan uzaq gəzir. Həm də Gün çıxanda üzünü pərdələyir ki, ləkəsi görünməsin (Dədə Qorqud, 2004, III, s. 128; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.62).

641A. Qarşılıqsız sevgi. Ay Günü sevir. Gün onu sevmir. Gün Aydan xilas olmaq üçün yerdən palçıq götürüb onun üzünə atır. O vaxtdan Ayın üzü ləkəlidir (Acalov, AMM, s. 36, mətn 9; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 47, mətn 11, Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 39, mətn 19 (qüsurlu).

641B. Qarşılıqsız sevgi. Ay Günəşi sevir. Günəş onu sevmir, ondan xilas olmaq üçün hey qaçır, Ay onu tutmaq üçün fırlanır. Ona görə də Ay çıxanda Günəş, Günəş çıxanda Ay yox olur, bir-birini görə bilmirlər (Şərur folkloru, I kitab, s. 42, mətn 19).

642. Günəşin cinlərlə davası. Cinlər, əjdahalar Günəşlə dümənçilik edirlər. Bir dəfə onlar savaşırlar. Davada Günəş boğulur, üzünə qırmızı qan gəlir. O vaxtdan Günəşin rəngi qırmızıdır (Acalov, AMM, s. 38, mətn 15).

643. Ayın Günəşlə zarafatı. Günəş Ayın xanımı olur. Günəş ev işlərini görüb yorulur. Təndirə çörək yapanda Ay gəlib yorğun Günəşlə zarafatlaşmağa başlayır. Günəş bu zarafatdan qəzəblənib əlindəki xəmiri Ayın üzünə atır, onu təndirin yanında qoyub qaçır. O vaxtdan Ay Günəşi tuta bilmir. Ayın üzü ləkəlidir (Baqri, III kitab, s. 10).

644. Günəşin oxla vurulması. Ovçu bir qızı sevir, onu evinə qonaq aparır. Qız tezdən durandan hər tərəfə nur yayılır. Ayın gözləri qamaşır, Günə yaxın gedə bilmir. Ayın qonşusu Günü tutmaq istəyir, ancaq tuta bilmir. Günəşin sinəsindən oxla yaralayır. Günəş yaralı-yaralı göyün üst qatına qaçır. Donundadı qan izləri qurşaq şəklində yağışdan sonra görünür. Ay tutduğu işdən peşman olur,

Günəşi axtarmağa gedir, ancaq ona çata bilmir (Acalov, s.37, mətn 12 (= Paşayev, s. 137).

671. Sac davası. Gün və Ay qonşu olurlar. Günün anası Ayın anasından çörək yapmaq üçün sac istəyir. Ayın anası özü çörək yaptığı üçün sacı vermir. Günün anası əli küllü onun üzünə vurur. Ayın üzündəki ləkə o vaxtdan qalır (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 38, mətn 16).

Məkanların yaranışı

Dağların, daşların yaranışı

1. Nuh Nəbinin alqışı. Nuh Nəbi gəmi ilə bir dağa yaxınlaşır. Dağın başı dar olduğuna görə gəmidəki insanlar ora sığmır. Nuh Nəbi insanları xilas etmək məqsədilə dağa alqış edir, dağ hamilə qalır, ağrı çəkdiyi üçün özü Ağrı dağı, doğulan balası isə Bala ağrı adlanır (Axundov, s. 548).

2. Nuhun gəmisini. Nuhun gəmisini bu yerdən keçərkən zərbə ilə dağa toxunur. O vaxtdan dağ iki hissəyə bölünür (SMOMPK, II cild, s. 28).

61A. Həzrət Əlinin qəzəbi. Həzrəti Əli tilsimli Salsala güc gələ bilmədiyi üçün hirsələnib qılıncını qayaya çırpır. Həzrəti Əlinin qılıncının zərbəsi ilə qaya iki yerə bölünür, Haça qaya yaranır (QFBT, IV kitab, mətn 38, s. 41).

61D. Həzrət Əlinin qəzəbi. Əli qılıncının itiliyini yoxlamaq məqsədilə qayaya vurur. Qaya iki bölünür və Haça qaya yaranır (Paşayev, ATXR, s. 45).

62A. Möcüzə ilə əldə olunan su. Həzrət Əli su tapmaq məqsədilə qılıncını qayaya vurur, qaya iki bölünür (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 45, mətn 18; Paşayev, ATXR, s. 42; QFBT, III kitab, mətn 62, s. 72).

64B. Susuzluqdan şikayət. Camaat Həzrət Əliyə ilin quraqlıq keçməsindən, məhsulun qıtlığından şikayət edirlər. Əli onlara kömək üçün qılıncı ilə daşa vurur, daş iki bölünür (QFBT, II kitab, mətn 47, s. 71).

120A-1. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha yolu kəsib camaatı keçməyə qoymur. Xıdır İlyasın atı əjdahaya təpik vurur, əjdaha daşa çevrilir. Xıdır Peyğəmbərin atının və arabasının izi daşa düşür (Acalov, AMM, s. 82, mətn 132 (qüsurlu variantı), Acalov, AMM, s. 82, mətn 133; AFA, IV c., Şəki folkloru, s., 41).

120A-2. Əjdahanın ziyanlığı. Pir baba dağda qoyun otaran-da əjdahanın insanlara ziyanlıq verdiyini görür. Pir baba əjdahanı qarğayır, oxla, təpiklə vurur, əjdaha daşa dönür. Daşlarda Pir babanın təpiyinin və oxlarının izi qalır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 284, s. 169).

120B-1. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha kəndin suyunu qurudur. Pir baba qəzəblənib daşa döndərir (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 86).

120B-2. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha insanlara ziyanlıq verirmiş. Babarat baba hirsənib onu qarğayıb. Allah onu daşa döndərib (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 288, s. 171).

120B-3. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha kənd camaatının mal-qarasını yeyir, ziyanlıq verir. Camaat Pir babaya ondan şikayət edirlər. Pir baba çomağı ilə əjdahanı vurur, əjdaha daşa çevrilir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 289, s. 171).

120B-4. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha sürünüb kəndin suyunu kəsməyə çalışır. Göydən nida gəlir və əjdaha daşa dönür. İndi o daş Culfa rayonundadır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

121. Əjdahaya verilən qurbanlar. Əjdaha yolu kəsir, hər gün yemək istəyir. Kənddə qoyun qurtardığına görə Pir baba əjdahaya öz oğlunu verir. Allah buna razı olmur, göydən qoyun göndərir. Əjdaha qoyunu yeyir. Pir baba ona ox atır, qarğayır. Əjdaha ağzı acıq halda daşa dönür (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 285, s. 170; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 44 (qüsurlu variantı)).

122A. Pir babanın qızı. Pir babanın gözəl qızı olur, onu evdən çıxmağa qoymur. Qız atasından gizlin gəzməyə çıxanda bir oğlanı görüb sevir. Pir baba onları birlikdə görür, daşa döndərir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 228).

167A-1. Qardaş qarğışı. XIZIR Peyğəmbər susuzlayır, bir nəfəri göndərir ki, su gətirsin. Gedən adam gec gəldiyinə görə XIZIR onun daşa, gətirdiyi suyun isə zəhərə dönməsi üçün qarğış edir. O vaxtdan dənizin suyu acıdır. Gedən adam isə daşa dönüb dənizin içində qalır (QFBT, VII kitab, mətn 58, s. 43).

167A-2. Qardaş qarğışı. Üç qardaşdan böyüyü düşmənlə döyüşdə yaralanır. Dənizin suyunu yarasına əlac bilib o biri qardaşlarını su gətirməyə göndərir. Qardaşlar gec gəldiyinə görə o qarğış edir, gecikən qardaşlar daşa dönürlər (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 64).

167A-3. Qardaş qarğışı. Üç qardaşdan ikisi xəstələdir. Onlar kiçik qardaşdan su istəyirlər. Kiçik qardaş dənizə gedir, suyu xəlbirə doldurur, amma su xəlbirdə qalmadığına görə gətirə bilmir. Xəstə qardaşlar ona gec gəldiyinə görə qarğış edirlər. O, dənizin ortasında daşa dönür. Xəstə qardaşlar da eyni vaxtda daşa dönürlər (Paşayev, ATXR, s. 437).

167A-4. Qardaş qarğışı. Böyük qardaş kiçik qardaşa azan verməsini tapşırır. Kiçik qardaş onun sözünə qulaq asmır. Böyük qardaşın qarğışı ilə kiçik qardaş daşa dönür (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

169A. Qoyunların günahı. Qoyunlar Seyid İbrahim ağanın qəbrini tapdalayırlar. Müqəddəslərdən biri gəlib görür, qoyunlara qarğış edir. Qoyunlar daşa dönür (QFBT, II kitab, mətn 76 (II), s. 109).

170. İmamların qarğışı. Kafirlər dəvənin belində səhənglə su aparırlar. İmamlar dəvə kafirlərə su aparmasın deyər qarğış edirlər, xurcun və səhənglər daşa dönür. Daşların birində qeyb olan bir adamın ayağının izi qalır (Güney Azərb. folkloru IV kitab, s. 318).

200A-1. Sevgi və əngəl. Valideynlər bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasına əngəl olurlar. Onlar ələcsiz qalıb daşa dönmək

üçün Allaha dua edirlər. Allah qayanı iki yerə bölür, onlar qayaya girib qeyb olurlar (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 45, mətn 17).

200A-2. Sevgi və əngəl. Varlı qızla kasıb oğlan bir-birini sevirilər. Qızın atası bu izdivaca razı olmur, oğlanı yaralayır. Oğlan dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 85).

201A. Sevgi və təqib. Valideynlər bir-birini sevən iki gəncin qovuşmasına əngəl olurlar. Onlar qaçırlar, valideynləri onları təqib edirlər, yaxalananda hər ikisi dua edib daşa çevrilirlər (Paşayev, AXƏ, s. 24, 26; Paşayev, ATXR, s. 61 (I, II); QFBT, III kitab, mətn 90, s. 96; QFBT, III kitab, mətn 72, s. 85; QFBT, IV kitab, mətn 20, s. 21; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 132; AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 59, s. 83; AFA, III, Göyçə folkloru, s. 138; AFA, Acalov, AMM, s.116, 212; Dədə Qorqud, 2011, IV say, s. 124).

201D. Sevgi və təqib. Şah qızının çobanla evliliyinə icazə vermir. Qızla oğlan qaçırlar, şahın qoşunu onları təqib edir. Onlar xilas olmaq üçün dua edirlər. Dağ qalxır, onlar dağa girib qeyb olurlar (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 221).

204C-1. Məcburi sevgi. Bəyin kasıb bir gəncin həyat yoldaşına gözü düşür. Bəyin fikrini başa düşən gəlin daşa dönməsi üçün dua edir. Allah onu daşa çevirir (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 55; Paşayev, AXƏ, s. 21; Dərbənd folk. örnəkləri, I kitab, s. 86).

204C-2. Məcburi sevgi. Kəndin katdası nişanlı qızı ələ keçirmək istəyir. Qız təqibdən canını qurtara bilmədiyi üçün Allaha dua edib daşa çevrilir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 60, s. 84).

204C-3. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevirilər. Varlı tacir qızı zorla öz oğluna almaq istəyir. Onlar qızın sevgilisini öldürmək istəyirlər, oğlan özünü çaya atıb ölür. Çarəsiz qalan qız dua edib daşa dönür (Paşayev, ATXR, s. 96).

204C-4. Məcburi sevgi. Əri düşmənlə döyüşdə həlak olan gəlini yad bir oğlan qaçırdır. Əlacsız qalan gəlin üzünü göylərə tutub dua edir, Allah onu qayaya çevrilir. O vaxtdan bu qaya Gəlin qaya adlanır (AFA, Naxçıvan, I, mətn 58, s.82).

204E. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevirilər. Ancaq başqa oğlan qızı zorla almaq istəyir. Qız gizləncə sevdiyi oğlanla görüşə gedir. Nişanlısı onları təqib edir. Çətin vəziyyətdə qalan oğlan Tanrıya dua edib kömək istəyir. Qız bulağa, oğlan daşa dönür (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 75; s.77; Dədə Qorqud, 2007, III say, s.154).

207A-2. Ananın fəryadı. Qafqazla Şah dağı qardaş, Samur da onların məhləsində bir qız olur. Hər ikisi Samuru sevir. Bir-biri ilə savaşıyan qardaşları ayıra bilməyən Samur dua edir ki, qardaşların hərəsi bir tərəfdə dağa, o da bu dağlar arasında çaya çevrilsin. Ondən sonra Samur çay olur, bu yanındaki Şah dağ, o yanındaki da Qafqaz dağıdır (Azsaylı xalqların folkloru, VI cild).

230A-1. Çarəsiz qardaşlar. Düşmənlər yurda hücum edirlər. Bir yaşlı kişinin yeddi oğlu kiçik olduqlarına görə düşməne müqavimət göstərə bilmirlər. Bu utançdan xilas olmaq üçün Tanrıya yalvarıb dağa çevrilirlər (Acalov, AMM, s. 41, mətn 26 (= AFA, İrəvan çuxuru folkloru, s. 75); QFBT, V kitab, mətn 54, s. 88).

230A-2. Çarəsiz qardaşlar. Ölkəyə hücum edən düşmənlər gözəl bir qızı zorla ələ keçirmək istəyirlər. Düşmənin qarşısında köməksiz qalan qardaşlar Allaha dua edib daşa çevrilirlər (AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s.75).

230A-3. Çarəsiz qardaşlar. Kəndin bir tayfası düşmən olduğu başqa bir tayfanın mal-qarasını zorla ələ keçirmək istəyir. Kənddə tək qalan cavan oğlan məğlub olacağını görüb Allahdan kömək istəyir. Allah oğlanı sürüsü ilə bərabər daşa çevrilir (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 85).

231A-1. Təqib olunanlar. Düşmənlər çobanı təqib edirlər. Çarəsiz qalan çoban Allaha yalvarır, sürüsü ilə birlikdə daşa çevrilir (QFBT, IV kitab, mətn 97, s.115).

231A-2. Təqib olunanlar. Üç övliya qardaş düşmən hücumundan qaçır, yaxalananda ələcsiz qalıb dua edərək daşa çevrilirlər (QFBT, I kitab, mətn 17, s. 23).

231A-3. Təqib olunanlar. Düşmənin hücumuna məruz qalan qız-gəlinlər xilas olmaq üçün körpələri ilə birlikdə Allahdan kömək istəyirlər. Allah onları daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 118, mətn 218; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 107; Paşayev, ATXR, s. 107).

231A-4. Təqib olunanlar. Bir atlı gəlini təqib edir. Gəlin namusunu qorumaq üçün dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 60, s. 91, s. 112; Paşayev, AXƏ, s. 38; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 85; AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 86; QFBT, I kitab, s. 150; Acalov, AMM, s. 116, 213; Yardımlı folk. örnəkləri, I

kitab, s. 68; AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 209, AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

231A-5. Təqib olunanlar. Bir qız naxırçı işləyən atasına çörək aparır. Üç atlının onu təqib etdiyini gören qız Allahdan daş olmasını istəyir. Allah onu daşa döndərir (Paşayev, AXƏ, s. 26 (= Paşayev, ATXR, s. 62)).

232. Kündənin daşa dönməsi. Fatma nənə kündə yayarkən düşmənlər gəlir. Fatma nənə kündələrin düşməyə qismət olmaması üçün Allaha dua edir. Allah kündələri və oxlovu daşa döndərir (QFBT, I kitab, s. 130, mətn 82).

260A-1. Heyvan qorxusu. İlan sürünə-sürünə qıza tərəf gəlir. Qız qorxub Allahdan daş olmasını istəyir. İlan da, qız da, yaxınlıqdakı qoyunlar da daşa dönür (QFBT, III kitab, mətn 88, s. 96).

260A-2. Heyvan qorxusu. Bir qız çay qırağında paltar yurmuş. Bir əjdaha ilanın ona tərəf gəldiyini görür. İlana yem olmamaq üçün Allaha yalvarır ki, onu daşa çevirsin. Qayanın üstündə daş olmuş ilan indi də var (Müəllifin şəxsi arxivi).

260A-3. Heyvan qorxusu. Çoban qoyun otaranda qayadan ilan sallanır. Çoban qorxusundan xilas olmaq üçün Allaha dua edir, çoban, qoyunlar və ilan daşa çevrilir (QFBT, IV kitab, mətn 19, s. 20).

260A-4. Heyvan qorxusu. Bir kişi dağın ətəyi ilə gedəndə bir ayı ona tərəf gəlir. Kişi qorxusundan Allaha dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 63).

260A-5. Heyvan qorxusu. Təsbeh daşı axtarmağa gedən mollaya ayı hücum edir. Molla qorxusundan Allaha dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s.75).

260A-6. Heyvan qorxusu. Bir molla alaçıqdan bir az uzaqda namaz qılır. Birdən bir ayının ona tərəf gəldiyini görür. Əlacsız qalan molla xilas olması üçün Allaha dua edir. Allah onu daşa döndərir (AFA, Qaraqoyunlu folkloru, VII kitab, s. 66, Əliyev, s. 24).

261B-1. İtən heyvanlar. Üç qardaş xana çobanlıq edirlər. Hava dumanlı olduğu üçün qardaşlar qoyunları itirirlər. Xanın onları cəzalandıracağından qorxan qardaşlar xilas olmaq üçün dua edirlər. Allah onları dağa çevirir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 57).

261B-2. İtən heyvanlar. Çoban bəyin qoyunlarını otaranda güclü yağış başlayır. Sel qoyunları aparır. Bəyin onu cəzalandıracağından qorxan çoban əlacsız qalıb Allahdan daş olmasını diləyir. Çoban da, iti də daşa dönür (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.122; AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 39 (qüsurlu variantı)).

261B-3. İtən heyvanlar. Zalım ağanın sürüsünə baxan çoban yuxusuz olduğu üçün dincəlir, heyvanlar göldə boğulur. Çoban ağadan qorxur, xilas olmaq üçün Allaha dua edir. Çoban da, heyvanlar da daşa dönür (AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 52).

262. Gəlinin qorxusu. Gəlin körpəsi qucağında yol gedəndə güclü külək əsir. Gəlin küləyin körpəsini aparacağından qorxur, onu

xilas etmək üçün Allaha dua edir. Allah ikisini də daşa döndərir (Paşayev, AXƏ, s. 12).

263. Zalım ata. Bir zalım ata qızını su gətirməyə göndərir. Qızı yıxılır, su yerə tökülür. Qız zalım atanın onu cəzalandıracağından qorxur, xilas olmaq üçün dua edir. Allah qızı daşa döndərir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 62, s.85; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 60).

264. Yad kişi qorxusu. Yolla gedən qadın yad kişilərdən ehtiyat edir, Allahdan xilas olmasını istəyir. Allah onu daşa çevirir (AFA, Güney Azərbaycan folkloru, XIII, s. 125).

321A-1. Gəlinin həyası. Gəlin göldə yuyunanda qaynatası onu görür. Gəlin həyasından Allaha yalvarıb ya daş, ya quş olmasını istəyir. Allah gəlini daşa döndərir (Paşayev, ATXR, s. 181; AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 54).

321A-2. Gəlinin həyası. Gəlin saçını yuyanda qaynı (qaynatası) gəlib onu görür. Gəlin utanır, Allaha dua edib daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 142; Paşayev, ATXR, s. 177).

321A-3. Gəlinin həyası. Gəlin saçını yuyanda qaynatası gəlib görür. Utanmadan dua edib arxasındakı körpə ilə birlikdə daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 85, 144; Paşayev, AXƏ, s. 16 (= Paşayev, ATXR, s. 89).

321A-4. Gəlinin həyası. Gəlin saçını darayanda qaynı gəlib görür. Xəcalətindən Allaha dua edib daşa çevrilir (A.Acalov, AMM, s. 85, 145; Paşayev, ATXR, s. 177, s. 238; Şəki folk. örnəkləri, II

kitab, mətn 13, s. 18; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 12, s. 18; Güney Azərb. folkloru, IV kitab, s. 318; Dədə Qorqud, 2008, II say, s.156 (I); Baqri, I kitab, s.236).

321A-5. Gəlinin həyası. Gəlin körpəsi ilə birlikdə çayda yuyunanda qaynatası gəlib görür. Gəlin xəcalətdən qurtarmaq üçün Allaha dua edir, çiyindəki paltarı, qucağındakı uşağı ilə birlikdə daşa dönür (QFBT, X kitab, mətn 52, s. 91; Paşayev, ATXR, s. 89).

323. Çirkin qızın dərdi. Bir qız qüsurlu olduğu üçün utanır, bu dərddən xilas olmaq üçün Allaha dua edir, Allah onu təpəyə çevirir (AFA, Muğan folkloru, XVII kitab, s. 105).

348. Susuzlayan uşaq. İki atlı yolla gedir. Uşaq su istəyir. At ayağını yerə vurur, bulaq yaranır. Sonra uşaq yatmaq istəyir. Atın ayağını qoyduğu daş beşiyə çevrilir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 279, s. 166).

349A-1. Övlad dərdi. Qızını ayı parçalayan ata övlad dərdinə dözə bilmir, Allaha dua edib daşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 73).

349A-2. Övlad dərdi. Qızı qayadan yıxılıb ölən ata bu dərdə dözə bilmir, dua edib daşa çevrilir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

351. İnsanlardan gizlənən qarı. Bir qarı insanlardan gizlənib bir zağaya sığınır. Bir nəfər zağaya gəlir, onu görür. Qarı həmin insana göründüyünə görə daşa dönməsi üçün Allaha yalvarır. Allah onu daşa çevirir, həmin yer ziyarətgahdır (Paşayev, ATXR, s. 73).

400A-1. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. Bir çoban əmlək yemək istəyən hamilə qadına küçük kəsib yedizdirmək istəyir. Digər çoban onun pis əməlini başa düşür, gizləncə küçüyü gizlədib əmlək kəsib bişirir. Gəlinə küçük əti yedizdirmək istəyən çoban isə Allah tərəfindən cəzalandırılır, çiyində çomaq daşa dönür (Acalov, AMM, s. 118, mətn 217).

400A-2. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. Çoban evinə qonaq gələn Xızır peyğəmbərə quzu adı ilə pişik kəsir. Xızır çobanla sürüsünü daşa çevirir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

400A-3. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. Varlı bir qarı xəsislikdən evinə gələn qonağa pişik əti yedizdirmək istəyir. Qarının məqsədi qonağa ağah olur. Qonaq qarının məqsədini başa düşür, onun var-dövlətinin daşa çevrilməsi üçün dua edir. Qarının var-dövləti və dəvəsi daşa çevrilir (SMOMPK II, s. 78).

401A-1. Xəsisliyin cəzası. Bir yolçu çobandan çörək istəyir, çoban xəsislik edib vermir. Yolçu çobana qarğış edir. Çoban da, sürüsü də daşa dönür (QFBT, III kitab, mətn 77, s. 87; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 134).

401A-2. Xəsisliyin cəzası. Kasıb bir kişinin atı ölür. O, varlı qonşusundan at borc istəyir. Varlı kişi xəsis olduğuna görə bəhanələr gətirib at vermək istəmir. Cüt vaxtı qurtarır və kasıb ac qalır. Allah varlı kişini cəzalandırır, ilxıdakı atlarının hamısını daşa döndərir (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 71).

401A-3. Xəsisliyin cəzası. Aclıq dövründə kasıb insanlar bir varlıdan çörək istəyirlər. Varlı xəsis olur, heç kimə çörək qıymır. Aclıqdan zülm ərsəə dayanır, oğurluq, qətl baş alıb gedir. İnsanlar çarəsiz qalıb həmin xəsisin daşa dönməsi üçün Allaha dua edirlər. Allah xəsis varlığını daşa çevirir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 165).

401A-4. Xəsisliyin cəzası. Darcan qarı çalğı yığmağa gedir. Götürdüyü yeməyi təkçə özü yeyir, itə vermir. İt aclıqdan üzünü göyə tutub ulayır, ona qarğış edir. Allah Darcan qarını cəzalandırır, şələsi dalında daşa dönür (AFA, Göyçə folkloru, III kitab, s. 149).

431B. Gəlinin pintiliyi. Bir gəlin su götürməyə gələndə bulağın gözünü çomağı ilə bulandırır. Bu iş Tanrıya xoş gəlmir, onu daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 139).

460. Ata qarğışı. Bir gəlin körpəsinin ağlamasına məhəl qoymadan paltar yuyur. Atası bu hərəkətinə görə qızını qarğayır. Gəlin körpəsi qucağında daşa dönür (Paşayev, AXƏ, s. 13).

480A-1. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir gəlin çörək bişirəndə uşağı natəmiz olur. Gəlin tənbellik edir, uşağı təmizləmək üçün yuxaya əl atır. Göydən yaylıq düşsə də, yaylığın gözəlliyinə qıymır, yenə yuxaya əl atır. Üçüncü dəfə yenə yuxaya əl atanda gəlin daşa dönür. O vaxtdan göy də yerdən uzaqlaşır (Acalov, AMM, s. 84, mətn 143; AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 10, V mətn; QFBT, VI cild, s. 36; Gədəbəy folk. örnekləri, I kitab, s. 14, m. 5, 6; Region folk. antologiyası, s. 22).

480A-2. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir qadın xəmir yoğuranda uşaq natəmiz olur. Qadın ayağa durmağa tənbellik edir, xəmirli əli ilə uşağını silir. Bu hərəkət Tanrıya xoş gəlmir, onu da, uşağını da daşa çevirir (Acalov, AMM, s. 84, mətn 141).

480A-3. Gəlinin hörmətsizliyi. Bir qadın yayma bişirəndə kündə ilə uşağı təmizləyir. Allah qadını, kündəni, oxlovu, sacı daşa döndərir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 42; QFBT, X kitab, mətn 56, s. 92).

500. Oğru qardaş. İki qardaş buğda yığıb yorulub dincəlirlər. Qardaşlardan biri buğdanın bir hissəsini oğurlayır. Bir kişi oğlunun oğru qardaşa kömək etdiyini görür. Bu dərdə dözməyən ata Allahdan ölüm diləyir. Allah onu dağa çevirir. Oğurluq olduğu üçün buğda tayası (mənbədə: əmbüzü) də uca bir dağa, oğru qardaş əlindəki çanaqla daşa çevrilir (Yardımlı folk. örnəkləri, I kitab, s. 69).

501A-1. Haram məhsul. Kəndin ağası kasıb kəndlinin zəhmətinin bəhrəsinə tamah salır. Onun adamları kəndliyə məxsus buğdanı oğurlayarkən daşa dönürlər (Yardımlı folk. örnəkləri, I kitab, s. 70).

501A-2. Haram məhsul. Şıx Eyib babanın qoyunlarının çobanı oğurluq edir. Çoban qoyunları sağıb maya vurur, pendir tutur. Amma oğurluq etdiyinə görə pendir daşa çevrilir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

504. Günün oğurlanması. Ayla Gün bir-birini sevir. Qara div Günü əsir edib bir mağarada asır. Ay hər axşam Qara divin

yatmasını gözləyir, gecə mağaraya gəlib Günlə görüşür. Bir gün Ay gəlib üzünü mağaranın daşına söykəyib divin yatmasını gözləyir. Div isə şübhələnib yatmır. Ayın üzü səhərə kimi daşın üzərində qaldığına görə ləkələnir. Həm də üzünün əksi daşda qalır. İndi də həmin daş var (Dədə Qorqud, 2007, III say, 152).

505. Pirdə oğurluq. Bir neçə nəfər pirdə qoyulan nəzirləri – pulları, qızıl əşyalarını oğurlayıb qaçarkən Allahın qəzəbinə gəlib daşa çevriliblər (Müəllifin şəxsi arxivi).

570A-1. Əməl edilməyən vəd. Ziyarətə gedən dəvəçilər Allaha su yetirməsi üçün dua edirlər, əvəzində bir dəvə qurban deyirlər. Allah çeşmə yaradır, onlar su içirlər, ancaq sözlərinə əməl etmirlər. Allah dəvəçini də, dəvələrini də daşa döndərir. İndi o daşlar qoşa Ağrı dağının arasındadır (Paşayev, AXƏ, s. 45).

570A-2. Əməl edilməyən vəd. Susuzlayan çoban su yetirməsi üçün Allaha dua edib, qurban kəsəcəyini vəd edir. Allah bulaq yaradır. Çoban suyu içəndən sonra vədinə xilaf çıxır, qurbanı kəsmir: qoltuğundan bit tutub öldürür. Vədinə xilaf çıxdığına görə çoban da, sürü də daşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 82, mətn 134; s. 83 mətn 135; AFA, Qaraqoyunlu folkloru, VII kitab, s. 67; AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.100; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 94).

570A-3. Əməl edilməyən vəd. Susuzlayan çoban su yetirməsi üçün Allaha dua edir, əvəzində ağ qoçla qara qoçu qurban kəsəcəyini vəd edir. Allah bulaq yetirir, çoban vədinə əməl etmir. Allah onu sürüsü ilə birlikdə daşa döndərir (Acalov, AMM, s. 83, mətn 136, 137; AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 55;

Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 54; AFA, Qaraqoyunu folkloru, VII kitab, s. 67; AFA, III, Göyçə folkloru, s. 138).

570A-4. Əməl edilməyən vəd. Çoban güclü yağış yağdığına görə sürünü aparmağa çətinlik çəkir. Allaha yalvarır ki, yağışı kəssin, əvəzində qurban kəsəcək. Yağış kəsəndən sonra vədinə əməl etmir, bit öldürür. Allah onu cəzalandırır, çoban, sürü və it daşa dönür (AFA, III, Göyçə folkloru, s.168; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 55; QFBT, I kitab, 15, s. 22).

570A-5. Əməl edilməyən vəd. Sarvan dəvəsini çaydan keçirmək üçün Allaha dua edir ki, seli kəssin, əvəzində qurban kəsəcək. Duası qəbul olunan sarvan dəvələrini keçirdir, amma vədinə əməl etmir, qoynundan bit çıxarıb öldürür. Allah onu cəzalandırır, dəvələri ilə birlikdə daşa döndərir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; AAcalov, AMM, s. 84, 140).

570A-6. Əməl edilməyən vəd. Bir sarvan dəvəsini gur çaydan keçirə bilmir. Allaha dua edir ki, seli kəssin. O, vəd edir ki, dəvəni qurban kəsəcək. Sel kəsir, sarvan dəvəni çaydan keçirir, amma dəvə əvəzinə qoyun kəsir. Allah onun dəvəsini daşa döndərir (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 102).

570A-7. Əməl edilməyən vəd. Çobanlar tonqal qalayıb isinirlər. Bir çoban dua edir ki, arandan qayıdana kimi tonqalda od qalsa, yeddi qoyun qurban kəsəcək. Sonra vədinə xilaf çıxır, köynəyindən bit tapıb tonqala atıb qurban deyir. Çoban, itləri və qoyunları daşa dönür (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 132; AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 40 (qüsurlu variantı)).

570A-8. Əməl edilməyən vəd. Çobanı yuxu tutur, ayılıb görür ki, sürüsü itib. Sürünü tapması üçün Allaha dua edir, əvəzində qoç qurban kəsəcəyini vəd edir. Əhdinə əməl etmir və daşa dönür (Acalov, AMM, s. 84, mətn 138; Acalov, AMM, s. 117, mətn 216).

571A-1. Ocaqda günah. Bir qadın ocaq yerindəki çinara od vurub yandırır, bu günaha görə cəzalandırılır, daşa çevrilir (Paşayev, AXR, s.281).

571A-2. Ocaqda günah. Bir kişi ocaq yerindəki çinarı kəşib ev tikmək istəyir, bu günaha görə cəzalandırılır, daşa çevrilir (Paşayev, AXR, s.281).

586. Mollaların günahı. İki axund onlardan kömək istəyən cavan gözəl gəlinə göz qoyurlar. Gəlin onların pis niyyətini başa düşür, cəzalandırılmaları üçün Allaha dua edir. Allah onları daşa döndərir (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s.73).

600. Bacıların qarğışı. İki bacı savaşırlar. Kiçik bacı böyük bacıya başından duman-qar əskik olmaması, böyük bacı kiçik bacıya başından ilan-çəyənin əskik olmaması üçün qarğış edir. Onların qarşılıqlı qarğışından bir cüt Ağrı dağı yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 45).

601. Fətir davası. Ana oğullarına fətir salırmış. Oğlanlar fətir üstündə savaşırlar. Bir qardaş xəncərlə digərinin başına vurur. Ana qəzəblənir və onları qarğayır. Ananın qarğışından qardaşlar dağa dönürlər (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 104; Paşayev, AXƏ, s. 31).

670. Ağrıdağın zərbəsi. Bir gün iki qonşu savaşı. Hamilə olan qonşu zərbədən balasını salır. Balasını salan qonşu zərbə ilə vurur, o biri qonşunun başı haçalanır. Deyirlər, o vaxtdan başı iki yerə bölünən dağ Haça dağdır. Ağrının saldığı bala isə Bala Ağrı adlanır (Acalov, AMM, s. 40, mətn 23, s. 41; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.84).

Qırıq süjetli mətnlər

*Üç qardaş bir-birinə qarğış edib daşa dönürlər (Əliyev, s. 19).

*Bir kişinin qırx oğlu ibadət vaxtı daşa dönüblər (AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.92).

*Pirin yerində qırx övliya daşa dönüb (QFBT, I kitab, mətn 96, s. 138).

*Yezidlərlə övliyalar arasındakı davada camaat daşa dönüb (QFBT, II kitab, mətn 76 (I), s. 109).

*Çoban tilsimə düşür, qoyun-quzulu, itli-pişikli daşa dönür (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 39).

*İmamlardan birinin atı daşa çevrilib (QFBT, I kitab, mətn 104, s. 140).

Su hövzələrinin yaranışı

62B. Möcüzə ilə əldə olunan su. Həzrəti Əlinin ordusu susuzlayır. Əli su əldə etmək məqsədilə böyük bir daşı götürüb atır, daş dağa dəyir və düşdüyü yerdən su çıxır (QFBT, IV kitab, mətn 53 (I, II), 63).

62C. Möcüzə ilə əldə olunan su. Musa dəstəməz almaq üçün əlini uzadır, amma əli suya çatmır. Əsasını yerə vurur, yerdən su çıxır, o dəstəməz aldı. O vaxtdan həmin bulağa Musa bulağı deyirlər (Əliyev, s. 21; QFBT, IV kitab, mətn 44 (I, IV), s. 51 (qüsurlu variantı)).

64A. Susuzluqdan şikayət. Pir baba onun ərazisində suyun olmamasından şikayətlənir. Qardaşı qayaya ox atır, oxun izindən su çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 296, s. 174).

66A-2. Həzrət Əlinin qayanı saxlaması. Qaya aşanda Həzrət Əli əlini qayanın qarşısına tutur, qayanı saxlayır. Qayada namaz qılan Əlinin əlinin, ayağının, alnının izi qalır, həmin yerdən su çıxır (QFBT, I kitab, s. 126, mətn 78).

65A-5. Ayaq izi. Övliya qardaşlar torpaq bölürlər. Qardaşın biri su olmayan yerə düşür. Qardaşı ata minib gedəndə atın ayağının zərbəsindən su qaynayır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 295, s. 173).

174. Uşağın dabanından çıxan su. Peyğəmbər nəslindən bir nəfərin ailəsi hamilə olur. Gəlin dua edir, uşağın hər dabanının altından bir bulaq qaynayır (QFBT, III kitab, mətn 20, s. 27).

181. Şəhidin mükafatı. İki qardaş düşmənlə savaşa şəhid olurlar. Mükafat olaraq möcüzə ilə onların dəfn olunduğu uca dağın başında bulaq yaranır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

185. Qeybdən yaranan bulaq. Üç qoca susuzlayıb çobandan su istəyirlər. Çoban suyunun qurtardığını deyir. Qocaların möcüzəsi ilə qeybdən bulaq yaranır. Həmin bulaq ziyarətghandır (Əliyev, s. 28).

200F. Sevgi və əngəl. Kasıb oğlan varlı qızı sevir. Qızın atası bu sevgiyə razı olmur. Qızın göz yaşından bulaq yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 49; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 120; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 69).

204A-1. Məcburi sevgi. Xan gözəl bir qızı sevir. Qız isə kasıb bir oğlanı sevir. Xan fikrindən əl çəkmir. Qız o qədər göz yaş tökür ki, göl yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 55).

204A-2. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevir. Qızı başqa oğlan zorla ələ keçirmək istəyir. Sevdidiyi oğlanı oxla yaralayıb qızı yaxalamaq istəyirlər. Çarəsiz qalan qız ağlayır, göz yaşının damcılarından göl yaranır (Paşayev, AXƏ, s. 261; Paşayev, ATXR, s. 161).

204E. Məcburi sevgi. Qızla oğlan bir-birini sevir. Ancaq başqa oğlan onu zorla almaq istəyir. Qız gizləncə sevdidiyi oğlanla görüşə gedir. Nişanlısı onları təqib edir. Çətin vəziyyətdə qalan oğlan Tanrıya dua edib kömək istəyir. Qız bulağa, oğlan daşa dönür

(AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 75; s.77; Dədə Qorqud, 2007, III say, s.154).

207A-1. Ananın fəryadı. İki əkiz qardaş bir qızı sevir, onun üstündə savaşırlar. Qız xəbər verir, ana gəlib oğlanlarını qan içində görür. Ana çarəsiz qalıb dua edir ki, onu selə döndərsin, oğlanlarının arasında bənd olsun. Allah ananı Kür çayına çevirir, oğullarını bir-birindən uzaqlaşdırır (AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 62).

207A-2. Ananın fəryadı. Qafqazla Şah dağı qardaş, Samur da onların məhləsində bir qız olur. Hər ikisi Samuru sevir. Bir-biri ilə savaşan qardaşları ayıra bilməyən Samur dua edir ki, qardaşların hərəsi bir tərəfdə dağa, o da bu dağlar arasında çaya çevrilsin. Ondan sonra Samur çay olur, bu yanındakı Şah dağ, o yanındakı da Qafqaz dağıdır (Azsayılı xalqların folkloru, VI cild).

300B. Zalım ana və çarəsiz qız. Qız ögey ananın zülmündən qaçıb anasının qəbri üstündə ağlayır, susuzlayır, Allaha dua edib su istəyir. Allah bulaq yaradır (AFA, Gəncəbasar folkloru, IX kitab, s. 112).

350A-1. Susuzların duası. Övliya yolla gedəndə susuzlayır. Allaha yalvarır ki, su yetirsin. Həmin yerdən bulaq qaynayır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 276, s. 165; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 269, s. 163).

350A-2. Susuzların duası. Üç qardaş yolla gedəndə susuzlayırlar. Allaha su yetirməsi üçün dua edirlər. Allah duanı qəbul edir, bulaq yaradır (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 123).

Məkanlara aid hər hansı əlamət və xüsusiyyətin yaranışı

60. Əlinin insanlara köməyi. Həzrət Əli zülmə məruz qalan insanlara köməyə gedir. Əziyyət çəkən insanlar onun gəlişinin səbəbini başa düşümlər, hay-küy salıb onu qəbul etmək istəməirlər. Əli hirsindən əli ilə daşa vurur, daşda onun əlinin izi qalır (QFBT, II kitab, mətn 48, s. 71; Paşayev, ATXR, s. 61).

61B. Həzrət Əlinin qəzəbi. Həzrət Əli bir nəfərə əsəbləşir, hirsə əlini divara vurur. Divarda əlinin izi qalır (Paşayev, s. 61, Paşayev, ATXR, s. 59).

61C. Həzrət Əlinin qəzəbi. Həzrət Əli qayalıq yerdən keçəndə yol açmaq üçün qılıncını qayalara vurur. Qayalar bir neçə hissəyə parçalanır (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 130; Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 140).

63. Əlinin gücü. Döyüşdə Həzrət Əli gücünü göstərmək məqsədilə Salsalın götürə bilmədiyi daşı götürüb qaladan aşağı atır. Həmin daşda Əlinin barmaq izləri qalır (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 59; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 44, m. 16, Qafarlı R, Qafqaz jurnalı, 2012, V buraxılış).

64A. Susuzluqdan şikayət. Pir baba onun ərazisində suyun olmamasından şikayətlənir. Qardaşı qayaya ox atır, oxun izindən su çıxır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 296, s. 174).

65A-1. Ayaq izi. Həzrət Əli atı ilə dərəni o tərəfə keçəndə atının rəddi qayaya düşüb. İndi də o iz var, o vaxtdan həmin yer ziyarətəgahdır (QFBT, IV kitab, mətn 100, s.116; QFBT, VI kitab, s. 136; Quba-

Şabran folk. örnəkləri, I kitab, s. 79; Paşayev, ATXR, s. 44; QFBT, IV kitab, mətn 41 (IV), s. 45 (qüsurlu variantı).

65A-2. Ayaq izi. Koroğlu düşmənlə vuruşanda atı quş kimi uçub dərənin o tayına düşür. Daşa atın dərin izi düşür. Laçının Çağazur kəndinin yaxınlığında həmin nal daşı indi də var (Acalov, AMM, s.50, mətn 44; Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 86).

65A-3. Ayaq izi. Övliya qardaşlardan biri öz atı ilə qardaşlarının yanına gedəndə atının ayaq izi daşın üstünə düşür (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 235, s. 146; Bakı folk. örnəkləri, II kitab, s. 106).

65A-4. Ayaq izi. Susuzlayan Həzrət Əli bulaqdan su içməyə əyilir. Əlinin atının ayaq izi qayaya düşür (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 42; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 44, m. 15 (qüsurlu variantı)).

65A-6. Ayaq izi. Həzrət Əli əlini, dizini yerə qoyub bulaqdan su içir. Onun əlinin və dizinin izləri qayada qalır (QFBT, III kitab, mətn 70 (III), s. 84).

66A-1. Həzrət Əlinin qayanı saxlaması. Qaya aşanda Həzrət Əli əlini qayanın qarşısına tutur, qayanı saxlayır. Qayada Əlinin əl izi qalır (QFBT, III kitab, II mətn, s. 83; Paşayev, ATXR, s. 48).

66A-2. Həzrət Əlinin qayanı saxlaması. Qaya aşanda Həzrət Əli əlini qayanın qarşısına tutur, qayanı saxlayır. Qayada

namaz qılan Əlinin əlinin, ayağının, alının izi qalır, həmin yerdən su çıxır (QFBT, I kitab, s. 126, mətn 78).

120A-1. Əjdahanın ziyanlığı. Əjdaha yolu kəsib camaatı keçməyə qoymur. Xıdır İlyasın atı əjdahaya təpik vurur, əjdaha daşa çevrilir. Xıdır Peyğəmbərin atının və arabasının izi daşa düşür (Acalov, AMM, s. 82, mətn 132 (qüsurlu variantı), Acalov, AMM, s. 82, mətn 133; AFA, IV c., Şəki folkloru, s., 41).

120A-2. Əjdahanın ziyanlığı. Pir baba dağda qoyun otaranda əjdahanın insanlara ziyanlıq verdiyini görür. Pir baba əjdahanı qarğayır, oxla, təpiklə vurur, əjdaha daşa dönür. Daşlarda Pir babanın təpiyinin və oxlarının izi qalır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 284, s. 169).

170. İmamların qarğışı. Kafirlər dəvənin belində səhənglə su aparırlar. İmamlar dəvə kafirlərə su aparmasın deyər qarğış edirlər, xurcun və səhənglər daşa dönür. Daşların birində qeyb olan bir adamın ayağının izi qalır (Güney Azərb. folkloru IV kitab, s. 318).

403. Fatma nənənin qarğışı. Fatma nənə o taynan damışanda Arazın hay-küyündən səsi eşidə bilmir. Fatma nənə çayın lal olması üçün qarğış edir. O vaxtdan Araz sakit axır (QFBT, I kitab, mətn 101, s. 139).

404. Suyu azalan çay. Bir ananın övladını sel aparır. Ana körpəsini xilas edə bilmir, Allaha yalvarır ki, seli kəssin. Allah ananın duasını eşidib çayın suyunu azaldır. O vaxtdan çayın suyu azdır (Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 52).

Qırıq süjetli mətnlər

*Döyüşərkən Əlinin və düşmənlərin qılınclarının izi daşlarda qalır (QFBT, IV kitab, mətn 98, s. 115).

*Yaşadığı mağarada Ovçu Pirimin silahlarının izi qalıb (Acalov, AMM, s.79, mətn 125 (qüsurlu variantı)).

Bitki örtüyünün yaranışı

Ağacların, kolların yaranışı

122B. Pir babanın qızı. Pir babanın qızı atasından gizli bir oğlanla görüşür. Atası bu işi xəbər tutur, oğlanı əjdahaya, qızını da nar ağacına çevirir (Acalov, AMM, s. 115, mətn 211).

200E. Sevgi və əngəl. Qızı sevmədiyi oğlana ərə vermək istəyirlər. Qız Allaha dua edir ki, onu ya daşa, ya quşa, ya ağaca çevirsin. Allah onu ağaca çevirir (AFA, Naxçıvan, XXIII, s. 68).

204B. Məcburi sevgi. Bəy oğlu bir qızı sevir. Qız isə başqasını sevir. Bəy oğlu qızı qaçırtmaq istəyir. O, qızın sevdiyi oğlanı oxla vurub öldürür. Çarəsiz qız Allaha yalvarıb ağaca çevrilir (Acalov, AMM, s. 75, 117, AFA, Naxçıvan folkloru, I, s.72; AFA, Şəki folkoru, IV kitab, s.118).

350B. Susuzların duası. İl quraqlıq keçir. Bir qız Allaha yalvarıb yağış istəyir. Duası qəbul olur, yağış yağır, yaşıl ardıca çevrilir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 71, səh. 92).

Güllərin, otların yaranışı

30A. Qızılgülün yaranması. Bir gün Məhəmməd Peyğəmbərin təri yerə düşür. Yerə düşən tərdən qızılgül və bənövşə yaranır (QFBT, VI kitab, mətn II, III, s. 35).

30B. Qızılgülün yaranması. İmam Hüseyin döyüşərkən tərləyir, yerə düşən tərdən qızılgül yaranır. O vaxtdan qızılgül müqəddəs hesab olunur (Şərur folklor örnekləri (Havuş kənd sakinindən toplanmış nümunələr), II kitab).

179. Kirişin yaranması. Peyğəmbərin barmağı yaralanır, gedib bir qayada oturub sarığı açıb yerə atır. Həmin yerdə kəriş əmələ gəlir (QFBT, IV kitab, mətn 12, s. 17).

180. Tükdən yaranan bitki. El dağa gedəndə bir nəfər acır və su qıjısı arzulayır. Fatma nənə qoltuğundan tükü qopardıb atır, külək tükü suyun içinə aparır. Həmin tükdən su qıjısı əmələ gəlir (QFBT, III kitab, mətn 49, s. 52).

200C. Sevgi və əngəl. Bir ata qızını zorla sevmədiyi oğlana ərə vermək istəyir. Gəlini aparmağa gələndə qız dua edib ota çevrilir (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.107 (AFA, Göyçə folkloru, III kitab, s. 187).

200D. Sevgi və əngəl. Ata qızını sevdiyi oğlanla görüşməyə qoymur. Sevgilisinin həsrətinə dözə bilməyən qız Allaha yalvarır ki, onu bu dərdədən qurtarsın. O vaxtdan qız lalə gülünə çevrilir (Acalov, AMM, s. 74, 114; S.P, AXR, s.293).

200G. Sevgi və əngəl. Qızılgülə bülbül bir-birini sevir. Qızın atası bu sevgiyə razı olmur. Ona görə də qız Allaha dua edib gülə, oğlan bülbülə çevrilir (Acalov, AMM, s.75, 115; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.98).

201C. Sevgi və təqib. Atası qızı sevmədiyi varlı oğlana vermək istəyir. Qız sevdiyi oğlana qoşulub qaçır. Şahzadənin dəstəsi onları yaxalayanda qız dua edib lalə gülünə çevrilir (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 207; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 68).

204G. Məcburi sevgi. Zalım bir padşah gözəl qızları ələ keçirir. Bir gözəl qızı da zorla anasından aldığına görə ana dərdəndən ölür. Qız bir gün padşahdan icazə alıb anasının qəbri üstünə gəlir və dua edib boynubükük gülə çevrilir. Bənövşə o gündən kol dibində bitir (Paşayev, AXƏ, s. 82).

261C. İtən heyvanlar. Əmilərinin himayəsində olan iki qardaş danaları otaranda qurd gəlib danaları parçalayır. Əminin zülmündən qorxan oğlanlar dua edib bitkiyə çevrilirlər (AFA, Göyçə folkloru, III kitab, s.187; AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.107).

300C. Zalım ana və çarəsiz qız. Zalım qaynana gəlininə əziyyət verir, uşağını yedizdirməyə də imkan vermir. Gəlin o qədər bezir ki, Allaha yalvarıb ot olması üçün dua edir. Uşağı gülə (mənbədə: cıvciv gülü), özü də yemliyə çevrilir (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 127).

301. Çarəsiz ananın göz yaşı. Ana ögey ananın körpə-balasına verdiyi zülmələri görür, dözə bilmir, göz yaşı tökür. Onun göz

yaşından ağ bənövşə yaranır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

303. Ögey qardaşlar. Bir kişinin Arpa adlı oğlu olur. Arpanın anası ölür, atası başqa qadınla evlənir. Apranın Buğda adlı ögey qardaşı olur. Buğda Arpa ilə yola getmir, ona əziyyət verir. Ata bu vəziyyətə dözməyib Allaha yalvarır ki, uşaqlarının hərəsini bir yana salsın (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s.108).

341B. Həsərət çəkən doğmalar. Qızılgülle bənövşə bacı-qardaşdı. Qızılgül itir. Bənövşə nə qədər gözləyir, qızıl gül gəlmir. Gözləməkdən bənövşənin boynu əyri qalır (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 18 (II)).

341C. Həsərət çəkən doğmalar. Nişanlısı müharibəyə gedən Lalə həsrətə dözə bilməyib Tanrıdan kömək istəyir. Tanrı onu qırmızı paltarlı bağıra qara gülə çevirir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 64, s.86).

464. Vəfasız dost. Paxla, saman və ocağın közü dostlaşıb yola çıxırlar. Yolda qarşılıqlarına çay çıxır. Saman közü belinə alıb, çayı o tərəfə keçirmək istəyəndə hər ikisi çaya düşürlər. Paxla kömək etmək əvəzinə dostlarına gülür. O qədər gülür ki, gülməkdən qarnı partlayır. O vaxtdan paxlanın qarnı yarıqdır (AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 117).

561. Qaynananın qısqançlığı. Qaynana qısqandığına görə gəlinin barmağını kəsib çölə atır ki, oğlu ondan iyrensinsin. Gəlinin barmağı gülə çevrilir. O gülə gəlinbarmağı deyirlər (Paşayev, AXƏ, s. 71).

**Bitki örtüyünə aid hər hansı əlamət
və xüsusiyyətin yaranışı**

161A. Peyğəmbərin xilas olması. Yezidlərin təqibindən qaçan peyğəmbər və dəstəsi ardıc ağacının arxasında gizləniirlər. Kəkliyin danışib onların yerini bildirəcəyindən qorxan imamlar kəkliyə qarğış, onları xilas etdiyi üçün ardıc ağacına alqış edirlər. O vaxtdan ardıc ağacı yaşıl, kəklik lal qalır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 36).

161B. Peyğəmbərin xilas olması. Ardıc ağacı yezidlərin təqibindən qaçan peyğəmbər və dəstəsini gizlədir. Peyğəmbər ardıc ağacına alqış edir. O vaxtdan ardıc yaşıl rəngdədir (QFBT, IV kitab, mətn 17, s. 19; QFBT, VI kitab, s. 44; AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 36).

161C. Peyğəmbərin xilas olması. Əncir ağacının yarpaqları yezidin təqibindən qaçan İmam Hüseynin iki balasını gizlədir. İmam Hüseynin alqışı ilə əncir ağacı ildə üç dəfə bar verir (QFBT, IX kitab, mətn 27, s. 19).

165. Peyğəmbərin alqışı və qarğıışı. İbrahimxəlil peyğəmbər görür ki, qatıra yüklənən ardıc quru olduğu üçün qatır oynayır. Bir dəstə qız kef eləyir, camaat isə qan ağlayır. Peyğəmbərin qarğıışı ilə ardıc həmişə yaşıl qalır, qızın cehizi bitmir, kəkliyi vurmaq günahdır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 33; Paşayev, AXR, s.287).

166. Peyğəmbərin papağı. Peyğəmbərin papağını külək aparır. Qız papağı tutmadığına görə peyğəmbər qarğış edir ki, qızın cehizi bitməsin. Qoyun papağı tutmadığına görə qarğış edir ki,

qoyunun qarnı doymasın. Böyürtkən kolu papağı tutduğuna görə alqış edir ki, həmişə yaşıl qalsın (QFBT, I kitab, mətn 31, s. 45).

172B. Dirilik suyu. Xızır peyğəmbər qaranlıq dünyaya dirilik suyu axtarmağa gedir. Hərənin əlinə bir ölü balıq verir, kim ölü balığı suya salanda balıq dirilsə, demək ab-kövsər suyu odu. Əsgərlərdən biri bu üsulla suyu tapır, Xızıra gətirəndə bir ağacın dibinə qoyur. O gəlincə göyərçin suyu içib qurtarır. Yarısı da ağacın dibinə tökülür. O vaxtdan ardıc ağacı yaşıldır (Şəhur folk. örnəkləri, I kitab, s. 61, mətn 58; Şəhur folkloru, I kitab, s. 64, mətn 58).

175. Peyğəmbərin yoncaya bərəkət verməsi. Peyğəmbər yol ilə gedəndə bir qadının çörək bişirdiyini görür. Qadın peyğəmbərə bu gözəl ətrin yonca toxumunun ətri olduğunu söyləyir. Çörəyin ətri peyğəmbərə o qədər xoş gəlir ki, yoncaya alqış edir. O vaxtdan yonca bərəkətlidir, bir il əkəndə yeddi il biçilir (QFBT, V kitab, mətn 7, s. 17).

177A-1. Əkinçinin fərasəti. Əvvəl düyü bizdə yox, başqa vilayətdə imiş. Həzrət Əli kürk geyinib həmin vilayətə gedir. Beş-altı düyü onun kürkünə yapışır. O düyünü öz vilayətinə gətirir, ucunu dişləyib əkir ki, yetişəndə o biri vilayətin padşahı oğurluq olduğundan şübhələnməsin. O vaxtdan düyünün ucu kəsikdir (QFBT, V kitab, mətn 8, s. 17).

177A-2. Əkinçinin fərasəti. Bir vilayətin insanları digər vilayətdən çəltik oğurlayıb gətirib əkirlər. Peyğəmbər onlara kömək edib düyülərin başını dişləyib tanınmaz hala salır. O biri vilayətin padşahı çəltiklərin başını dişlək görüb daha onlardan şübhələnmir.

Düyülərin başındakı kəsik o vaxtdan qalıb (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s.194).

177A-3. Əkinçinin fərasəti. Keçmişdə insanlar çörəklə yox, ot-ələflə qidalanırmışlar. Çəltiklə ancaq padşahın ailəsi qidalanır. Əyninə tüklu kürk geyinən əkinçini bu vilayətdə döyürlər, yıxılır, kürkünə bir neçə çəltik yapışır. Toxumların uclarını dişləyib əkir ki, oğurluq olduğundan heç kim şübhələnməsin. O vaxtdan düyünün başında əkinçinin dişinin izi qalıb (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s.193).

178. Peyğəmbərin səxavəti. Peyğəmbər bir kimsəsiz qocaya quşla hər gün bir düyü göndərirmiş. Sayla olduğu üçün quş düyünü bütöv yeyə bilmir, hər düyünün başından bir dişlək yeyir. O vaxtdan düyünün başı kəsikdir (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 41, mətn 25; Şərur folkloru, I kitab, s. 44, mətn 25).

203. Qeyri-adi gül. Bir qızla oğlan bir-birini sevirilər. Oğlan qıza elçi göndərir. Atasını şərt qoyur ki, qeyri-adi bir gül tapıb gətirsə, qızı verəcək. Oğlan qızın atasına inanıb gülü axtarmağa gedir, qeyri-adi gülü tapır. Gül oğlanın halını pərişan görüb öz gövdəsində tikan bitirir ki, heç kim onu dərbilməsin, oğlan dərib qızın atasına aparsın və sevdiyi qıza qovuşa bilsin (Dədə Qorqud, 2008-ci il, IV say, s.173).

204G. Məcburi sevgi. Zalım bir padşah gözəl qızları ələ keçirir. Bir gözəl qızı da zorla anasından aldığına görə ana dərdəndə ölür. Qız bir gün padşahdan icazə alıb anasının qəbri üstünə gəlir və dua edib boynubükük gülə çevrilir. Bənövşə o gündən kol dibində bitir (Paşayev, AXƏ, s. 82).

341B. Həsərət çəkən doğmalar. Qızılgülə bənövşə bacı-qardaşdı. Qızılgül itir. Bənövşə nə qədər gözləyir, qızıl gül gəlmir. Gözləməkdən bənövşənin boynu əyri qalır (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 18 (II)).

341C. Həsərət çəkən doğmalar. Nişanlısı müharibəyə gedən Lalə həsrətə dözə bilməyib Tanrıdan kömək istəyir. Tanrı onu qırmızı paltarlı bağıra qara gülə çevirir (AFA, Naxçıvan, I kitab, mətn 64, s.86).

346. Barsız çinar. Göyün üzünü qara buludlar alır, ağaclara gün düşmür. Ağaclar çinara məsləhət edirlər ki, bol su içib tez böyüsün, buludları aralasin ki, onlara gün düşsün. Çinar belə də edir, böyüyüb buludları deşir, ağaclara gün düşür, ancaq barsız olur. O vaxtdan çinarlar tez su içib yekəlirlər ki, qara buludlar göy üzünü tutmasın (QFBT, III kitab, mətn 27, s. 31).

560. Ağacların söyüdü qısqanması. Söyüd arxın qırağında bitib doyunca su içdiyinə görə başqa ağaclar onun paxıllığını çəkib qarğış edirlər, ona görə də söyüdün meyvəsi olmur, barsız olduğuna görə utanıb başını aşağı salır (QFBT, III kitab, mətn 26, s. 30).

Heyvanların, quşların, həşəratın yaranışı

Heyvanların yaranışı

102A-1. Peyğəmbərin qarğışı. Peyğəmbər dəstəmaz alanda üzüyü suya düşür, tapa bilmir. Üzüyə qarğış edir ki, balıq ol, dumandan dumana gəl, sünnüyə qismət ol. İlan balığı ordan yaranıb (QFBT, IX kitab, mətn 25, s. 19).

102A-2. Peyğəmbərin qarğışı. Süleyman peyğəmbər derya kənarında tütək çalır. Birdən tütəyi suya düşür. Tütəyin dalınca baxıb qarğayır ki, səni quyruqlu balıq olasan (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Dərbənd folk. örnekləri, I kitab, s. 77).

102A-3. Peyğəmbərin qarğışı. Süleyman peyğəmbər hirsələnib tütəyini suya atıb. Peyğəmbərin qarğışından həmin tütək ilan balığına çevrilib (QFBT, III kitab, mətn 45 s. 49).

103. Peyğəmbərin qəzəbi. Süleyman peyğəmbər qəzəblənir, itini qovur, qarğayıb. Peyğəmbərin qarğışından həmin it canavara çevrilir (QFBT, III kitab, mətn 45 s. 49).

122B. Pir babanın qızı. Pir babanın qızı atasından gizli bir oğlanla görüşür. Atasını bu işi xəbər tutur, oğlanı əjdahaya, qızını da nar ağacına çevirir (Acalov, AMM, s. 115, mətn 211).

302B. Zalım övlad. Oğul tez-tez ananın qəlbinə dəyir. Ana heyvana dönməsi üçün Allaha dua edir. Allah ananı kirpiyə çevrilir, dingəsindəki iynəsi bütün dərisinə yayılır (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 124).

321C-1. Gəlinin həyası. Gəlin yuyunanda qaynatası gəlib onu çılpaq görür. Gəlin həyasından üzünü göyə tutub yalvarır ki, bu utanıdan xilas olsun. Gəlin tısağa dönür, yuyunduğu tas isə onun çanağı olur (Paşayev, AXƏ, s. 241; Acalov, s.74. 109; AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 92).

321C-2. Gəlinin həyası. Gəlin yuyunanda qaynata gəlir. Utandığından tez yuyunduğu taxta təknəni özü başına çəkir və Allaha dua edir ki, onu üzüqaralıqdan qurtarsın. Allah gəlini tısağa çevirir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 14, s. 18; Dədə Qorqud, 2008, II say, s. 156 (III, IV); Baqri, III kitab, s. 4; Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 320).

321C-3. Gəlinin həyası. Gəlin qolları açıq vəziyyətdə xəmir yoğurmuş. Qaynata (qaynana) gəlib onu görür, gəlin utanır, dua edir. Tanrı xəmir tabağını onun başına çevirir, gəlin tısağa dönür (Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 320 (II) , Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 145 (I).

321C-4. Gəlinin həyası. Gəlin çörəyi yaxşı bişirmir. Qaynatası onu danlayır. Gəlin utandığından Allaha dua edir ki, xəmir yoğurduğu qabı onun başına çevirsin. Tısağa belə yaranır (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 145 (II).

344. Ayının yorğunluğu. Ayı əvvəl adam imiş. Arvadı ilə sahədə (mənbədə: mərgüzdə) işləyirmiş. Yorulub oturub dincəlirlər. Yorğunluqdan Allaha yalvarırlar ki, onları bir cüt ayı eləsin, bu müsibətdən xilas olsunlar (Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 57, mətn 54).

400B. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. İsa peyğəmbər varlı bir evə qonaq gedir. Ev yiyəsi xəsislikdən qonağa pişik kəsir. Peyğəmbər bu işdən xəbər tutur, pişiyin ətini yeyir, sümüklərini, baş-ayağını bir yerə yığır, nəfəs verib onu canlandırır. Sonra pişiyə əli ilə sığal çəkir. Ona görə də pişiyin tükü arxaya doğru sığallıdı. Həmin kişiyyə də qarğış elədi. İndi çöllərdəki maral-ceyran həmin kişinin qoyunları, dovşan onun pişiyidir (QFBT, I kitab, mətn 20, s. 24).

402. Xəsis ata. Ayı əvvəl çox varlı, ancaq xəsis bir insan imiş. Onun qızı kasıb və ac bir kəndliyə çörək verir. O, bu hərəkətinə görə qızını cəzalandırır, əlini balta ilə kəsir. Allah da onu cəzalandırıb ayıya çevirir (Baqri, I kitab, s. 233).

482. Naşükür dəyirmançı. Dəyirmançı taxıla, buğdaya etinasız münasibət göstərir. Allah onu cəzalandırıb heyvana çevirir (SMOMPK, c. I, s. 207).

483. Yaxası bitli insan. Bir nəfər yaxasından düşən biti çörəyinin üstündə öldürür və yeyir. Bu hərəkətinə görə Tanrı onu ayıya çevirir. Ona görə də ayı ən pinti heyvan hesab olunur (Acalov, AMM, s.74, mətn 113).

583A-1. Dinsiz boyaqçı. Meymun əvvəl boyaqçı olur. O, heç vaxt ibadət etmir, müqəddəslərə istehza edir. Allah ibadət etmədiklərinə görə qoca boyaqçıları cəzalandırıb donuza, cavan boyaqçıları isə meymuna çevirir (Baqri, I kitab, s.234).

583A-2. Dinsiz boyaqçı. Boyaqçı işə başlamazdan öncə dua etmir. Allah onu cəzalandırır və meymuna çevirir (SMOMPK, c. I, s. 207).

Quşların yaranışı

171. Yusif peyğəmbərin itməsi. Yaqub peyğəmbərin oğlu Yusif itir. Peyğəmbər iki nəfəri Yusifi axtarmağa göndərir. Onlar dua edirlər, Yusifi axtarmaq üçün quş olub göyə uçurlar. O vaxtdan həmin quşlardan biri “Yusif”, digəri “Nəsim” deyir: biri çağırır, digəri cavab verir (Axundov, s. 541).

171. Peyğəmbərin yarasanı yaratması. İnsanlar peyğəmbərin müqəddəsliyinə inanmaq üçün insana bənzəyən quş yaratmasını istəyirlər. Peyğəmbər möcüzə ilə insana bənzəyən yarasanı yaradır. Əvvəlcə quşun cismini düzəldir, sonra ona nəfəsini verir canlandırır. Yarasa belə yaranır (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, mətn 219, s. 135, QFBT, VI, s.38).

200G. Sevgi və əngəl. Qızılıgüllə bülbül bir-birini sevir. Qızın atası bu sevgiyə razı olmur. Ona görə də qız Allaha dua edib gülə, oğlan bülbülə çevrilir (Acalov, AMM, s.75, 115; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.98).

202A-2 Çətin tapşırıq. Bir oğlan padşahın qızına elçi gedir. Padşah qızını ona vermək istəmir. Elçini başından eləmək üçün ona yerinə yetirə bilməyəcəyi bir tapşırıq verir - “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini deyir. Biləbitdan quşu o çöpü hələ də axtarır (Şəki folk. örnəkləri, II, s. 207, m. 343).

204D. Məcburi sevgi. Bəy oğlu könlü olmayan bir qızı zorla almaq istəyir. Çarəsiz qız dua edib alabaxta quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 70, 100 (= AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 89).

204F. Məcburi sevgi. Şah oğlu toy günü gəlini görür və ələ keçirmək istəyir. Başqasına yar olmağı qəbul edə bilməyən gəlin Allahdan quş olmasını diləyir. Allah onu əli xınalı kəkliyə çevirir (Tovuz folk. örnəkləri II , s. 7).

205. Çarəsiz gəlin. Toy günü əmisi oğluna nişanlı olan qızın əl-ayağına xına qoyurlar. Birdən başqa bir oğlan yengənin əlini-ayağını bağlayıb gəlini qaçırdır. Qız namusunu qurtarmaq üçün Tanrıya yalvarır. Tanrı qızın duasını eşidir, onu kəkliyə çevirir (Paşayev, AXƏ, s. 91 (= Acalov, AMM, s. 68, mətn 94); AFA, Şirvan folkloru, XI kitab, s. 76 (qüsurlu variantı)).

261A-1. İtən heyvanlar. İsa və Musa adında iki oğlan cüt sürürlər. Dincəlmək üçün yatanda öküzlər qaçırlar. Onlar öküzləri tapa bilmirlər. Ağaları çox zalım adam olduğuna görə qorxub Allahdan quş olmalarını diləyirlər. Allah onları quşa döndərir (Acalov, AMM, s. 70, mətn 101).

261A-2. İtən heyvanlar. Heyvanları itirən oğlan ağasının qorxusundan Allahdan quş olmasını istəyir, qırxqu quşuna çevrilir (Şəki folk. örnəkləri, II kitab, s. 19).

261A-3. İtən heyvanlar. İki qardaş öküzləri otarmağa gedirlər. Onlar dincəlib yuxulayanda öküzlər itir. Atalarının onları cəzalandıracağından qorxan qardaşlar Allaha yalvarıb qanadlı quş olmaq istəyirlər. Allah onları ququ quşuna çevirir (Baqri, I kitab, s. 235).

261A-4. İtən heyvanlar. Ağanın heyvanlarını otaran iki qardaş hava dumanlı olduğundan azıb evə gecikirlər. Ağanın onları cəzalandıracağından qorxan qardaşlar Allaha quşa çevrilmək üçün dua edirlər, İsa-x-Musax quşuna çevrilirlər (AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 115; Şəki folk. örnəkləri, II kitab, s. 20; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 49 (I, II, III).

261A-5. İtən heyvanlar. Qardaş-bacıya əziyyət verən ögey ana onları öküz otarmağa göndərir. Qardaş-bacı öküzü itirirlər. Ögey ananın qorxusundan evə gəlmək istəmirlər. Quşa çevrilmək üçün Allaha dua edirlər. Allah onları quşa çevirir (Axundov, s. 542).

261A-6. İtən heyvanlar. İki qardaş atlarını itirirlər. Nə qədər axtarsalar da, tapa bilmirlər. Ağalarından qorxub Allaha dua edib quşa çevrilirlər (QFBT, I kitab, mətn 16, s. 22).

300A. Zalım ana və çarəsiz qız. Ögey ana və qızı yetim qıza zülm edir. Zülmə dözə bilməyən qız Allahdan ya daş, ya quş olmasını istəyir. Allah onu quşa çevirir (Paşayev, AXƏ, s. 104).

302A. Zalım övlad. Ana xəstələnir, susuzlayır, övladlarından su istəyir. Dörd ovladdan heç biri anaya su vermir. Ana Allaha dua edib bu dərddən xilas olmaq istəyir. Allah ananı qu quşuna çevirir. Uşaqlar peşman olub ananın dalınca qaçırlar. O gündən qu quşu yuva qurub bala çıxartmır (Paşayev, AXƏ, s. 95; Paşayev, ATXR, s. 237).

320. Tovuzun utancı. Süleyman peyğəmbər Tovuzla evlənir. Tovuz öz ayaqlarının çirkinliyinə görə utanır və quşa dönməsi üçün dua edir (Axundov, s. 543; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 52).

321B-1. Gəlinin həyası. Gəlin saçını yuyanda qaynatası gəlib görür. Utancından Allaha dua edib quşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 68, mətn 93; Paşayev, AXƏ, s. 90; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s.89; AFA, İrəvan çuxuru folkloru, X kitab, s.71; Dədə Qorqud, 2008, II, s.157 (I, V).

321B-2. Gəlinin həyası. Gəlin saçını darayanda qaynata (qaynana) gəlib görür. Gəlin utancdan dua edib quşa çevrilir (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s.146, s.147, mətn II, III; Paşayev, ATXR, s. 231; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 48 (II, III).

321B-3. Gəlinin həyası. Qızlar göldə çiməndə oğlanlar gəlir, qızlar həya edib Allaha dua edirlər. Allah onları quşa çevirir (Şirvan folkloru, XI kitab, s. 76; Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 49 (IV).

322A-1. İtən daraq. Bir gün qulluqçu qız xanımın darağı ilə saçını darayır. Darağı qoyduğu yeri unudur, xanım darağı istəyəndə tapa bilmir. Qız xəcalətindən Allaha yalvarır ki, onu quş eləsin. Elə o vaxtdan qız turac quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 68, mətn 95 (= Paşayev, AXƏ, s. 91); Paşayev, AXR, s. 230, Axundov, s. 542).

322A-2. İtən daraq. Kişi saqqalını qırmaq üçün ülgücü istəyir. Xanım ülgücü tapa bilmir və xəcalətindən Allaha yalvarıb quşa çevrilir (Paşayev, ATXR, s. 237).

322A-3. İtən daraq. Gəlin qaynananın hamam boxçasını düzəldərkən darağı tapa bilmir. Allaha dua edib quşa çevrilir (Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 48 (I)).

340A. Susuz körpələr. Bir qadının Yusif adında oğlu olur. Bir gün ana oğlunu çimizdirir, xəstələnməsin deyə ona su vermir. Uşaq çox israr etsə də, ana su vermir. Sonra ana dözməyib su gətirməyə gedir, qayıdıb uşağın öldüyünü görəndə peşmançılıqdan Allaha yalvarıb quşa çevrilir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 91 (=AFA, Naxçivan folkloru, XXIII kitab, s. 87); AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 230).

340B. Susuz körpələr. Qardaş-bacı susuzluqdan yanır, bi-bilərindən su istəyirlər. Bibi gec gəldiyinə görə onlar susuzluğa dözmürlər, Allaha yalvarıb bir cüt göyərçinə çevrilirlər (QFBT, IV kitab, mətn 14, s.18).

341A-1. Həsərət çəkən doğmalar. İki qardaş, bir bacı olur. Qardaşlar atlarını itirir. Onlar atları axtarmağa gedirlər, bacılarına südlü aş hazırlamağı tapşıırırlar. Qız südlü aş hazırlayır, amma qardaşlarını nə qədər axtarsa da, tapa bilmir. Çarəsiz qız dua edib quşa çevrilir. O quşa Hüt-hüt quşu deyirlər (Axundov, s. 541; SMOMPK, c. II, s. 242).

341A-2. Həsərət çəkən doğmalar. Bir qızın qardaşları itir. Qız çox axtarır, amma tapa bilmir. Allaha yalvarıb quş olmasını istəyir ki, qardaşlarını tapsın (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, m. 35, s. 29; Paşayev, ATXR, s. 234).

341A-3. Həsərət çəkən doğmalar. Peyğəmbərin oğlu itir. Peyğəmbər iki nəfəri oğlunu axtarmağa göndərir. Onlar dua edib qanad istədilər ki, quş olub göyə uçub Yusifi axtarsınlar. İndi həmin quşlardan biri “Yusif”, digəri “Nəsib” deyir. Biri çağırır, digəri cavab verir (Axundov, s. 541; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 29, m. 36).

341A-4. Həsərət çəkən doğmalar. Bir qadının əri işləmək üçün başqa şəhərə gedir, söz verdiyi vaxtda qayıtmır. Yol gözləməkdən yorulan qadın dua edib quşa çevrilir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 229).

341D. Həsərət çəkən doğmalar. Güllə bülbül bir-birini sevir. Bir gün gül itir. Bülbül çox axtarır, ancaq gülü tapa bilmir. Bülbül özünə qarğış eləyir ki, gözüne pərdə çəkilsin. Ona görə bülbül gülü görmür (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 18 (I mətn); QFBT, II kitab, mətn 16, s. 29 (qüsurlu variantı)).

352. Zalım ananın peşmanlığı. İki qardaş buzovu itirirlər. Ana onları döyür və tələb edir ki, buzovu tapıb gətirsinlər. Onlar gedirlər, ancaq geri qayıtmırlar. Ana nə qədər gözləyir, gəlmirlər. Ana tutduğu işdən peşman olub Allaha yalvarır və Hop-hop (mənbədə: hibop) quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 92 (=AFA, Borçalı-Qarapapaq folkloru, XXII kitab, s. 48)).

355. Peyğəmbərin ölümü. Peyğəmbər xəstə yatanda ona qulluq edən qız Allaha dua edir ki, onu elə bir varlığa çevrisin ki, peyğəmbərin can verməsini, ölümünü görməsin. Allah onu ayağı xınalı göyərçinə çevirir (AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi, saxlanma vahidi 613).

431A. Gəlinin pintiliyi. Bir gəlin xəmir yoğuranda əlini natəmiz yerinə vurur. Çirkli əllə xəmir tasına yaxınlaşanda tas çevrilib onun başına keçir, gəlin Tası quşuna çevrilir (Acalov, AMM, s. 70, mətn 102).

Həşəratın yaranışı

32A-1. Peyğəmbərin yarası. Məhəmməd Peyğəmbərin bədənini yara olur, yaraya qurd düşür. Peyğəmbər bir müddət səbr edir, amma sonra bezib qurdlara qarğış edir. Peyğəmbərin qarğışından baramaqurdu yaranır (QFBT, IV kitab, mətn 30, s.34).

32A-2. Peyğəmbərin yarası. Ağır xəstəliyə tutulan möminin bədənini qurdlar yeyir. Qurdlar ürəyinə yaxınlaşanda mömin qorxur ki, daha dua edə bilməyəcək. Ona görə də Allaha dua edir, qurdlardan biri bal arısına, biri ipək qurduna çevrilir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

201B. Sevgi və təqib. Şah qızı ilə əkinçi oğlu bir-birini sevirirlər. Qızın atası bu izdivaca razı olmur. Sevgililər qoşulub qaçanda padşahın adamları onları tuturlar. Qız xilas olması üçün Allaha dua edir. Allah onu pərvanəyə çevirir (Acalov, AMM, s. 73, 108; Axundov, s. 543).

202A-1. Çətin tapşırıq. Qızla oğlan bir-birini sevirirlər. Bu sevgiyə qarşı çıxan qız atası onların qovuşmasına razı olmur, oğlana bacara bilməyəcəyi tapşırıq verir – od gətirməyə göndərir. Oğlan yanib kül olur. Qız onun həsrətinə dözə bilmir, xilas olmaq üçün Allaha dua edir. Allah onu pərvanəyə çevirir. O vaxtdan pərvanə

odun ətrafına dolanır (Dədə Qorqud, 2008, IV say, s.168; Paşayev, AXƏ, s. 222).

202A-3. Çətin tapşırıq. Bir qızı bir neçə oğlan sevir. Qız seçim etmək üçün namizədlərə şərt qoyur ki, od gətirməyə getsinlər. Gedən igidlər qayıtmırlar, qız da yola baxa-baxa qocalır. O vaxtdan pərvanələr zərif qanadlı məxluqa dönür, harda işıq görsələr, od aparmağa çalışırlar, ancaq yanıb kül olurlar (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 204; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 60).

206. Çobanın sevgisi. Sevdiyi qızı çobana vermək istəmişlər. Düşmənlər qızı oda atıb yandırır. Çoban qızı oddan çıxarda bilmir, dua edib pərvanəyə çevrilir, odun başına dolanır (QFBT, I kitab, mətn 14, s.22).

Heyvanlara, quşlara, həşəratə aid

hər hansı əlamət və xüsusiyyətin yaranışı

3A. İnsanın müdafiəsi. Nuh peyğəmbərin gəmisini dəşilir, ilan gəlib deşiyi tutub gəmini xilas edir. Əməlinin əvəzində ilan peyğəmbərdən insanların gözünü istəyir; Ancaq peyğəmbər ona dirilərin yox, ölümlərin gözünü verir (QFBT, V kitab, mətn 9, s. 17).

3B. İnsanın müdafiəsi. Nuhun gəmisinin deşiyini ilan quyruğu ilə bağlayır. Nuh ona insan əti verəcəyini deyir. Sonra adamların çoxu tələf olduğuna görə Nuh ilana insan əti yox, zəhm verir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 211).

3C. İnsanın müdafiəsi. İlan arıdan xahiş edir ki, ona əti şirin canlı tapsın. Arı insanın ətinin şirin olduğunu ilana xəbər vermək istəyəndə qaranquş onun hiylə ilə dilini qopardır. O vaxtdan arı

vızıldayır. İlan qaranquşu tutmaq istəyəndə quyruğunu qoparır, o vaxtdan qaranquşun quyruğu haça qalır. İnsanlar o vaxtdan qaranquşun yuvasını öz evlərinə köçürdülər (Paşayev, AXƏ, s. 120 (=Paşayev, ATXƏ, s. 222); AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 116).

3D. İnsanın müdafiəsi. Bir gün ilan qaranquş və ağcaqanaddan hansı canlının ətinin şirin olduğunu soruşur. Ağcaqanad insan ətinin şirin olduğunu xəbər vermək istəyəndə qaranquş onun dilini qoparır. O vaxtan ağcaqanad vızıldayır (Acalov, AMM, s.70, mətn 103).

3E. İnsanın müdafiəsi. Bir gün qaranquşla ilan savaşırlar. Qaranquş ilanın dilini yaralayır, ilan onun quyruğunu qoparır. O vaxtdan qaranquşun quyruğu, ilanın dili haça qalır, ilanla qaranquş düşməndir (Acalov, AMM, s. 71, mətn 104).

3F. İnsanın müdafiəsi. Nuhun gəmisi deşilir. İlan kömək edib düzəldir. Nuh ilandan nə istədiyini soruşur. O, dünyadakı ən şirin yeməyi istəyir. Nuh bu işi qaranquşla arıya tapşırır. Qaranquş insan ətinin ən şirin ət olduğunu bilir, amma insanları müdafiə üçün arının dilini qoparır ki, bu haqda heç nə deməsin. İlan isə fırlıdağı başa düşüb qaranquşu məhv etmək istəyir, quyruğunu dişləyir. O vaxtdan arı vızıldayır, qaranquşun quyruğu haçadır (qaranquşla ilan düşməndir) (Acalov, AMM, s.46, mətn 33; Paşayev, ATXR, s. 226; AFA, Şəki folkloru, IV kitab, 121; AFA, Naxçıvan, I kitab, s. 67).

4A. Yarıtılmazlıq. Dünyanın üzünü su alanda Nuh böyük gəmi düzəltdirib hər heyvandan bir cüt götürür. Bir müddət sonra ağ quzğunu vəziyyəti öyrənmək üçün gəmiyə göndərir. Quzğun gəmidəki cəsədləri yeyəndə göyərçin görür. Quzğun göyərçini al-

dadıb dilini dişləyir ki, Nuha xəbər verməsin. O vaxtdan göyərçinin dili haçadır (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 34).

4B. Yarıtmaqlıq. Dünyanı su basanda Nuhun gəmissi dağın başında dayanır. Peyğəmbər quzğuna (mənbədə: qəcir) tapşırıq verir ki, dünyanın vəziyyəti haqqında xəbər gətirsin. Quzğun verilən işi yarıtır. Peyğəmbərin qarğıışı ilə o vaxtdan quzğunun yediyi ancaq mundar leşdir (QFBT, I kitab, mətn 34 (I mətn), s. 47 ; Vəliyev, s. 16).

4C. Yarıtmaqlıq. Tufan sakitləşəndən sonra Nuh toyuğu yerə göndərir ki, yerin quruması haqqında xəbər gətirsin. Toyuğun başı dənəməyə qarışdığından Nuha xəbər aparmağı unudur. Nuh gecikdiyinə görə toyuğu qarğayır, ona görə toyuq uça bilmir (Güney Azərb. folkloru, V kitab, s. 367).

4D. Yarıtmaqlıq. Qara qarğa verilən tapşırığı yerinə yetirmədiyinə görə peyğəmbər ona qarğış edir, ona görə qara qarğa həmişə şər xəbər verir (QFBT, III kitab, mətn 31, s.34).

5. Suyun zərbəsi. Peyğəmbər göyərçinlə kəkliyi yerdə suyun azalıb-azalmaması barədə xəbər gətirməyə göndərir. Suyun zərbəsindən kəkliklə göyərçinin ayağı qırmızı qalır (QFBT, III kitab, mətn 31, s. 35).

6. Gürzənin xəyanəti. Gürzə dostluğa xəyanət edib qırğını çalmaq istəyir. Qırğı cəld tərpenib özünü müdafiə edir, caynaqlarını onun boğazına ilişdirir. Deyirlər, o gündən ilan ilə qırğının dostluğu pozulub (Acalov, AMM, s.72, mətn 105).

8. Ölümsüzlük dərmanı. Nuh peyğəmbər yol gedərkən susuzlayır, bulaqdan su içmək istəyir. Ancaq ilan ona imkan vermir. Nuh peyğəmbər əlacsız qalıb insanlar üçün düzəltdiyi ölümsüzlük dərmanını ilana verir ki, rahat su içə bilsin. Peyğəmbər ona mane olduğuna görə ilana qarğış edir. O vaxtdan ilanın başı ağrıdır, öldürməsən, ölmür. Həm də Nuhun veridiyi dərmanı içib qabığını dəyişir, cavan qalır (QFBT. I kitab, s.49).

9. Keçinin dəcəlliği. Nuhun gəmisində keçi çox ora-bura qaçır, az qalır ki, suya düşsün. Nuh peyğəmbər onu xilas etmək üçün quyruğundan yapışdırıb dartır, quyruq qırılıb əlində qalır. O vaxtdan keçi quyruqsuzdur (Güney Azərb. folkloru, V kitab, s. 367).

10. Siçanın donuza bənzəməsi. Nuhun gəmisini dəşilir. O, gəmini siçanın dəşdiyini zənn edir, ona donuza dönməsi üçün qarğış edir. Ona görə də siçan donuza oxşayır (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074).

11. Siçanla pişiyin düşmənliliği. Siçan Nuhun gəmisini dəşir. Pişik quyruğunu dəşiyə salır, gəmiyə su dolmağa qoymur. Siçan işinə mane olduğuna görə o vaxtdan pişiklə düşmənlilik edir (Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 33).

12. Pişiyin şirə bənzəməsi. Nuhun gəmisində sığınacaq tapan şir asqırır, burnundan pişik düşür. Ona görə də pişik şirə oxşayır (SMOMPK, I cild, s. 207).

31. Salavatın gücü. Arıya vəhy gəlir ki, peyğəmbərə salavat çevirsin. Arı vəhyə əməl edir, peyğəmbərin alqışı ilə arının balı şirinləşir (QFBT, V kitab, mətn 19, s. 25).

100A. Peyğəmbərin məclisi. Süleyman peyğəmbər canlıları ad gününə çağırır. Qurbağa lüt olduğu üçün gəlmək istəmir. Peyğəmbər çox israr etdikdən sonra qurbağa üstünə yaşıl bir yarpaq atıb məclisə gəlir. Heyvanlar onun geyiminə gülürlər. Süleyman peyğəmbər qurbağaya təsəlli üçün “bundan sonra sənin geyimin belə olsun” – deyib alqış edir. O vaxtdan qurbağa yaşıl rəngdədir (Qarabulaq folk. antologiyası, s. 61; AFA, Qarabağ, V kitab, s. 203).

100B. Peyğəmbərin məclisi. Süleyman peyğəmbər yay vaxtı qar yağmasının səbəbini öyrənmək üçün insanları, quşları, heyvanları yığır. Ağacın dibində yuxuya getmiş quzğundan başqa bütün heyvanlar peyğəmbərin çağırışına gəlir. Peyğəmbərin əmri ilə quzğunu da gətirirlər. Quzğun hadisəni danışır. Süleyman Peyğəmbər ona sərvaxd olması üçün alqış edir. O vaxtdan harda cəmdək olsa, birinci quzğun xəbər tutur (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 174).

100C. Peyğəmbərin məclisi. Peyğəmbərə ilanlardan şikayət edirlər. O, ilanları yanına çağırır. Gürzə məclisə gəlmədiyinə görə peyğəmbər ona qarğış edir. O vaxtdan gürzənin başı ağrılıdır (QFBT, IX kitab, mətn 24, s. 18).

101. Acgöz toyuq. Süleyman peyğəmbər dəstəmaz alarkən üzüyünü yadından çıxarıb bardağın yanında qoyur. Bir toyuq peyğəmbərin üzüyünü udur. Toyuğu tuta bilməyən peyğəmbər ona qarğayır. O vaxtdan toyuğun gözü doymur (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; Dərbənd folk. örnəkləri, I kitab, s. 77).

160A-1. Peyğəmbərin qan izi. Qaranquş qanadlarını açıb peyğəmbəri gavurlardan qoruyur. Onun ayağı Məhəmməd Peyğəmbərin qanına batır. O vaxtdan qaranquşun ayağı qırmızıdır (QFBT, IV kitab, mətn 15, s. 19; QFBT, I kitab, 19 (I, II mətn), s. 23, 24).

160A-2. Peyğəmbərin qan izi. İmam Hüseynin düşmənlərlə davasında kəkliyin ayağı imamın qanına batıb. O vaxtdan kəkliyin ayağı qırmızıdır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 36).

161A. Peyğəmbərin xilas olması. Yezidlərin təqibindən qaçan peyğəmbər və dəstəsi ardıc ağacının arxasında gizləniirlər. Kəkliyin danışib onların yerini bildirəcəyindən qorxan imamlar kəkliyə qarğış, onları xilas etdiyi üçün ardıc ağacına alqış edirlər. O vaxtdan ardıc ağacı yaşıl, kəklik lal qalır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 36).

162B. Peyğəmbərə xəyanət. Kəklik qovaq ağacının koğuşunda gizlənən peyğəmbərin yerini düşmənlərə xəbər verir. Peyğəmbər kəkliyə qarğış edir. O vaxtdan həmin kəkliyin əti yeməlidir (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 36).

166. Peyğəmbərin papağı. Peyğəmbərin papağını külək aparır. Qız papağı tutmadığına görə peyğəmbər qarğış edir ki, qızın cehizi bitməsin. Qoyun papağı tutmadığına görə qarğış edir ki, qoyunun qarnı doymasın. Böyürkən kolu papağı tutduğuna görə alqış edir ki, həmişə yaşıl qalsın (QFBT, I kitab, mətn 31, s. 45).

168. Qaranquşun vəfası. Düşmənlər İbrahimxəlil peyğəmbəri yandıranda qaranquş üstünə su atıb kömək edir, kərtənkələ

isə üfürür ki, ocaq tez alışsın. Ona görə də peyğəmbərin qarğıışı ilə kərtənkələ daşlarda gəzir, alqışı ilə qaraquşun yuvası olur (QFBT, I kitab, mətn 39, s. 53; Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 318 (II) (qüsurlu variantı); SMOMPK, c.I, s. 208).

169B. Qoyunların günahı. Qoyunlar peyğəmbərin qəbrini tapdalayırlar, amma ona qatırın tapdaladığını deyirlər. Peyğəmbər qatıra qarğış edir, o vaxtdan qatır sonsuzdur (Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 319, I, II mətn).

172A. Dirilik suyu. Peyğəmbərlərdən biri dirilik suyu gətirməyə gedir. Yolda dincəlmək üçün yatır. Dirilik suyu olan bardaq aşır. İki sərçə aşan bardağın suyunu içir. O vaxtdan qarğalar üç yüz il yaşayırlar (Acalov, AMM, s.48, mətn 37; Region folk. antologiyası, s. 19).

173. Peyğəmbərin iddiası. Musa peyğəmbər Allahlıq etmək fikrinə düşür. Allahın izni ilə camışı yaradır. Cəbrayıl ona ruh verir. Musa camışa yem yaratmağı unudur. Allah özü camışa yem bitirir. Musa səhvini başa düşür. Ona görə də camış heç bir kitabda qurbanlıq sayılmır, südündə yel xəstəliyi var (QFBT, V kitab, mətn 12, s. 19 ; Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 30, mətn 15).

184. Toyuğun acgözlüyü. Toyuq o qədər yeyir ki, başı yuxarı qalxmır. Peyğəmbər onu anbara göndərir ki, lap çox yesin ki, bəlkə gözü doyar. Amma bu üsulla da toyuğun gözü doymur. Peyğəmbərin qarğıışı ilə toyuq doysa da, doymasa da başı aşağı, quyruğu yuxarı olur (QFBT, IX kitab, mətn 26, s. 19).

186. Qatırın lənətlənməsi. Heyvanlar çaydan keçə bilmirlər. Peyğəmbər çayın üstündə körpü kimi uzanır ki, heyvanlar keçə bilsinlər. Qatır keçəndə dırnaqları peyğəmbərin belinə batır. Peyğəmbər ona qarğış edir, qatır o vaxtdan sonsuzdur (Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 56).

202A-1. Çətin tapşırıq. Qızla oğlan bir-birini sevirlər. Bu sevgiyə qarşı çıxan qız atası onların qovuşmasına razı olmur, oğlana bacara bilməyəcəyi tapşırıq verir – od gətirməyə göndərir. Oğlan yanıb kül olur. Qız onun həsrətinə dözə bilmir, xilas olmaq üçün Allaha dua edir. Allah onu pərvanəyə çevirir. O vaxtdan pərvanə odun ətrafına dolanır (Dədə Qorqud, 2008, IV say, s.168; Paşayev, AXƏ, s. 222).

202A-2. Çətin tapşırıq. Bir oğlan padşahın qızına elçi gedir. Padşah qızını ona vermək istəmir. Elçini başından eləmək üçün ona yerinə yetirə bilməyəcəyi bir tapşırıq verir - “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini deyir. Biləbitdan quşu o çöpü hələ də axtarır (Şəki folk. örnəkləri, II, s. 207, m. 343).

202A-3. Çətin tapşırıq. Bir qızı bir neçə oğlan sevir. Qız seçim etmək üçün namizədlərə şərt qoyur ki, od gətirməyə getsinlər. Gedən igidlər qayıtmırlar, qız da yola baxa-baxa qocalır. O vaxtdan pərvanələr zərif qanadlı məxluqa dönür, harda işıq görsələr, od aparmağa çalışırlar, ancaq yanıb kül olurlar (AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 204; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 60).

302A. Zalım övlad. Ana xəstələnir, susuzlayır, övladlarından su istəyir. Dörd ovladdan heç biri anaya su vermir. Ana Allaha dua edib bu dərddən xilas olmaq istəyir. Allah ananı qu quşuna

çevirir. Uşaqlar peşman olub ananın dalınca qaçırlar. O gündən qu quşu yuva qurub bala çıxartmır (Paşayev, AXƏ, s. 95; Paşayev, ATXR, s. 237).

302B. Zalım övlad. Oğul tez-tez ananın qəlbinə dəyir. Ana heyvana dönməsi üçün Allaha dua edir. Allah ananı kirpiyə çevrilir, dingəsindəki iynəsi bütün dərisinə yayılır (AFA, Ağbaba folkloru, VIII kitab, s. 124).

400C. Süfrəyə qoyulmuş pişik əti. İsa peyğəmbər kasıb bir evə qonaq gedir. Evdə heç nə olmadığına görə ev yiyəsi qonağa pişik kəsir. Peyğəmbər bu işdən xəbər tutur, onlara çoxlu mal-heyvan yetirir. Pişiyə isə əlini çəkib alqış edir. O vaxtdan pişik hər işə yarayır, arxası yerə dəymir (QFBT, VI kitab, s. 36).

462. Milçəklə hörümçəyin düşmənçiliyi. Padşah heyvanları od gətirməyə göndərir. Hörümçək tez gedib od dalınca gedir, amma təndirin yanında yuxuladığına görə milçək birinci gəlib çıxır. Padşah nə istədiyini soruşanda, milçək insanların süfrəsini birinci açmaq istədiyini söyləyir. O vaxtdan milçək süfrəyə tez gəlir. Hörümçək də ona düşmən kəsilir, həmişə onu toruna salır (QFBT, III kitab, mətn 21, s. 27, Zəngəzur folklor örnəkləri, I kitab, s. 42).

530A-1. Kələk və cəza. İnsan quşların bacarığını yoxlamaq üçün şərt qoyur ki, hansı quş ən hündürə uçsa, onu padşah elan edəcək. Birinci, qartal ən hündürə uçur, daha sonra cırt-cırt quşu ən hündürə qalxır. İnsan oğlu onun kələk işlətdiyini başa düşür və cəza olaraq “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini tapşırır. O vaxtdan cırt-cırt quşu kolluqda gəzir, o çöpü axtarır, amma tapa bilmir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 90).

530A-2. Kələk və cəza. Süleyman peyğəmbər quşlara xərac qoyur. Biləbitdən işdən yayınmaq üçün balaca olduğunu bəhanə edir və peyğəmbərdən xahiş edir ki, onu xəracdən azad etsin. Peyğəmbər cəza olaraq ona “nə əyri, nə düz çöp” gətirməsini tapşırır. O vaxtdan quş həmin ağacı axtarır, tapa bilmir (AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII folkloru, s. 174).

531. Kələk və sarsıntı. Xəstələnən padşaha şahin-şonqar quşunu dərman deyirlər. Quşu padşahın hüzuruna gətirirlər. Quş vəzir-vəkilin padşaha kələk gəldiyini görür və padşaha məsləhət görür ki, heç vaxt vəzir-vəkil sözünə qulaq asmasın. O vaxtdan şahin-şonqar quşunun ətrafdakılara inamı ölür, özü də heç nəyə yaxınlaşmır, nəsil törətmir (Acalov, AMM, s. 72, mətn 106).

532A. Acgözlük. Dovşan balalarından soruşur: – Balalarım, sizə qırx gün süd verim, yoxsa yeeddiiii gün? Balaları aldanıb “yeddi” deyir. O vaxtdan dovşan balalarına yeddi gün süd verir (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502).

532B. Acgözlük. Qaranquşdan soruşurlar: – Min il yaşamaq istəyirsən, ya biiir il? Qaranquş aldanıb bir il ömür seçir (Güney Azərb. folkloru, IX kitab, s. 318 (I)).

572. İlanın cəzası. İlan əvvəl əli-ayağı yerində olan gözəl heyvan imiş. İblisi behiştə apardığına görə Allah onu cəzalandırır indiki şəkllə salıb (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 144).

584. Acgöz qoyunlar. Çoban qoyunları nə qədər çox gəzdirib yemləsə də, qoyunlar razı qalmır, çobandan peyğəmbərə

şikayət edirlər. Peyğəmbər özü qoyunları yemləsə də, onlar yenə ac qaldıqlarını deyirlər. Ona görə də peyğəmbər qoyunlara qarğış edir ki, “ayağın gəzsin, qarnın doymasın, dalınca gedən də yorulmasın” (QFBT, III kitab, mətn 34 (I, II), s. 37; QFBT, II kitab, mətn 29, s. 40; QFBT, IX kitab, mətn 35-36, s. 26).

585A. Toyuğun hikkəsi. Quşlar yarananda hamısı uçurmuş. Bir dəfə quşlardan biri deyir ki, Allah qoysa, sabah uçacağım. Toyuq deyir ki, Allah qoysa da, uçacağım, qoymasa da. O vaxtdan Allah toyuğu və onun sözünü təsdiqləyən quşları cəzalandıraraq uçmaq qabiliyyətindən məhrum edir (Acalov, AMM, s. 67, mətn 89; AFA, Qarabağ folkloru, V kitab, s. 212, QFBT, VI kitab, s. 37; QFBT, IV kitab, mətn 10, s.17; Qarabulaq folk. antologiyası, s. 62).

585B. Toyuğun hikkəsi. Əvvəl toyuq da başqa quşlar kimi uça bilirmiş. Bir gün o Allaha naşükürlük edir. Bu, Allaha xoş getmir, o vaxtdan onun qanadlarını gödəldib uçmaq qabiliyyətindən məhrum edir, həm də yemək yeyib su içəndən sonra başını yuxarı qaldıraraq şükür edir (QFBT, III kitab, mətn 29, s. 32).

589. Keçinin günahı. Peyğəmbər ona əziyyət etdiyinə görə keçiyə qarğış edir. O vaxtdan keçi dağlarda-daşlarda gəzir (Güney Azərb. folkloru, XIII kitab, s. 144).

İnsan həyatı və mənəvi məsələlərlə bağlı yaranışlar

3C. İnsanın müdafiəsi. İlan arıdan xahiş edir ki, ona əti şirin canlı tapsın. Arı insanın ətinin şirin olduğunu ilana xəbər vermək istəyəndə qaranquş onun hiylə ilə dilini qopardır. O vaxtdan arı vızıldayır. İlan qaranquşu tutmaq istəyəndə quyruğunu qoparır, o vaxtdan qaranquşun quyruğu haça qalır. İnsanlar o vaxtdan qaranquşun yuvasını öz evlərinə köçürdülər (Paşayev, AXƏ, s. 120 (= Paşayev, ATXƏ, s. 222); AFA, Şəki folkloru, IV kitab, s. 116).

7. Qaranquşun insana su gətirməsi. Nuhun tufanı dövründə qaranquş susuzlayan insana su gətirir. İlan tuluqları deşir, qaranquşun ağzını çalır ki, insanlara su verə bilməsin, ki, susuz qalsınlar. O vaxtdan qaranquş insanların dostu, ilan düşmənidir (AFA, Ağdaş folkloru, XVI kitab, s. 49, mətn 2).

30B. Qızılgülün yaranması. İmam Hüseyin döyüşerkən tərləyir, yerə düşən tərdən qızılgül yaranır. O vaxtdan qızılgül müqəddəs hesab olunur (Şərur folklor örnekləri (Havuş kənd sakinindən toplanmış nümunələr), II kitab).

162A. Peyğəmbərə xəyanət. Sərçələr hay-küy salıb imamların gizləndiyi yeri düşmənlərə xəbər verirlər, ona də görə cəzalandırırlar, onları öldürmək savab sayılır (QFBT, IV kitab, mətn 16 (I), s. 19).

163. Qaranquşun müqəddəsliyi. Sərçələr imamların yuyub sərdikləri buğdanı yeyirlər. Qaranquşlar isə gəlib dimdikləri ilə

buğdaların üstünü örtüb sərçələrə mane olurlar. Ona görə də sərçələr düşmən, qaranquşlar isə müqəddəs sayılır (QFBT, IV kitab, mətn 16 (II), s.19).

164. Hörümçəyin fərasəti. Düşmənlərin təqibi ilə Peyğəmbər bir mağarada gizlənir. Bu vaxt hardansa bir hörümçək peyda olub yuvanın ağzında tor qurur, bir göyərçin də yuva tikir. Düşmənlər bu yerə insan ayağı dəymədiyini düşünüb geri qayıdırlar. O vaxtdan hörümçək torunu, göyərçin yuvasını dağıtmaq olmaz (AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074; 22, Şərur folk. örnəkləri, I kitab, s. 77, mətn 77; Şərur folkloru, I kitab, s. 81, mətn 77).

165. Peyğəmbərin alqışı və qarğıışı. İbrahimxəlil peyğəmbər görür ki, qatıra yüklənən ardıc quru olduğu üçün qatır oynayır. Bir dəstə qız kef eləyir, camaat isə qan ağlayır. Peyğəmbərin qarğıışı ilə ardıc həmişə yaşıl qalır, qızın cehizi bitmir, kəkliyi vurmaq günahdır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 33; Paşayev, AXR, s.287).

166. Peyğəmbərin papağı. Peyğəmbərin papağını külək aparır. Qız papağı tutmadığına görə peyğəmbər qarğıış edir ki, qızın cehizi bitməsin. Qoyun papağı tutmadığına görə qarğıış edir ki, qoyunun qarnı doymasın. Böyürtkən kolu papağı tutduğuna görə alqış edir ki, həmişə yaşıl qalsın (QFBT, I kitab, mətn 31, s. 45).

173. Peyğəmbərin iddiası. Musa peyğəmbər Allahlıq etmək fikrinə düşür. Allahın izni ilə camışı yaradır. Cəbrayıl ona ruh verir. Musa camışa yem yaratmağı unudur. Allah özü camışa yem bitirir. Musa səhvini başa düşür. Ona görə də camış heç bir kitabda

qurbanlıq sayılmır, südündə yel xəstəliyi var (QFBT, V kitab, mətn 12, s. 19; Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 30, mətn 15).

175. Peyğəmbərin yoncaya bərəkət verməsi. Peyğəmbər yol ilə gedəndə bir qadının çörək bişirdiyini görür. Qadın peyğəmbərə bu gözəl ətrin yonca toxumunun ətri olduğunu söyləyir. Çörəyin ətri peyğəmbərə o qədər xoş gəlir ki, yoncaya alqış edir. O vaxtdan yonca bərəkətlidir, bir il əkəndə yeddi il biçilir (QFBT, V kitab, mətn 7, s. 174 Göyçay folk. örnəkləri, I kitab, s. 57).

176. Yonqarına bərəkət. Dülgər aldığı əmək haqqını torbaya qoyub evinə gedəndə peyğəmbərlə qarşılaşır. Peyğəmbər dülgərdən torbada nə olduğunu soruşur. Dülgər torbada pul olduğunu gizlədib, yonqar olduğunu deyir. Peyğəmbər onun yonqarına bərəkət diləyir. O vaxtdan dülgərin pulu yox, yonqarı bərəkətli olur (QFBT, I kitab, mətn 121, s. 155; AFA, Şəki-Zaqatala folkloru, XIII kitab, s. 233).

182A. Peyğəmbərin diş. Veysəl Qara Məhəmməd dostu peyğəmbərin bir dişinin qəzavat (dinsizlərə qarşı döyüş) vaxtı düşdü-yünü görür. Özü də hörmət olaraq otuz iki dişini çəkib onun yanına qoyur. Əllərini dişlərin üstünə çəkir, dişlər təsbeh olur. Zikr eləmək də o vaxtdan qalıb (QFBT, III kitab, mətn 50, s. 52; Paşayev, ATXR, s.36 (qüsurlu variantı)).

183. Arvadın halallığı. Bir kişi dünyasını dəyişir. Həyat yoldaşı ona halallıq vermədiyinə görə kişini dəfn edə bilmirlər. Çox israr edirlər, arvadı halallıq vermir. Peyğəmbər əbasını verdiyinə görə qadın razı olub halallıq verir. Kişini dəfn edirlər. Ancaq peyğəmbər arvada qarğış edir. O vaxtdan arvadlar bütün günü

işləyirlər, amma qazancları olmur (AFA. 23 cilddə, XIII c., Şəki-Zaqatala folkloru, s. 210).

480C. Gəlinin hörmətsizliyi. Gəlin göydən düşən yaylığın gözəlliyinə qıymır, bişirdiyi yuxa ilə uşağını təmizləyir. Bu iş Allaha xoş getmir, o vaxtdan buğdanın, arpanın bərəkətini alır (QFBT, VI kitab, s. 36, QFBT, I kitab, s. 19 (I, II mətn); Şərur folkloru, I kitab, s. 44, mətn 26 (qüsurlu)).

502. Kiçik yoldaşın günahı. Beş yoldaş səfərə çıxırlar. Onlar yorulurlar, yollarını azırlar. Kiçik yoldaş oğurluq etməyi məsləhət görür. Görünməz qılinc onun boynunu vurur (AFA, İrəvan çuxuru, X kitab, s. 74).

588. Qadınların sancısı. Əvvəllər hamilə qadın doğuş ağrısı çəkəndə əri də ağrı çəkirmiş. Sonra qadın Allaha yalvarır ki, uşağının başqasından olmasının üstü açılmasın. Allah ağrını qaytarıb qadınlara verir (AFA, Muğan folkloru, XVII kitab, s. 117; QFBT, I kitab, mətn 11, s. 20; QFBT, IV kitab, mətn 2, s. 10).

Əşyanın yaranışı

182A. Peyğəmbərin dişi. Veysəl Qara Məhəmməd dostu peyğəmbərin bir dişinin qəzavat (dinsizlərə qarşı döyüş) vaxtı düşdü-yünü görür. Özü də hörmət olaraq otuz iki dişini çəkib onun yanına qoyur. Əllərini dişlərin üstünə çəkir, dişlər təsbəh olur. Zikr eləmək də o vaxtdan qalıb (QFBT, III kitab, mətn 50, s. 52; Paşayev, ATXR, s.36 (qüsurlu variantı)).

182B-1. Peyğəmbərin dişi. Bir nəfər bir neçə gün gəlib-gedir, peyğəmbəri görə bilmir. Peyğəmbər qonağa sifariş göndərmək üçün dişini çıxadıb masaya qoyur. Qonaq gəlib peyğəmbərin bir dişini görür və hörmətsizlik olmasın deyər özünün otuz iki dişini çıxarıb onun yanına qoyur. Allah möcüzə ilə onun bütün dişlərini təzədən yaradır. Peyğəmbər evə gəlib öz bir dişini və qonağın otuz iki dişini üfürüb muncuq şəklinə salır. Təsbeh belə yaranır (Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 16, mətn 9).

182B-2. Peyğəmbərin dişi. Xızır peyğəmbər bir evə qonaq gedir. Peyğəmbər ev sahibinə sifariş göndərmək üçün dişini çıxarıb masaya qoyur. Sonra peyğəmbərə vəyh gəlir, peyğəmbər dişləri sapa düzür. Həmin dişlərdən təsbeh yaranır (Şəki folk. örnəkləri, III kitab, s. 18, mətn 10).

Ziyarətgahların yaranışı

63. Əlinin gücü. Döyüşdə Həzrət Əli gücünü göstərmək məqsədilə Salsalın götürə bilmədiyi daşı götürüb qaladan aşağı atır. Həmin daşda Əlinin barmaq izləri qalır. Həmin yer ziyarətgahdır (AFA, Dərələyəz folkloru, XV kitab, s. 59; Gədəbəy folk. örnəkləri, I kitab, s. 44, m. 16, Qafarlı R, Qafqaz jurnalı, 2012, V buraxılış).

185. Qeybdən yaranan bulaq. Üç qoca susuzlayıb çobandan su istəyir. Çoban suyunun qurtardığını deyir. Qocaların möcüzəsi ilə qeybdən bulaq yaranır. O həmin bulaq ziyarətgahdır (Əliyev, s. 28).

321D-1. Gəlinin həyası. Qırx qız göldə çimir. Düşmənin gəldiyini görən qızlar ələcsiz qalıb xilas olmaları üçün Allaha dua

edirlər. Qaya parçalanır, qızlar övliya olub qayaya çəkilirlər. Həmin qaya indi ziyarətghdır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 40 (III mətn)).

351. İnsanlardan gizlənən qarı. Bir qarı insanlardan gizlənib bir zağaya sığınır. Bir nəfər zağaya gəlir, onu görür. Qarı həmin insana göründüyünə görə daşa dönməsi üçün Allaha yalvarır. Allah onu daşa çevirir, həmin yer ziyarətghdır (Paşayev, ATXR, s. 73).

353A-1. Övlad həsrəti. Övladı olmayan bir qadın ziyarət yerində dua edib yuxuya gedir, Allah duasını qəbul edir, o hamilə qalır. Bu vaxtdan həmin məkan ziyarətgh olur (AFA, XII cild, Zəngəzur folkloru, s.39; AFA, Naxçıvan folkloru, XXIII kitab, s. 44).

353A-2. Övlad həsrəti. Övladı olmayan dərddli bir qadına nurani qoca dua edib dağın deşikli hissəsindən keçməyi məsləhət edir. Qadın dağın deşikli yerindən keçir, niyyəti hasil olur. Həmin vaxtdan bura ziyarət yeridir (Dərbənd folk. örnəkləri, I kitab, s. 81).

354. Kasıb kəndlinin yuxusu. Bir kasıb kişi buğdasını əkməyə öküz tapa bilmir. Yuxuda bir nəfər ona məsləhət edir ki, toxumu zəmiyə aparsın. Kişi toxumu aparır, özü gizlənir. Görür ki, buğalar zəmini əkirlər. Kişi yaxınlaşanda buğalar qeyb olur. O vaxtdan bu yer ziyarətghdır (AFA, Zəngəzur folkloru, XII kitab, s. 43).

Qırıq süjetli mətnlər

*Ocaq yandığı yerdən qara nər çıxır. O vaxtdan bu yer ziyarətə gəldi (Acalov, AMM, s.63, mətn 83).

*Pir baba atını ağaca bağlayır. At yerə batır. Yerində pir yaranır (AFA, Ağdaş folkloru, XVI, s.129).

*İnək danışmış sahibindən şikayət edir, yer aralanır, inək qeyb olur. Bu yer ziyarətə çevrilir (AFA, Ağdaş, XVI, s.119).

ƏFSANƏ SÜJETLƏRİNİN COĞRAFİ GÖSTƏRİCİSİ

Ağdam	31 ¹ , (65A-6) ² , (66A-1) ³ , 175 ⁴ , (231A-4) ⁵ , (231A-5) ⁶ , 346 ⁷ , 560 ⁸ , kont: (62A+(66A-1)) ⁹ ; kont: ((167A-2)+61A) ¹⁰
Ağdaş	7 ¹¹ , (202A-1) ¹² , (321B-1) ¹³ , 341B ¹⁴ , 341D ¹⁵ , 503 ¹⁶ , (570A-7) ¹⁷ , (603A-3) ¹⁸ , 603B ¹⁹
Ağcabədi	169A ²⁰ , 324 ²¹ , 341D ²² , 480C ²³ , 584 ²⁴ , (603A-5) ²⁵
Ağdərə	(480A-1) ²⁶ , 480C ²⁷

¹ Abdal kəndi, Quliyeva Tofiqə Əyyub qızı, 1952-ci il təvəllüdü

² Abdal Gülablı kəndi, Əliyeva Səriyyə, 78 yaş

³ Abdal Gülablı kəndi, Əsgərov Kəçəri Güləli oğlu, 57 yaş

⁴ Ələkbərova Alagöz Şahverən qızı, 62 yaş

⁵ Qaradağlı kəndi, Əliyeva Xurşid Vəli qızı, 65 yaş

⁶ Qərvənd kəndi, Salahova Fatma Pirməmməd qızı, 83 yaş

⁷ Qaradağlı kəndi, Səfərova Gözəl, 1918-ci il təvəllüdü

⁸ Poladlı kəndi, Cəfərova Siranuş, 1927-ci il təvəllüdü

⁹ Abdal-Gülablı kəndi, Mirzalıyev Taleh Xaspolad oğlu, 1953-cü il təvəllüdü;

İsmayılbəyli kəndi, Xudiyeva Filyar Hüseyn qızı, 1926-cı il təvəllüdü

¹⁰ Baş Qərvən kəndi, Aslanova Mələhət Ərşad qızı, 1953-cü il təvəllüdü

¹¹ Şəmsabad kəndi, Nağıyeva Afiqa Alı qızı, 1933-cü il təvəllüdü

¹² Aralbir kəndi, Bəkirova Göyüş, 103 yaş

¹³ Ağdaş şəhəri, Məmmədova Gülayə Tərlan qızı, 85 yaş

¹⁴ Nümunənin toplandığı kənd və söyləyici verilməyib.

¹⁵ Şəmsabad kəndi, Nağıyeva Afiqa Alı qızı, 1933-cü il təvəllüdü

¹⁶ Şəmsabad kəndi, Vəliyev Mehdi Həsən oğlu, 1930-cu il təvəllüdü

¹⁷ Şəmsabad kəndi, Nağıyeva Afiqa Alı qızı, 1933-cü il təvəllüdü

¹⁸ Hüşün kəndi, Qocayeva Kamilə Əlpaşa qızı, 1934-cü il təvəllüdü

¹⁹ Hüşün kəndi, Səbzaliyeva Nurcahan Fərzalı qızı, 1926-cı il təvəllüdü

²⁰ Sarıçalı kəndi, Həşimova Səriyyə Zeyni qızı, 1926-cı il təvəllüdü

²¹ Sarıçalı kəndi, Həşimova Səriyyə Zeyni qızı, 1926-cı il təvəllüdü

²² Sarıçalı kəndi, Həşimova Səriyyə Zeyni qızı, 1926-cı il təvəllüdü

²³ Sarıçalı kəndi, Zülfəliyev Eldəniz, 1969-cu il təvəllüdü

²⁴ Məmmədov Layı

q Bayraməli oğlu, 1939-cu il təvəllüdü

²⁵ Sarıçalı kəndi, Həşimova Səriyyə Zeyni qızı, 1926-cı il təvəllüdü

²⁶ Baş Güneypəyə kəndi, Mövlamverdiyev İrvaham Aliş oğlu, 1930-cu il təvəllüdü

²⁷ Baş Güneypəyə kə

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Astara	(570A-8) ¹
Balakən	350A ²
Bakı	(65A-3) ³
Beyləqan	343 ⁴ , 584 ⁵
Bərdə	60 ⁶ , 64B ⁷ , (204A-2) ⁸ , (201D-1) ⁹ , 204G ¹⁰ , 300A ¹¹ , 480D ¹²
Cəbrayıl	4B ¹³ , 4D ¹⁴ , 5 ¹⁵ , 30A ¹⁶ , 62A ¹⁷ , (65A-1) ¹⁸ , 166 ¹⁹ , 174 ²⁰ , 180 ²¹ , 182A ²² , 206 ²³ , (231A-2) ²⁴ , (261A-6) ²⁵ ,

ndi, Mövlamverdiyev İrvaham Alış oğlu, 1930-cu il təvəllüdü

¹ Motlayotaq kəndi, Əkbərov İbrahim Nurulla oğlu, 58 yaş

² Katex (Gədik) kəndi, Osmanova Cənnətəy Aslan qızı, 1939-cu il təvəllüdü

³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁴ Kəbirli kəndi, Muradov Fərhad Zaman oğlu, 1900-cu il təvəllüdü

⁵ Dünyamalılar kəndi, Cahangirov Bilal

⁶ Qara Yusifli kəndi, Mahmudov Cabbar Əli oğlu, 1927-ci il təvəllüdü

⁷ Seyid Yusifli kəndi, Qasimov Musa İbrahim oğlu, 1940-cı il təvəllüdü

⁸ Lək kəndi, İbrahimova Durna Aşırılı qızı, 69 yaş

⁹ Türkman kəndi, Əliyeva Gülşən

¹⁰ Lək kəndi, İbrahimova Durna Aşırılı qızı, 69 yaş

¹¹ Xəsili kəndi, Bədəlova Bilqeyis, 110 yaş

¹² Seyid Yusifli kəndi, Qasimov Musa İbrahim oğlu, 1940-cı il təvəllüdü

¹³ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü

¹⁴ Böyük Mərcanlı kəndi, Hüseynova Zərifə, Göyüş qızı, 1937-ci il təvəllüdü

¹⁵ Böyük Mərcanlı kəndi, Hüseynova Zərifə, Göyüş qızı, 1937-ci il təvəllüdü

¹⁶ Sirik kəndi, Rzayeva Güleybər Məhəmməd qızı, 1958-ci il təvəllüdü; Böyük

Mərcanlı kəndi, Hüseynova Zərifə Şöyüb qızı, 1937-ci il təvəllüdü

¹⁷ Sirih kəndi, Hüseynov Alkərəm Fərrux oğlu, 1940-cı il təvəllüdü

¹⁸ Böyük Mərcanlı kəndi, Hüseynova Zərifə Şöyüb qızı, 1937-ci il təvəllüdü

¹⁹ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü

²⁰ Dağtumas kəndi, Məmmədova Ziba Əhməd qızı, 1930-cu il təvəllüdü

²¹ Dağ Tumas kəndi, Məmmədova Ziba Əhməd qızı, 1930-cu il təvəllüdü

²² Böyük Mərcanlı kəndi, Hüseynova Zərifə Göyüş qızı, 1937-ci il təvəllüdü

²³ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü

²⁴ Böyük Mərcanlı kəndi, Həsənova Sətin Gəray qızı, 1934-cü il təvəllüdü

²⁵ Böyük Mərcanlı kəndi, Həsənova Sətin Gəray qızı, 1934-cü il təvəllüdü

**Cəlilabad
Daşkəsən**

400B¹, 400C², 403³, (570A-4)⁴, 585A⁵, 584⁶,
588⁷, 603E⁸, (603A-5)⁹, 604¹⁰
(202A-1)¹¹, 203¹², 588¹³
3E¹⁴, 6¹⁵, 200D¹⁶, 200G¹⁷, 201B¹⁸, 204D¹⁹,
(321A-3)²⁰, (321C-1)²¹, (345A-1)²², (400A-1)²³,
431B²⁴, 462²⁵, (480A-1)²⁶, kont. ((570A-3)-
+431B)²⁷

-
- ¹ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü
² Soltanlı kəndi, Məmmədova Roza Məhəmməd qızı, 1946-cı il təvəllüdü
³ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü
⁴ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü
⁵ Soltanlı kəndi, Məmmədova Roza Məhəmməd qızı, 1946-cı il təvəllüdü
⁶ Əmirvarlı kəndi, Qasimov Şirin Oruc oğlu, 1950-ci il təvəllüdü
⁷ Xələfli kəndi, Fərhadov Fərhad Məhəmməd oğlu, 1941-ci il təvəllüdü
⁸ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü
⁹ Nüzgar kəndi, Fərgüzadova Xanım Mürsəl qızı, 1930-cu il təvəllüdü
¹⁰ Xələfli kəndi, Təhməzova Gözəl Behbud qızı, 1921-ci il təvəllüdü
¹¹ Həziabad kəndi, Yunusov Mirxas İbrahim oğlu
¹² Böyük Bəcirəvan kəndi, Nadirova Sarıgül Şirinalı qızı
¹³ Alar kəndi, Əzimov Akif Mirzəbəy oğlu
¹⁴ Dəstəfur kəndi, Rzayev Cəlal Alməmməd oğlu, 1901-ci il təvəllüdü
¹⁵ Dəstəfur kəndi, Rzayev Cəlal Alməmməd oğlu, 1901-ci il təvəllüdü
¹⁶ Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
¹⁷ Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
¹⁸ Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
¹⁹ Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
²⁰ Dəstəfur kəndi, Hökmaliyev İbrahim Mehdi oğlu, 56 yaş
²¹ Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
²² Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
²³ Xoşbulaq kəndi, Sarıyeva Reyhan Əliş qızı, 89 yaş
²⁴ Qazaxyoğular kəndi, Məmmədov İbrahimxəlil Səməd oğlu, 70 yaş
²⁵ Dəstəfur kəndi, Əhmədova Muxək Allahqulu qızı, 1914-cü il təvəllüdü
²⁶ Dəstəfur kəndi, Hökmaliyev İbrahim Mehdi oğlu, 56 yaş
²⁷ Qazaxyoğular kəndi, Məmmədov İbrahimxəlil Səməd oğlu, 70 yaş

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Füzuli	3A ¹ , 100A ² , 173 ³ , (160A-1) ⁴ , (178A-1) ⁵ , 201C ⁶ , (202A-3) ⁷ , 205 ⁸ , (230A-1) ⁹ , (231A-4) ¹⁰ , 263 ¹¹ , 324 ¹² , (345A-1) ¹³ , 585A ¹⁴ , (603A-5) ¹⁵
Gəncə	(570A-2) ¹⁶ , (570A-8) ¹⁷
Gəncəbasar	(231A-4) ¹⁸ , 300B ¹⁹ , 601 ²⁰
Göyçay	175 ²¹ , 186 ²² , (261A-4) ²³ , 320 ²⁴ , (321B-2) ²⁵ , (321B-3) ²⁶ , (322A-3) ²⁷ , 603B ²⁸

¹ Qazaxlar kəndi, Nəzərova Diləfruz Zülfüqar qızı, 1936-cı il təvəllüdü

² Şükürbəyli kəndi, Şəhri Qurbanova

³ Bala Bəhmənli kəndi, Şərifov Sahib İmaş oğlu, 1955-ci il təvəllüdü

⁴ Horadiz qəsəbəsi, İbrahimova Zeynəb, 1934-cü il təvəllüdü

⁵ Qazaxlar kəndi, Nəzərova Diləfruz Zülfüqar qızı, 1936-cı il təvəllüdü

⁶ Şükürbəyli kəndi, Şəhri Qurbanova

⁷ Şükürbəyli kəndi, Şəhri Qurbanova

⁸ Çəmənli kəndi, Quliyeva Saray Əmrah qızı, 105 yaş

⁹ Horadiz kəndi, İmanova Qızbəs Kərim qızı, 1958-ci il təvəllüdü

¹⁰ Aşağı Veysəlli kəndi, İmanova Humay, 88 yaş

¹¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹² Arayatılı kəndi, Mustafayeva Nigar Həsən qızı, 1934-cü il təvəllüdü

¹³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁴ Şükürbəyli kəndi, Şəhri Qurbanova

¹⁵ Arayatılı kəndi, Mustafayeva Nigar Həsən qızı, 1934-cü il təvəllüdü

¹⁶ Əliyev Sabir Xəlil oğlu

¹⁷ Əliyev Sabir Xəlil oğlu

¹⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁴ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Gədəbəy	11 ¹ , 62A ² , 63 ³ , (65A-4) ⁴ , (200A-1) ⁵ , (204C-1) ⁶ , (341A-2) ⁷ , (341A-3) ⁸ , 401B ⁹ , (480A-1) ¹⁰ , (570A-3) ¹¹ , (570A-4) ¹² , (603A-2) ¹³
Goranboy	3C ¹⁴ , 531 ¹⁵ , 262 ¹⁶ , 601 ¹⁷
Göygöl	(321A-3) ¹⁸ , (321B-1) ¹⁹ , (322A-1) ²⁰ , 481 ²¹

¹ Gədəbəy şəhəri, Qasımova Reyhan Behbud qızı, 1906-cı il təvəllüdü

² Göyəlli kəndi, Tağıyev Nemət Nüsrət oğlu, 1991-ci il təvəllüdü

³ Kiçik Qaramurad kəndi, Əskərov Qədir Bayram oğlu, 96 yaş

⁴ Əlismayıl kəndi, Sadıqov Hüseyn İbrahim oğlu, 1904-cü il təvəllüdü

⁵ Gədəbəy şəhəri, Allahverdiyev Novruzəli, İsa oğlu, 1957-ci il təvəllüdü

⁶ Söyüdü kəndi, Talıbov Tapdıq Qasım oğlu, 85 yaş

⁷ Gədəbəy şəhəri, Allahverdiyeva Raya İsmayıl qızı, 1954-cü il təvəllüdü

⁸ Gədəbəy şəhəri, Allahverdiyev İsa Allahverən oğlu, 1928-ci il təvəllüdü

⁹ Dəyirmanadağ kəndi, Tağıyev Dəmir Namaz oğlu, 1937-ci il təvəllüdü

¹⁰ Gədəbəy şəhəri, Allahverdiyev İsa Allahverən oğlu, 1928-ci il təvəllüdü; Kiçik Qaramurad kəndi, Əskərov Qədir Bayram oğlu, 96 yaş

¹¹ Dəyirmanadağ kəndi, Tağıyev Dəmir Namaz oğlu, 1937-ci il təvəllüdü

¹² Gədəbəy şəhəri, Allahverdiyeva Raya İsmayıl qızı, 1954-cü il təvəllüdü

¹³ Fərzalı kəndi (Şınıx kəndində doğulub), Məmmədov Saməddin, 1951-ci il təvəllüdü

¹⁴ Xanqərəvənd kəndi, Güləfm Allahverdiyeva, 70 yaş

¹⁵ Todan kəndi, İsmayılov Rza Şahrza oğlu, 90 yaş

¹⁶ Todan kəndi, İsmayılov Rza Şahrza oğlu, 90 yaş

¹⁷ Zeyvə kəndi, Namazova Humay, 65 yaş; Todan kəndi, İsmayılov Rza Şahrza oğlu, 90 yaş

¹⁸ Əzizbəyov kəndi, Göyüşova Dursun Sadıq qızı, 100 yaş

¹⁹ Ziyadlı kəndi, Həsənova Kübra Məhəmməd qızı

²⁰ Füzuli kəndi, Verdiyev Mirzə Məhəmməd oğlu, 1903-cü il təvəllüdü

²¹ Sarısu kəndi, Bağırova Tamara Abbas qızı, 66 yaş

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Güney	4C ¹ , 9 ² , 61C ³ , 168 ⁴ , 169B ⁵ , 170 ⁶ , (321C-4) ⁷ , 532B ⁸ ,
Azərbaycan	572 ⁹ , 586 ¹⁰
GA, Xalxal	(65A-1) ¹¹ , 264 ¹² , (321B-2) ¹³ , (401A-1) ¹⁴ , (570A-2) ¹⁵ , 589 ¹⁶
GA, Xoşrüstəm	(321A-4) ¹⁷
GA, Ərdəbil	(321C-2) ¹⁸
GA, Şahrud	(321C-3) ¹⁹
Gürcüstan,	(230A-2) ²⁰ , (261B-3) ²¹ , 404 ²² , 641A ²³
Borçalı-	
Qarapapaq	

¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁴ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁵ Kezeç kəndi, Hilasi Əfsəl

⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹¹ Zeyvə kəndi, Əlizadə Hüseyin. 1948-ci il təvəllüdü; Diz qışlağı kəndi, Gülüb Əhməd, 1950-ci il təvəllüdü

¹² Kəzəç kəndi, Xilasi Əfsəl, 1928-ci il təvəllüdü

¹³ Varavat kəndi, Kərimi Tufan, 1915-ci il təvəllüdü; Qızıldərə kəndi, Radımərd Pəri, 1950-ci il təvəllüdü; Məcərə kəndi, Abşinas Fatma, 1975-ci il təvəllüdü

¹⁴ Xıymis kəndi, Təsəllizadə Fatma, 1940-cı il təvəllüdü

¹⁵ Xiroabad kəndi, Nikumeniş Həcər, 1937-ci il təvəllüdü

¹⁶ Bilil kəndi, Kərəmi Haqverdi, 1940-cı il təvəllüdü

¹⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁸ Qızıldərə kəndi, Radımərd Pəri, 1950-ci il təvəllüdü

¹⁹ Til kəndi, Qurbani Seydullah

²⁰ Başkeçid, toplayıcılar: S.Əliyev, M.Coşğun

²¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²² Toplayan: O.Əhmədov

²³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Gürcüstan,	347 ¹ , 352 ² , (570A-3) ³ , (603A-1) ⁴ , 641A ⁵
Bolnisi	
Gürcüstan,	(570A-3) ⁶
Dmanisi	
Gürcüstan,	201A ⁷
Marneuli	
Xanlar	(321A-1) ⁸
Xocavənd	(167A-1) ⁹ , (345A-2) ¹⁰ , 480D ¹¹ , (603A-3) ¹²
İmişli	100C ¹³ , (102A-1) ¹⁴ , 161C ¹⁵ , 184 ¹⁶
İsmayılı	201A ¹⁷
Kəlbəcər	161B ¹⁸ , (230A-3) ¹⁹
QA, Ağbaba	200C ²⁰ , 261C ²¹ , 300C ²² , 302B ²³ , 303 ²⁴ , (350A-2) ²⁵

¹ Saraclı kəndi, Əhmədova Nigar Mahmud qızı, 72 yaş

² Kəpənəkçi kəndi, Acalova Həcər, Musa qızı, 45 yaş

³ Sarallar kəndi, Xudayev Nəsib Qasım oğlu, 87 yaş

⁴ Kəpənəkçi kəndi, İsaqova Münəvvər Abdulla qızı, 46 yaş

⁵ Kəpənəkçi kəndi, Acalova Həcər, Musa qızı, 45 yaş

⁶ Qarabulaq kəndi, Əhmədov Kərim, 70 yaş

⁷ Qaçğan kəndi, Həsənova Ruxsarə Əli qızı, 92 yaş

⁸ Göyüşova Dursun Sadıq qızı, 100 yaş

⁹ Muğanlı kəndi, Mehdiyev Həsən

¹⁰ Axullu kəndi, Mustafayeva Rasta

¹¹ Salakətin kəndi, Zeynalov Cavanşir

¹² Muğanlı kəndi, Hüseynova Gülsarə

¹³ Əliqulular kəndi, Teymurova Nənəxanım

¹⁴ Əliqulular kəndi, Teymurova Nənəxanım

¹⁵ Əliqulular kəndi, Teymurova Nənəxanım

¹⁶ Əliqulular kəndi, Teymurova Nənəxanım

¹⁷ Bağırova Ərkinaz Əkbər qızı, 93 yaş

¹⁸ Əsrək kəndi, Verdüyeva Simsar Məhəmməd qızı, 1934-cü il təvəllüdü

¹⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁰ Qaranamaz kəndi, Musayeva Sultan Baxış qızı, 110 yaş

²¹ Qaranamaz kəndi, Musayeva Sultan Baxış qızı, 110 yaş

²² Qaranamaz kəndi, Musayev Binnət Hüseyn oğlu, 83 yaş

²³ Sarıçalı kəndi, Həşimova Səriyyə Zeyni qızı, 1926-cı il təvəllüdü

²⁴ Qaranamaz kəndi, Musayeva Sultan Baxış qızı, 110 yaş

²⁵ Qaranamaz kəndi, Musayev Binnət Hüseyn oğlu, 83 yaş

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

QA, Dərələyəz	4A ¹ , 63 ² , (321A-1) ³
QA, Göyçə	201A ⁴ , 324 ⁵ , (401A-4) ⁶ , (570A-1) ⁷ , (570A-3) ⁸ , (570A-4) ⁹ , 600 ¹⁰
QA, İrəvan	(321B-1) ¹¹ , 502 ¹²
çuxuru	
QA,	(260A-6) ¹³ , (570A-2) ¹⁴
Qaraqoyunlu	
Qərbi	(230A-1) ¹⁵
Azərbaycan,	
Zəngibasar	
Qarabağ	8 ¹⁶ , 100A ¹⁷ , 168 ¹⁸ , 179, 201C ¹⁹ , (202A-3) ²⁰ , (231A- 1) ²¹ , (231A-4) ²² , 232 ²³
Qazax	(260A-6) ²⁴

¹ Ələyəz kəndi, Əhməd Cəfərqulu oğlu, 102 yaş

² Qovuşuq kəndi, İbrahim Mirzəli oğlu

³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁴ Ağbulaq kəndi, Zeynalov Nəsib Zülfüqar oğlu, 84 yaş

⁵ Səriyaqub kəndi, Hüseynova Firəngiz Budaq qızı, 78 yaş

⁶ Ağbulaq kəndi, Aliskəndər Vəli oğlu, 90 yaş

⁷ Kərkibaş kəndi, Yusifov Baxış Vəli oğlu, 76 yaş

⁸ Ağbulaq kəndi, Nəsibov Cəmil Musa oğlu, 84 yaş

⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁰ Kərkibaş kəndi, Yusifov Baxış Vəli oğlu, 76 yaş

¹¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁴ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁵ Haçaparaq kəndi, Səfərov Sabir Xəlil oğlu, 78 yaş; Uluxanlı kəndi İsmayılov İsmayıl Abdullar oğlu, 82 yaş

¹⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁴ Xanlıqlar kəndi, Əsgərova Sarabəyim Əbdül qızı

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Qax	64-67 süjetlərinin qüsurlu variantı ¹ , 642 ² , 200F ³
Qəbələ	(204A-1) ⁴
Quba-Şabran	(65A-1) ⁵
Qubadlı	(32A-1) ⁶ , (65A-1) ⁷ , (160A-1) ⁸ , 161B ⁹ , 162A ¹⁰ , 162B ¹¹ , 163 ¹² , 201A ¹³ , 340B ¹⁴ , 480B ¹⁵ , 585A ¹⁶
Qusar	(207A-2) ¹⁷

¹ İlisu kəndi, Harunov Süleyman Bürhan oğlu, 1908-ci il təvəllüdü. Bax: Həzrət Əli (60-100) başlığının sonuna.

² Qax şəhəri, Əsgərov Mikayıl Cəbrayıl oğlu, 1919-cu il təvəllüdü

³ Turaclı kəndi, Tarıverdiyeva Səlbi, 78 yaş

⁴ Mıxlıqovaq kəndi, Hümbətova Alagöz Əziz qızı, 82 yaş

⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁶ Hacılı kəndi, Əliyeva Çimnaz Bayramalı qızı, 1952-ci il təvəllüdü

⁷ Qaracallı kəndi, Əbişova Zəminə Məhəmməd qızı, 1948-ci il təvəllüdü; Sarıyataq kəndi, Hüseynov Mamay Qaçay oğlu, 1927-ci il təvəllüdü

⁸ Hacılı kəndi, Əliyeva Çimnaz Bayramalı qızı, 1952-ci il təvəllüdü

⁹ Qaracallı kəndi, Əbişova Zəminə Məhəmməd qızı, 1948-ci il təvəllüdü

¹⁰ Taroğlu kəndi, Paşayeva Şamama Həsənalı qızı, 1944-cü il təvəllüdü

¹¹ Hacılı kəndi, Əliyeva Çimnaz Bayramalı qızı, 1952-ci il təvəllüdü

¹² Hacılı kəndi, Əliyeva Çimnaz Bayramalı qızı, 1952-ci il təvəllüdü

¹³ Boyunəkər kəndi, İsgəndərova Maral, 89 yaş; Əfəndilər kəndi, Hümmətova Kəmalə Xudam qızı, 1965-ci il təvəllüdü; Qubadlı qəsəbəsi, Baxşalıyeva Gülənbər, 1948-ci il təvəllüdü

¹⁴ Taroğlu kəndi, Paşayeva Şamama Həsənalı qızı, 1944-cü il təvəllüdü

¹⁵ Qubadlı şəhəri, Baxşalıyeva Gülənbər Məhəmməd qızı, 1948-ci il təvəllüdü

¹⁶ Taroğlu kəndi, Paşayeva Şamama Həsənalı qızı, 1944-cü il təvəllüdü

¹⁷ Hil kəndi, Ədilxanov Yavəddin Hətəm oğlu, 1954-cü il təvəllüdü

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Laçın	61A ¹ , 62B ² , 62C ³ , kont: (62B+(65A-1)) ⁴ , (102A-3) ⁵ , 103 ⁶ , (260A-1) ⁷ , (260A-2) ⁸ , (260A-3) ⁹ , (401A-1) ¹⁰ , 584 ¹¹ , 588 ¹²
Lənkəran	644 ¹³
Muğan	323 ¹⁴
Naxçıvan	3F ¹⁵ , 201A ¹⁶ , (204C-2) ¹⁷ , (204C-4) ¹⁸ , 263 ¹⁹ , 341C ²⁰ , 350B ²¹
Naxçıvan,	176 ²² , 581 ²³
Naxçıvan	
Naxçıvan, Babək	172A ²⁴ , (261A-1) ²⁵

¹ Dambulaq kəndi, Heydərova Balaxanım Cəlal qızı, 80 yaş

² Kamallı kəndi, Əhmədov Cavanşir Məhəmməd oğlu, 1937-ci il təvəllüdü

³ Dambulaq kəndi, Səmədov Səlim Hacı oğlu, 1936-cı il təvəllüdü; Dambulaq kəndi, Heydərova Balaxanım Cəlal qızı, 80 yaş

⁴ Sadınlı kəndi, Kalbaliyev Musa İsmayıl oğlu, 1954-cü il təvəllüdü

⁵ Sadınlı kəndi, Kalbaliyev Musa İsmayıl oğlu, 1954-cü il təvəllüdü

⁶ Sadınlı kəndi, Kalbaliyev Musa İsmayıl oğlu, 1954-cü il təvəllüdü

⁷ Həsənov Halay Xanlar oğlu, 1932-ci il təvəllüdü

⁸ Ərdəşəvi kəndi, Novruzov Yaşar Balaş oğlu, 1974-cü il təvəllüdü

⁹ Korbubulaq kəndi, Rəhimov Qədim Ənvər oğlu, 1962-ci il təvəllüdü

¹⁰ Sadınlı kəndi, Kalbaliyev Musa İsmayıl oğlu, 1954-cü il təvəllüdü

¹¹ Sadınlı kəndi, Kalbaliyev Musa İsmayıl oğlu, 1954-cü il təvəllüdü

¹² Piçənis kəndi, Zeynalov Yurin Abbas oğlu, 1938-ci il təvəllüdü

¹³ Lənkəran şəhəri, Ramazanov Rəcəb Səfər oğlu, 73 yaş

¹⁴ Ağayev Vəliş Fətulla oğlu

¹⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²² Naxçıvan şəhəri, Abbasova Çimnaz Əziz qızı, 1949-cu il təvəllüdü

²³ Naxçıvan şəhəri, Rəhimov Rəhim Hüseyn oğlu, 1909-cu il təvəllüdü

²⁴ Vayxır kəndi, Məmmədova Zeynəb Bayramlı qızı, 62 yaş

²⁵ Zeynəddin kəndi, Nəbiyeva Səmayə Əli qızı, 50 yaş

Naxçıvan,	204E ¹ , 670 ²
Kəngərli	
Naxçıvan, Şərur	3D ³ , 30B ⁴ , 164 ⁵ , 172B ⁶ , 178 ⁷ , (231A-3) ⁸ , 344 ⁹ , 430 ¹⁰ , 480C ¹¹ , (570A-5) ¹² , (603A-1) ¹³ , (603A-2) ¹⁴ , 605 ¹⁵ , 641A ¹⁶ , 641B ¹⁷ , 670 ¹⁸ , 671 ¹⁹
Naxçıvan,	603D ²⁰
Şahbuz	

¹ Qarabağlar kəndi, Tağıyev Yunis, 80 yaş

² Şahtaxtı kəndi, Həsənov Əhməd Mustafa oğlu, 1925-ci il təvəllüdü

³ Ərəbyengicə kəndi, Bağirova Səkinə Şıxəli qızı, 71 yaş

⁴ Havış kəndi, Həsənova Südabə Əkbər qızı, 1958-ci il təvəllüdü

⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁸ Yaycı kəndi, Əliyev Zülfüqar Paşa oğlu, 1938-ci il təvəllüdü

⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹² Axamət kəndi, Əsgərova Şirin Əsgər qızı, 62 yaş

¹³ Yaycı kəndi, İbrahim Hüseyn Kərəm oğlu, 45 yaş

¹⁴ Yaycı kəndi, İbrahim Hüseyn Kərəm oğlu, 45 yaş

¹⁵ Yaycı kəndi, İbrahim Hüseyn Kərəm oğlu, 45 yaş

¹⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁸ Şahtaxtı kəndi, Həsənov Əhməd Mustafa oğlu, 1925-ci il təvəllüdü

¹⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁰ Kolanı kəndi, Novruzova Mələhət, 22 yaş

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Naxçıvan,	(65A-2) ¹ , 121 ² , 200E ³ , 200F ⁴ , 200G ⁵ , 204B ⁶ ,
Ordubad	204D ⁷ , (321A-2) ⁸ , (321A-4) ⁹ , (321B-1) ¹⁰ , 340A ¹¹ , (353A-1) ¹² , (570A-2) ¹³ , 603D ¹⁴ , 670 ¹⁵ , 431A ¹⁶ , (480A- 2) ¹⁷ , 582 ¹⁸
Naxçıvan, Culfa	(120B-4) ¹⁹ , (231A-4) ²⁰ , 483 ²¹ , 504 ²² , (530A-1) ²³
Rusiya, Dərbənd	101 ²⁴ , (102A-2) ²⁵ , 185 ²⁶ , (204C-1) ²⁷ , (353A-2) ²⁸
Salyan	302A ²⁹
Samux	(321C-1) ³⁰ , (322A-1) ³¹

¹ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

² Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

³ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

⁴ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

⁵ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

⁶ Nüsnüs kəndi, İskəndərov Əhməd Nəsir oğlu, 82 yaş

⁷ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

⁸ Dırnıs kəndi, Mahmudova Fatma Miryəhya qızı, 1936-cı il təvəllüdü

⁹ Dırnıs kəndi, Babayev Süleyman, 1904-cü il təvəllüdü

¹⁰ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

¹¹ Üstüpi kəndi, Əliyev İslam, 84 yaş; Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

¹² Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

¹³ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

¹⁴ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

¹⁵ Gilançay kəndi, Məmmədov Saday, 71 yaş

¹⁶ Aşağı Əndəmiq kəndi, Həsənova Münəvvər Məmmədrza qızı, 60 yaş

¹⁷ Behrud kəndi, Tağıyev Novruz Məmməd oğlu, 26 yaş

¹⁸ Üstüpi kəndi, Babayev Həsən, 72 yaş

¹⁹ Toplayıcı: fil.e.d., prof. Əfzələddin Əsgər

²⁰ Bənənyar kəndi, Nuriyeva Həcər Kəblə Hüseynəli qızı, 53 yaş

²¹ Şurut kəndi, Şəkəriyyə Əli Sayılxan oğlu, 50 yaş

²² Dizə kəndi, Ədalət Cəfəroğlu, 50 yaş

²³ Şurut kəndi, Şəkəriyyə Əli Sayılxan oğlu, 50 yaş

²⁴ Dərbənd şəhəri, Dadaşov Dadaş Hacısoltan oğlu, 66 yaş

²⁵ Dərbənd şəhəri, Dadaşov Dadaş Hacısoltan oğlu, 66 yaş

²⁶ Rubas kəndi, Qocayev Niftulla Qoca oğlu

²⁷ Əlibəyov Qorxmaz Əlibəy oğlu, 32 yaş

²⁸ Dərbənd şəhəri, Əliəhmədov Əlisəfa Cəfər oğlu, 63 yaş

²⁹ Varlı kəndi, Heydərova Nəcəbət Ruhulla qızı, 80 yaş

³⁰ Alıuşağı kəndi, Qasımov Fatma İsa qızı, 65 yaş

³¹ Füzuli kəndi, Verdiyev Mirzə Məhəmməd oğlu, 80 yaş

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Şamaxı	62C ¹ , 101 ² , 164 ³ , (167A-4) ⁴ , 181 ⁵ , 205 ⁶ , (400A-2) ⁷ , (501A-2) ⁸ , 561 ⁹
Şəki	3F ¹⁰ , 3C ¹¹ , 64A ¹² , (65A-3) ¹³ , (65A-5) ¹⁴ , (120A-1) ¹⁵ , (120A-2) ¹⁶ , (120B-2) ¹⁷ , (120B-3) ¹⁸ , 121 ¹⁹ , 122B ²⁰ , 171 ²¹ , 173 ²² , (182B-1) ²³ , (182B-2) ²⁴ , 200F ²⁵ , (202A-2) ²⁶ , 204B ²⁷ , (231A-3) ²⁸ , (261A-2) ²⁹ ,

¹ Şamaxı şəhəri, İbadov İbadulla Əhməd oğlu

² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁴ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁶ Şamaxı şəhəri, Ağayeva Gülzəynəb, 95 yaş

⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁹ Şamaxı şəhəri, Əliyeva Mənəbəyim, 74 yaş

¹⁰ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu

¹¹ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu

¹² Cumakənd kəndi, Süleymanova Məhsəti Vaqif qızı, 1982-ci il təvəllüdü

¹³ Baş Göynük kəndi, Mustafayev Sabir Zahid oğlu, 1936-cı il təvəllüdü; Muradova Mehruza İslam qızı

¹⁴ Cumakənd kəndi, Süleymanova Vəfa Vaqif qızı, 1988-ci il təvəllüdü

¹⁵ Şəki şəhəri, İsmayılova Mədinə Mustafa qızı, 55 yaş

¹⁶ Cumakənd kəndi, Süleymanova Vəfa Vaqif qızı, 1988-ci il təvəllüdü

¹⁷ Babaratma Kəndi, Çələbizadə Nizami Mahmud oğlu, 1948-ci il təvəllüdü

¹⁸ Cumakənd kəndi, Həsənova Pəri Sirac qızı, 1955-ci il təvəllüdü

¹⁹ Cumakənd kəndi, Süleymanov Həsən Vaqif oğlu, 1993-cü il təvəllüdü

²⁰ Şəki şəhəri, İsmayılova Mədinə Mustafa qızı, 55 yaş

²¹ Baş Göynük kəndi, Salmanova Çiçək Salman qızı, 1967-ci il təvəllüdü

²² Baş Göynük kəndi, Məmmədov Musa İsa oğlu, 1929-cu il təvəllüdü

²³ Baş Göynük kəndi, Hacıyeva Səkinə Əhməd qızı, 1944-cü il təvəllüdü

²⁴ Baş Göynük kəndi, Xəlilov Əlxan Məmmədəli oğlu, 1958-ci il təvəllüdü

²⁵ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu

²⁶ Baş Göynük kəndi, İsmayılova Ziba Məmmədəli qızı, 1953-cü il təvəllüdü

²⁷ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu

²⁸ Nəsimov Mirsaleh

²⁹ Baş Göynük kəndi, Soltanova Gülüstan Məmmədəli qızı, 1946-cı il təvəllüdü

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

	(261A-4) ¹ , (321A-4) ² , (321C-2) ³ , 324 ⁴ , 348 ⁵ , (350A-1) ⁶ , 355 ⁷ , 461 ⁸ , 463 ⁹ , 464 ¹⁰ , 580 ¹¹ , (603A-2) ¹² , 603B ¹³ , kont: ((120B-1)+64A) ¹⁴
Şəki-Zaqatala	3B ¹⁵ , 33 ¹⁶ , 100B ¹⁷ , 122A ¹⁸ , 172A ¹⁹ , 176 ²⁰ , (178A- 2) ²¹ , (178A-3) ²² , 183 ²³ , 200B ²⁴ , 340A ²⁵ , (341A-4) ²⁶ , (401A-3) ²⁷ , (480A-1) ²⁸ , (530A-2) ²⁹

¹ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu; Cumakənd kəndi, Dadaşova Sənubər Ağabəy qızı, 1955-ci il təvəllüdü

² Babaratma kəndi, Muradova Mehruza İslam qızı, 1927-ci il təvəllüdü; Baş Göynük kəndi, Əhmədova Qərənfil Hüseynbala qızı, 1950-ci il təvəllüdü

³ Baş Göynük kəndi, Aslanova Nazilə Aslan qızı, 1948-ci il təvəllüdü

⁴ Şəki şəhəri, İsmayılova Gülçöhrə Şövkət qızı, 1966-cı il təvəllüdü; Baş Göynük kəndi, Qurbanova Firuzə Həsənqulu qızı, 70 yaş

⁵ Aşağı Göynük kəndi, Əhmədova Mehruza Əbdürəhim qızı, 1941-ci il təvəllüdü

⁶ Baqqal kəndi, Osmanova Cənnətəy Aslan qızı, 1939-cu il təvəllüdü

⁷ Cəfərabad kəndi, Səmədova Şəhla Vahid qızı, 1967-ci il təvəllüdü

⁸ Baş Göynük kəndi, Əhmədova Qərənfil Hüseynbala qızı, 1950-ci il təvəllüdü

⁹ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu

¹⁰ Ağakışiyev Həsən Məhəmməd oğlu

¹¹ Cumakənd kəndi, Dadaşova Sənubər Ağabəy qızı, 1955-ci il təvəllüdü

¹² Baş Göynük kəndi, Əhmədova Qərənfil Hüseynbala qızı, 1950-ci il təvəllüdü; Cumakənd kəndi, Şərifova Qərənfil Məmməd qızı

¹³ Babaratma kəndi, Muradova Mehruza İslam qızı, 1927-ci il təvəllüdü

¹⁴ Cumakənd kəndi, İbrahimov Zabit Şakir oğlu, 1983-cü il təvəllüdü

¹⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib

²⁴ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib

²⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Şəmkir	342 ¹ , (120B-1) ²
Şuşa	460 ³ , (321A-5) ⁴
Şirvan	(167A-2) ⁵ , 201A ⁶ , 204E ⁷ , 205 ⁸ , (207A-1) ⁹ , (231A-4) ¹⁰ , (261B-2) ¹¹ , (321C-1) ¹² , (321B-3) ¹³ , (401A-2) ¹⁴ , (570A-6) ¹⁵ , 586 ¹⁶ , 640 ¹⁷
Tərtər	585B ¹⁸
Tovuz	204F ¹⁹
Yardımlı	(231A-4) ²⁰ , 500 ²¹ , (501A-1) ²²
Yevlax	587 ²³ , 603C ²⁴
Zaqatala	301 ²⁵

¹ Dəllər-Cəyir kəndi, Rüstəmov Əmirəhməd Abbasəli oğlu, 1900-cu il təvəllüdü

² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

³ Şuşa şəhəri, Zeynalova Nisə Lələbəy qızı, 90 yaş

⁴ Şırlan kəndi, Əhmədov Şakir

⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁸ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁰ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁴ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁵ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁶ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁷ Camal Həmid qızı, 61 yaş.

¹⁸ İrəvanlı kəndi, Hüseynov Hatəm İsmayıl oğlu, 71 yaş

¹⁹ Qaradaş kəndi, İsmayılova Mehparə Hüseyn qızı, 1948-ci il təvəllüdü

²⁰ Alar kəndi, Əsgərova Həvəs İmpirat qızı, 1930-cu il təvəllüdü

²¹ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²² Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

²³ Xaldan kəndi, Sultanova Fatma Mustafa qızı, 60 yaş

²⁴ Yevlax şəhəri, Yusifov Şəhriyar Rəsul oğlu, 71 yaş

²⁵ Lahic kəndi, Qurbanova Fatimə Arif qızı, 1945-ci il təvəllüdü

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Zəngəzur	(65A-4) ¹ , (160A-2) ² , 161A ³ , 161B ⁴ , 162B ⁵ , 165 ⁶ , (261B-1) ⁷ , (261B-2) ⁸ , (321D-1) ⁹ , (353A-1) ¹⁰ , 354 ¹¹ , (480A-3) ¹² , (570A-7) ¹³ , 602 ¹⁴
Zəngilan	4E ¹⁵ , 462 ¹⁶ , (480A-3) ¹⁷ , 505 ¹⁸

Qeyd: Əfsanə örnəklərini əldə etdiyimiz mənbələrdə məkan və söyləyicilər haqqında məlumatlar eyni prinsiplər əsasında verilməmişdir. Bu səbəbdən də əfsanə süjetlərinin coğrafi göstəricisində bəzi hallarda şəhər, bəzi hallarda bölgə, bəzi hallarda isə yalnız söyləyici adları verilmişdir. Eyni zamanda məlumatların tam olmaması səbəbindən aşağıdakı süjetlərin Paşayev AXƏ, Paşayev, ATXR, Acalov, AMM, SMOMPK, Baqri və bəzi digər mənbələrdə verilmiş variantları coğrafi göstəriciyə daxil edilməmişdir: 1, 2, 3F, 10, 12, 60, 61B, 61D, 62A, 65A-1, 65A-2, 66A-1, 66A-2, 165, 167A-3, 168, 182A, 185, 200A-2, 201A, 204C-3, 231A-3, 231A-4, 260A-4, 260A-5, 261A-3, 261A-5, 302A, 320, 321A-2, 321A-4, 321A-5, 321B-2, 322A-2, 341A-1, 341A-2, 341A-3, 349A-1, 349A-2, 351, 400A-3, 402, 482, 530A-2, 532A, 570A-5, 571A-1, 571A-2, 583A-1, 583A-2, 585A, 603A-2, 603A-4, 603B, 643

¹ Kərimov Tapdıq

² Şahbazova Cahan

³ Şahbazova Cahan

⁴ Ağayeva Dilarə

⁵ Şahbazova Cahan

⁶ Cəbrayıllov Xuduş

⁷ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

⁸ Hüseynova Şamama

⁹ Əliyeva Müləyim

¹⁰ Bağdadov Məhəmməd

¹¹ Əliyev Əhmədəli

¹² Əhmədəliyev Kərim

¹³ Mənbədə bölgə və söyləyici göstərilməyib.

¹⁴ Şahbazova Cahan

¹⁵ Vəliqulubəyli kəndi, Atakişiyeva Səkinə Sabir qızı, 1962-ci il təvəllüdü

¹⁶ Vəliqulubəyli kəndi, Atakişiyeva Səkinə Sabir qızı, 1962-ci il təvəllüdü

¹⁷ Gilətağ kəndi, Quliyev Ayna Əsim qızı

¹⁸ Cahangirbəyli kəndi, Əhmədova Şəfaqət Cahangir qızı, 1967-ci il təvəllüdü

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

AFA	Azərbaycan folkloru antologiyası, I-XXIII cildlər, Bakı
Axundov	Azərbaycan folklor antologiyası / Toplayanı və tərtib edən Axundov Ə. Bakı, Çıraq, 2015, 614 s.
Acalov	Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A. Bakı, Elm, 1988, 196 s.
Bakı folk. örnəkləri	Bakı folklor örnəkləri, II cild. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 320 s.
CA	Cənubi Azərbaycan
Dədə Qorqud	“Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, Folklor İnstitutu. Bakı, Elm və təhsil
Dərbənd folk. örnəkləri	Dərbənd folklor örnəkləri, I kitab, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 368 səh.
Əliyev	Qırxıncı otağın sirri. Toplayan və tərtib edən: Əliyev O. Bakı, Yazıçı, 1988, 100 s.
Gədəbəy folk. örnəkləri	Gədəbəy folklor örnəkləri. I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 360 s.
Güney Azərb. folkloru	Güney Azərbaycan folkloru örnəkləri, I-XIII cildlər. Bakı, Elm və təhsil
Göyçay folk. örnəkləri	Göyçay folklor örnəkləri, I kitab, Bakı, Elm və təhsil, 2022, 296 s.
QA	Qərbi Azərbaycan

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Quba-Şabran folk. örnəkləri	Quba-Şabran folklor örnəkləri, I kitab, Bakı, Elm və təhsil, 2013, 328 s.
QFBT	Qarabağ: folklor da bir tarixidir. I-X cildlər. Bakı
Qarabulaq folk. antologiyası	Qarabulaq folklor antologiyası. Tərtib edən Şükürbəyli F. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2010, 375 s.
Paşayev, AXƏ	Azərbaycan xalq əfsanələri. Toplayıb tərtib edən Paşayev S. Bakı, Yazıçı, 1985, 286 s.
Paşayev, ATXƏ	Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Toplayıb tərtib edən S. Paşayev. Bakı, Azərnəşr, 2009, 485 s.
Paşayev, ATXR	Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri. Toplayıb tərtib edən S. Paşayev. Bakı, Nəşriyyat yoxdur. 2011, 665 s.
Region folk. antologiyası	Region folkloru antologiyası. Toplayıb tərtib edən: Ə.Süleymanov. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 512 s.
SMOMPK	SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları. I-II cildlər / Tərtib edənlər Xəlilov R. Xürrəmçızı A. Bakı, Elm və təhsil, 2018-2019
Şəki folk. örnəkləri	Şəki folklor örnəkləri. I-III kitablar Bakı, "Elm və təhsil", 2014-2016
Şərur folk. örnəkləri	Şərur folklor örnəkləri. I kitab / Tərtib edən: Qasımova F. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 348 s.

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Şərur folkloru	Şərur folklor örnəkləri, I kitab, Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyat-Po-liqrafiya Birliyi, 2018, 328 s.
Tovuz folk. örnəkləri	Tovuz folklor örnəkləri. II kitab / Tərtib edən: Rüstəmzadə İ. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 328 s.
Vəliyev	Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Vəliyev Kamil Nəriman oğlu. Bakı, Gənclik, 1987. 277 s.
Yardımlı folk. örnəkləri	Yardımlı folklor örnəkləri. I kitab / Məmmədli E., Alarlı B., Bakı, Elm və təhsil, 2014, 334 s.
Baqri, I kitab	Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Ред. Багрий А.В. Баку: АзГНИИ, Том 1. 1930, 303 с.
Baqri, III kitab	Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Ред. Багрий А.В. Баку: АзГНИИ, Том 3. 1930, 257 с.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbaslı, İ. Əfsanələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Elm, – I c. – 2004. – s. 206-211.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Orucovun redaktəsi ilə. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – II c. – 1980. – 576 s.

3. Azərbaycan folklor antologiyası / Toplayanı və tərtib edən Axundov Ə. – Bakı: Çıraq, – 2015. – 614 s.

4. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Qurbanov T. – Bakı: Səda, – c. 8. – 2003. – 476 s.

5. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən Rüstəmzadə İ. – Bakı: Səda, – c. 16. – 2006. – 496 s.

6. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Borçalı-Qarapapaq folkloru / Toplayıb tərtib edən Hacılar V. – Bakı: Nurlan, – c. 22. – 2011. – 444 s.

7. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Dərələyəz folkloru / Toplayıb tərtib edənlər Mirzəyev H., İsmayılov H., Ələkbərli Ə. – Bakı: Səda, – c. 15. – 2006. – 484 s.

8. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər İsmayılov H., Quliyev R. – Bakı: Səda, – c. 9. – 2004. – 522 s.

9. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Göyçə folkloru / Toplayıb tərtib edən İsmayılov H. – Bakı: Səda, – c. 3. – 2000. – 683 s.

10. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. İrəvançuxuru folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Ələkbərli Ə. – Bakı: Səda, – c. 10. – 2004. – 472 s.

11. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Qarabağ folkloru / Tərtib edən Abbaslı İ. – Bakı: Səda, – c. 5. – 2000. – 414 s.
12. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Qaraqoyunlu folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Süleymanov Q. – Bakı: Səda, – c. 7. – 2002. – 464 s.
13. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər Cəfərli M., Babayev R. – Bakı. – c. 1. – 2009. – 541 s.
14. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər Fərzəliyev T., Qasımlı M. – Bakı: Sabah, – c. 1. – 1994. – 388 s.
15. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Naxçıvan nümunələri / Tərtib edən Ələkbərli Ə. – Bakı: Nurlan, – c. 23. – 2011. – 360 s.
16. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Şəki folkloru / Tərtib edənlər Əbdülhəlimov H., Qafarlı R., Əliyev O. [və b.]. – Bakı: Səda, – c. 4. – 2000. – 498 s.
17. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Şəki-Zaqatala folkloru / Tərtib edənlər Abbaslı İ., Əliyev O., Abdullayeva M. – Bakı: Səda, – c. 13. – 2005. – 550 s.
18. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Şirvan folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Qəniyev S. – Bakı: Səda, – c. 11. – 2005. – 443 s.
19. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Zəngəzur folkloru / Tərtib edən İsmayılov H. – Bakı: Nurlan, – c. 19. – 2009. – 416 s.
20. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cilddə]. Zəngəzur folkloru / Tərtib edənlər Əsgər Ə., Kazımoğlu M. – Bakı: Səda, – c. 12. – 2005. – 464 s.

21. Azərbaycan xalq əfsanələri / Tərtib edən S. Paşayev. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 286 s.
22. Azərbaycan xalq söyləmələri / Toplayıb tərtib edən S.Paşayev. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 216 s.
23. Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A. – Bakı: Elm, – 1988. – 196 s.
24. Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri / Toplayıb tərtib edən S.Paşayev. – Bakı: Nəşriyyatın adı yoxdur, – 2011. – 632 s.
25. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri / Toplayıb tərtib edən Paşayev S. – Bakı: Azər nəşr, – 2009. – 427 s.
26. Azsayılı xalqların folkloru, VI cild. Tərtib edən: Rüstəmzadə İ. (nəşrdədir).
27. Bayat, F. Folklor dərsləri / F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 424 s.
28. Cəfərli, M. Naxçıvan folklor mühitində əfsanə və rəvayətlərin mifoloji semantikasi // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №1, – Bakı: Elm və təhsil, – 2008. – s. 45-56.
29. Cəlilabad folklorundan nümunələr / Toplayan Paşayeva S. // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №4, – Bakı: Elm və təhsil, – 2008. – s. 158-174.
30. Dərbənd folklor örnəkləri / Tərtib edənlər Qasımlı M., Əliyev O., Xəlilov R. – I kitab, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 368 s.
31. Əfəndiyev, P. Azərbaycan folklorşünaslığı / P.Əfəndiyev. – Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, – 1994. – 476 s.
32. Əfəndiyev, P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri / P.Əfəndiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 336 s.
33. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahı xalq ədəbiyyatı / P.Əfəndiyev. – Bakı: Maarif, – 1992. – 477 s.

34. Əhmədov, M. Azərbaycan xalq əfsanələrində ailə-məişət mövzusu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 1984. – 23 s.

35. Əliyev, R. Mif və folklor: genezisi və poetikası / R.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2005. – 224 s.

36. Əmirli, E. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərində ailə münasibətləri // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, № 2 (61), – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 125-132.

37. Əmirli, E. Azərbaycan əfsanə göstəricisinin strukturu və prinsipləri (məzmun və etioloji xüsusiyyətlər əsasında) // Karabağ Uluslararası Sosial və Bəşəri Bilimlerde Modern Araştırmalar Kongresi. Cild 2, // Qarabağ: by İKSAD Global Publishing House, – 17-19 iyun, – 2021, – s. 290-298.

38. Əmirli, E. Azərbaycan əfsanələrinə qəhrəman və qarşıdurmalar // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, № 3 (66), – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 90-98.

39. Əmirli, E. Azərbaycan folklorunda çoxetiologiyalı əfsanələr // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. №3 (107), – s. 360-363.

40. Əmirli, E. Azərbaycan nəşrlərində anlaşılmayan əfsanə mətnləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 2, – s. 337-345.

41. Əmirli, E. Əfsanə haqqında nəzəri fikirlərin yerli mətnlərə uyğunsuzluğu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. № 2 (53), – s. 83-90.

42. Əmirli, E. Əfsanələrin toplanması və tədqiqat tarixi // – Bakı: Sivilizasiya, – 2018. № 3 (39), – s. 150-156.

43. Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 340 s.

44. Fərzəliyev, T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair // – Bakı: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, – 1978. №1, – s. 32-41.

45. Gədəbəy folklor örnəkləri / Tərtib edənlər Kazımoğlu M., İsayeva S. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2016. – 360 s.

46. Güney Azərbaycan folkloru / Tərtib edənlər M.Abbasova, H.Şərqişərəcək (Soytürk). [13 cilddə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 4. – 2015. – 388 s.

47. Güney Azərbaycan folkloru / Tərtib edənlər M.Abbasova, H.Şərqişərəcək (Soytürk). [13 cilddə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 5. – 2015. – 404 s.

48. Hüseynqızı (Əmirli), E. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərində didaktiklik // Филология галымдарынын докторы, профессор Б.К.Момынованын 60 жылдык мерейтойына арналган «Казыргы казак тил билиминин инновациялык элеуети» атты халыкаралык гылыми-теориялык конференция, – Алматы: – 26-27 казан, – 2017, – с. 170-174.

49. Hüseynqızı (Əmirli), E. Azərbaycan əfsanələrinin mətn xüsusiyyətləri // III Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, – Bakü: İlim və Təhsil, – 19-21 kasım, – 2019, – s. 270-276.

50. Hüseynli, Ş. Əfsanə və rəvayətlərdə formullar // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – S. 43-49.

51. Xəlilova, A. Əfsanələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cilddə]. – Bakı. – c. 1. – 2018. – s. 340-358.

52. İmaməliyev, E. Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin mifoloji strukturunun öyrənilməsi təcrübəsindən // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, № 1(34), – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – s. 88-94.

53. İmaməliyev, E. Heyvanlar aləmi ilə bağlı Azərbaycan əfsanələrində mifik yaradılış konsepsiyası // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3 (56), – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s. 68-76.

54. İmaməliyev, E. Türk Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı, 2015. – 156 s.

55. İsmayıl, M. Naxçıvan əfsanələri / M.İsmayıl. – Naxçıvan: Elm, –2008. – 178 s.

56. Qafarlı, R. Mif, nağıl, əfsanə, epos / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2002. – 758 s.

57. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edənlər Rüstəmzadə İ., Fərhadov Z. – Bakı: Elm və təhsil, – I kitab. – 2012. – 464 s.

58. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Rüstəmzadə İ. – Bakı: Elm və təhsil, – II kitab. – 2012. – 484 s.

59. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Rüstəmzadə İ. – Bakı: Elm və təhsil, – III kitab. – 2012. – 468 s.

60. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Rüstəmzadə İ. – Bakı: Elm və təhsil, – IV kitab. – 2013. – 459 s.

61. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Rüstəmzadə İ. – Bakı: Zərdabi LTD, – V kitab. – 2013. – 451 s.

62. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Süleymanova L. – Bakı: Zərdabi LTD, – VI kitab. – 2013. – 465 s.

63. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Süleymanova L. – Bakı: Elm və təhsil, – VII kitab. – 2014. – 444 s.

64. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Tərtib edən Rüstəmzadə İ. – Bakı: Elm və təhsil, – IX kitab. – 2014. – 402 s.

65. Qarabulaq folklor antologiyası / Tərtib edən Şükürbəyli F. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2010. – 375 s.

66. Qırxıncı otağın sirri / Toplayıb tərtib edən O. Əliyev. – Bakı: Yazıçı, – 1998. – 100 s.

67. Quba-Şabran folklor örnəkləri / Tərtib edənlər Əliyev M., Ələkbərli Ə. – Bakı: Elm və təhsil, – I kitab. – 2013. – 328 s.

68. Qurbanov, N. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №2, – Bakı: Elm və təhsil, – 2006, – s. 68-88.

69. Qurbanov, N. Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşlər / N.Qurbanov. – Bakı: Afpoliqraf, – 2011. – 143 s.

70. Qurbanov, N. Əfsanə və rəvayətlərin fərqlərinə dair // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №4, – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s. 115-121.

71. Muxtarzadə, N. Əfsanə kontekstində dini əfsanələrin rolu // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s. 87-94.

72. Naxçıvan folkloru. Sözüün müqəddəs ucalığından / Toplayanlar Cəfərli M., Babayev R. // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, – Bakı: Elm və təhsil, – 2007. – s. 148-168.

73. Nəbiyev, A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / A.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – 2006. – 647 s.

74. Nuriyeva, M. Türk xalqları əfsanələrinin toplama təcrübəsindən // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №4, – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – S. 63-72.

75. Paşayev, S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi / S.Paşayev. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 70 s.

76. Region folkloru antologiyası. Toplayıb tərtib edən: Ə.Süleymanov. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 512 s.

77. Rəfili, M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş / M.Rəfili. – Bakı: Azərnəşr, – 1958. – 282 s.

78. Rüstənzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi / İ.Rüstənzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 368 s.

79. Səfərov, Y. Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri və onların təsnifinə dair // Gənc ədəbiyyatşünasların V respublika konfransı, məruzələrin tezisləri. – Bakı: Elm, – 1987. – s. 105-106.

80. Səfərov, Y. Bir əfsanənin mənşəyi // – Bakı: Elm və həyat, – 1982. №10, – s. 32-33.

81. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları / Tərtib edənlər Xəlilov R. Xürrəmqızı A. – Bakı: Elm və təhsil, – I cild. – 2018. – 232 s.

82. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları / Tərtib edənlər Xəlilov R. Xürrəmqızı A. – Bakı: Elm və təhsil, – II cild. – 2019. – 264 s.

83. Süleymanova, L. Şəki folklor mühiti / L.Süleymanova; – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 248 s.

84. Şəki Folklor örnəkləri / Tərtib edən Əbdülhəlimov H. – Bakı: Nurlan, – I kitab. – 2014. – 414 s.

85. Şəki Folklor örnəkləri / Toplayıb tərtib edən Süleymanova L. – Bakı: Elm və təhsil, – II kitab. – 2014. – 408 s.

86. Şəki Folklor örnəkləri / Toplayıb tərtib edən Süleymanova L. – Bakı: Elm və təhsil, – III kitab. – 2016. – 364 s.

87. Şəki folkloru / Toplayan Süleymanova L. // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №2, – Bakı: Elm və təhsil, – 2008. – s. 148-162.

88. Şərur folklor örnəkləri / Tərtib edənlər Kazımoğlu M., Qasımova F., Canməmmədova G. [və b.]. – Bakı: Elm və təhsil, – I kitab. – 2016. – 348 s.

89. Şərur folklor örnəkləri, I kitab, Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2018, 328 s.

90. Şirvan folklorundan seçmələr // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, №3, – Bakı: Elm və təhsil, – 2004. – s. 123-141.

91. Şükürov, A. Mifologiya / A.Şükürov. I kitab. – Bakı: Elm, – 1995. – 188 s.

92. Təhmasib, M. Məqalələr / M.Təhmasib, tərtibçi Cəfərli M. – Bakı: Elm, – 2005. – 218 s.

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

93. Şərur folklor örnəkləri (Havuş kənd sakinindən toplanmış nümunələr), II kitab. Toplayıb tərtib edən: Vaqifqızı (Süleymanova) L., Bakı, Elm və təhsil, 2023, 315 s.

94. Vəliyev, V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / V.Vəliyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1970. – 439 s.

95. Yanardağ əfsanələri / Toplayıb tərtib edən Paşayev S. – Bakı: Gənclik, – 1978. – 160 s.

96. Yardımlı folklor örnəkləri / Tərtib edən Məmmədli E., Alarlı B. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 34 s.

97. Yaşayan əfsanələr / Toplayıb tərtib edən Paşayev S. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 70 s.

98. Yurdumuzun əfsanələri / Toplayan Paşayev S. – Bakı: Gənclik, – 1976. – 46 s.

99. Zəngəzur folklor örnəkləri / Tərtib edən: Rüstəmzadə İ. – Bakı: Elm və təhsil, –2021, – 356 s.

Türk dilində

100. Alpaslan, İ. Demirci Efsaneleri / İ.Alpaslan. – İzmir: Özlem Matbaacılık, – 2006. – 133 s.

101. Alpaslan, İ. Prof. Dr. Saim Sakaoğlu ile Efsane Üzerine Bir Konuşma // –Ankara: Milli folklor, Uluslararası Kültür Araştırmaları dergisi, – 1992. №13, – s. 32-35.

102. Alptekin, A.B. Efsane ve Motifleri Üzerine / A.B.Alptekin. – Ankara: Akçağ yayınları, – 2018. – 251 s.

103. Aslan, F. Halk Bilimsel Bir Terim Olarak “Efsane” Üzerine Bazı Dikkatler // Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi, – 2012. cilt 5, №3, – s. 81-90.

104. Bars, M. Efsanelerde Büyülü Gerçekçilik Üslubu // Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi, – 2013, cilt 6, №27. – s. 127-135.

105. Bascom, V. Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – I kitap. – 2006. – s. 113-133.

106. Başarkanoğlu, L. Nizip Efsaneleri / L.Başarkanoğlu; Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Gaziantep, – 2010. – 126 s.

107. Batur, S. Açıklamalı-Örneklİ Türk Halk Edebiyatı / S.Batur. – İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, – 1998. – 807 s.

108. Baydemir H. Özbek efsaneleri / Baydemir H. – Erzurum: Fenomen yayıncılık, – 2011. – 490 s.

109. Boratav, P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı / P.N.Boratav. – İstanbul: Gerçek Yayınevi, – 1969. – 257 s.

110. Buch, W. Masal ve Efsane Üzerine // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – I kitap. – 2006. – s. 223-229.

111. Cocchiara, G. Avrupada Folklor Tarihi / G.Cocchiara, çeviren Özer Y. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – 2017. – 456 s.

112. Çobanoğlu, Ö. Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları / Ö.Çobanoğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2003. – 288 s.

113. Dandes, A. Doku, Metn, Konteks // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – I kitap. – 2006. – s. 40-53.

114. Degh, L. Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar / Hazırlayan G.Ö.Eker vd. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, – 2005. – s. 343.

115. Duymaz, A. Kaz Dağı ve Sarıkız Efsaneleri Üzerine Bir Değerlendirme // Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2005. №5, – s. 88-102.

116. Elçin, Ş. Halk Edebiyatına Giriş / Ş.Elçin – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2004. – 387 s.

117. Eliade, M. Mitlerin Özellikleri / M. Eliade, Fransızcadan çeviren S.Rıfat. – İstanbul: Simavi yayınları, – 1993. – 252 s.

118. Erdoğan, K. Şiir-Efsane-Menkıbe İlişkisi ve Niyâzî-i Mısrî'nin Menkıbelerine Göre Bazı Şiirlerinin Hikâyesi // Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2003. №1 (1), – s. 37-52.

119. Erzurum Efsaneleri / B.Seyidoğlu. – Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, – 1985. – 220 s.

120. Ergun, M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi // M.Ergun. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – Cilt I. – 1997. – 360 s.

121. Ergun, M. Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi // M.Ergun. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – Cilt II. – 1997. – 919 s.

122. Fedakar, P.D. Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler), Doktora tezi, – İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. – 694 s.

123. Güzelbey, C. Gaziantep Efsane ve Öyküleri / C.Güzelbey. – Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Vakfı, – 1994. – 101 s.

124. Karaca, M. Türk Efsaneleriyle İlgili Kitapların Açıklamalı Bibliyografisi (1928-2011) / M. Karaca. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, – 2014. – 373 s.

125. Kaya, D. Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü / D.Kaya. – Ankara: Akçay yayınları, – 2014. – 898 s.

126. Kayabaşı, R.; Aydoğan, T. Aksaray Efsanelerinin Tasnifi Üzerine Bir Deylendirme // Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. Motif Vakfı, – 2018. cilt 11, №23, – s. 159-173.

127. Köksel, B. “Divani-Luğatit-Türk”te Yer Alan Efsaneler // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2009. №2/9, – s. 262-269.

128. Kurtoğlu, M. Urfa Efsaneleri / M.Kurtoğlu; İkinci bs. – İstanbul: Kent İşıkları Yayınları, – 2005. – 292 s.

129. Luthi, M. Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı / M.Luthi; Çevireni Sönmez S. // Halk Biliminde Kuramlar Ve Yaklaşımlar. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – I kitap. – 2006. – s. 220-223.

130. Orkun, H. Türk Efsaneleri / H.Orkun. – İstanbul: Çınar yayını, – 1943. – 80 c.

131. Osan, M. Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler, Yüksek lisans tezi. – Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. – 140 s.

132. Öger, A. Uyğur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma. İnceleme ve Metinler, Doktora tezi, – İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. – 733 s.

133. Örnek, S. 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane / S.Örnek. – İstanbul: Gerçek Yayınevi. – 2014. – 208 s.

134. Özön, M. Edebiyat və Tenkit Sözlüğü / M.Özön. – İstanbul: İnkılab Kitabevi, – 1954. – 292 s.

135. Pentikainen, J. Efsanenin Yapısı ve Fonksiyonu / Çeviren İ.Görkem // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – I kitap. – 2006. – s. 229-238.

136. Sakaoğlu, S. 101 Anadolu Efsanesi // S.Sakaoğlu. – Ankara: Akçağ, – 2003. – 253 s.

137. Sakaoğlu, S. Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu // S.Sakaoğlu. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, –1980. – 139 s.

138. Türkçe sözlük / 10. baskı. – Ankara: Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, – 1932. – 2244 s.

139. Türктаş, M. Denizli Efsaneleri / M. Türктаş. – Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu, – 2012. – 351 s.

140. Yavuz, M. Diyarbakır Efsaneleri / M. Yavuz. – Ankara: Kaynak Yayınları, – 2018. – 480 s.

141. Yıldırım, M. Yazınsal Türler: Söylence-Menkıbe-Destan-Fabl-Masal / M. Yıldırım. – Konya: Çizgi Kitabevi, – 2009. – 530 s.

142. Yigit, N. Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler. Doktora tezi. Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, – Bartın, 2017. – 345 s.

Rus dilində

143. Азбелев, С.Н. Отношение предания, легенды и сказания к действительности // – Москва: Славянский фольклор и историческая действительность. Сб. ст. – 1965. – с. 5-24

144. Азбелев, С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // – Ленинград: Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров. – 1966. – с. 176-195.

145. Амирли, Э. Мировая фольклористика о жанре легенды и Азербайджанские легенды // – Алматы: Евразийский журнал филологии: Наука и Образование, – 2019. № 3 (175), – с. 18-24.

146. Афанасьев, А.Н. Народ художник / А.Н.Афанасьев. – Москва: Советская Россия, – 1986. – 368 с.

147. Бараг, Л. Г. Башкирское народное творчество. Предание и легенды / Л. Г. Бараг. – Уфа: Башкирское книжное издательство, – 1987. – 572 с.

148. Бараг, Л.Г. Народные сказки, легенды, предания и были, записанные в Башкирии / Л.Г.Бараг. – Уфа: Башкирское книжное издательство, – 1969. – 191 с.

149. Богатырев, П.Г. Русское народное творчество / П.Г.Богатырев. – Москва, – 1966. – 357 с.

150. Ведерникова, Н.М. Контаминация как творческий прием в волшебной сказке // – Ленинград: Русский фольклор, т. XIII. Русская народная проза, – 1972. – с.148-159.

151. Землянова, Л.М. Проблемы специфики жанров в современной фольклористике США // – Москва. Специфика фольклорных жанров, – 1973. – с. 268-303.

152. Зуева, Т.В.; Кирдан, В.П. Русский фольклор / Т.В. Зуева, В.П. Кирдан. – Москва: Наука, – 1998. – 392 с.

153. Кравцов, Н.И. Сказка как фольклорный жанр // – Москва: Специфика фольклорных жанров, – 1973. – с. 68-83.

154. Криничная, Н.А. Предания Русского Севера / Н.А.Криничная; АН СССР, Карельский филиал, Институт языка, литературы и истории. – Санкт-Петербург: Наука, – 1991. – 327 с.

155. Криничная, Н.А. Русская народная историческая проза / Н.А.Криничная. – Ленинград: Наука, – 1987. – 225 с.

156. Легенды, предания, бывальщины / Сост., подгот. Текстов, вступ. статья и примеч. Н. А. Криничной. – Москва: Современник, – 1989. – 286 с.

157. Лорд, А.Б. Сказитель / А.Б.Лорд; перевод: Клейнер Ю.А., Левинтон Г.А. – Москва: Восточная литература, – 1994. – 368 с.

158. Мелетинский, Е.М. Общие понятия мифа и мифологии – Мифологический словарь / Е.М. Мелетинский. – Москва. – 1990. – с. 634-640.

159. Новик, Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме / Е.С.Новик. – Москва: Наука, – 1984. – 296 с.

160. Ожегова, М.Н. Коми-пермяцкие предания о Кудым-Оше и Перебогатые и эволюция их идейного содержания // – Москва: Специфика фольклорных жанров, – 1973. – с. 227-246.

161. Пропп, В.Я. Легенда. Поэтика фольклора. Собрание трудов / В.Я. Пропп. – Москва: Лабиринт, – 1998. – 352 с.

162. Пропп, В.Я. Морфология «волшебной» сказки / В.Я. Пропп. – Москва: Лабиринт, – 1998. – 110 с.

163. Пропп, В.Я. Фольклор и действительность. / В.Я. Пропп. – Москва: Наука, – 1976. – 328 с.

164. Савчук, И.П. Истоки русской легенды и проблема ее классификации // История, культура, экономика Урала и Зауралья, – 2015. 12-13 ноябрь, – с. 144-146.

165. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Ред. Багрий А.В. – Баку: АзГНИИ, – Том 1. – 1930. – 303 с.

166. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Ред. Багрий А.В. – Баку: АзГНИИ, – Том 3. – 1930. – 257 с.

167. Чистов, К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной прозы // VII международной конгресс антропологических и этнографических наук. – Москва. – 1964. – с. 1-10.

168. Элиасов, Л.Е. Русский фольклор Восточной Сибири, Народные Предания / Л.Е. Элиасов. – Улан-Удэ, – Ч. 2. – 1960. – 479 с.

İngilis dilində

169. American Folk Legend. Edited, with a preface by Wayland D.Hand. – Los Angeles: University of California Press, – 1979. – 236 p.

170. Dégh, L. Legend and Belief, Dialectics of a Folklore Genre, / Dégh, L. – Bloomington: Indiana University Press, – 2001. – 498 p.

171. Hill, W. How Folklore Shaped Modern Art. A Post-Critical History of Aesthetics / W.Hill. – New York: Taylor and Francis, – 2016. – 182 p.

Alman dilində

172. Enzyklopadie des Marchens / Red. Kohler İ., Bauman L. – Berlin, New York, – Band 1. – 1977. – 1405 p.

173. Enzyklopadie des Marchens / Red. Kohler İ., Marzolph U. – Berlin, New York, – Band 6. – 1990. – 1437 p.

174. Enzyklopadie des Marchens / Red. Boden D., Friede S. – Berlin, New York, – Band 13. – 2010. – 1440 p.

İnternet saytları

175. Halk masalları. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi ders kitabı [Elektron resurs] / URL: <https://muratyayinlari.com/storage/catalogs/0869698001519983167.pdf>

176. Köksel, B. Gaziantep efsanelerinde şekil değişme motifi üzerine. [Elektron resurs]/ URL: http://turkoloji.cu.edu.tr-/CUKUROVA/sempozyum/sem_p_3/koksel.php

177. Йолен, Джейн. Фольклор против Подделки, Эпическая битва (Лекция Батлера, 2014 г.) [Elektron resurs] / URL:

<https://worldlibraries.dom.edu/index.php/worldlib/article/view/568/502>

178. Кербелите Б. Типы народных сказаний [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/kerbelite1.html>

179. Козлова Н. К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/kozlova-7.htm#ind>

180. Козлова Н.К. Восточнославянские былички о змее и змеях [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/a1.htm>

181. Козлова Н.К., Степахина А.С. Сюжеты восточнославянских мифологических рассказов о колдовстве на свадьбе / [Elektron resurs] URL: <https://www.ruthenia.ru/folklore/kozlova5.htm>

182. Котляр Е. Указатель африканских мифологических сюжетов и мотивов [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/kotlyar/>

183. Криничная Н.А. Указатель типов, мотивов и основных элементов преданий [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/krinichnaya1.htm>

184. Левинтон, Г.А. Легенды и мифы. / Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. – Москва: Сов. энциклопедия, 1992. – С. 45. [Elektron resurs] / URL: https://www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2730/3412_1_o.pdf

185. Петров Н. В. Указатель сюжетов и мотивов к разделам «Легенды и предания», «Рассказы о старовеерах и скрытниках», «Присловья» [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/petrov5.pdf>

186. Рафаева А.В. Теория и практика составления фольклорных указателей [Elektron resurs] / URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/rafaeva3.htm>

187. Словарь литературных терминов [Elektron resurs] / URL: <http://litterms.ru/1/129>

188. Cambridge dictionary [Elektron resurs] / URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/legend>

189. Classification of Origin Legends [Elektron resurs] / URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-322-83676-2_25

190. Jauhainen, M. The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FFC No. 182). Folklore Fellows' Communications No. 267. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia (Academia Scientiarum Fennica), 1998. 362 p. [Elektron resurs] / URL: <https://www.jstor.org/stable/41388633>

191. Thompson. Motif-Index listed alphabetically [Elektron resurs] / URL: http://www.labirintoermetico.com/03fiabe/-thompson_motif-index.pdf

192. Wolfram Eberhard et Partev Naili Boratav. Typen Türkischer Volksmärchen [Elektron resurs] / URL: https://www.persee.fr/doc/rhr_00351423_1957_num_152_1_8739

193. معجم المعاني الجامع - معجم عربي عربي [Elektron resurs] / URL: <https://www.almaany.com/ar/dict/arar/%D8%A3%D8%B3%D8%B7%D9%88%D8%B1%D8%A9/>

Arxiv materialları

1. Fil.e.d., prof. Əfzələddin Əsgərin topladığı folklor örnəkləri // AMEA, Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 502
2. Fil.ü.f.d. Rza Xəlilovun Şamaxı bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 1074
3. Fil.ü.f.d., dos. Ləman Vaqifqızının (Süleymanova) Şəki bölgəsindən topladığı folklor örnəkləri // AMEA Folklor İnstitutunun arxivi, saxlanma vahidi 613

ABSTRACT

In order to create a systematic catalog of Azerbaijan legends, the existing theoretical knowledge and Azerbaijan texts were studied together, and the characteristics of the legend genre were determined. One of the important aspects of the research is the determination of the textual features of the legend. It is known that during the Soviet period, many fake and modified texts were included in our publications. It is well known that traditional texts should be used when compiling catalogs, so we detected modified texts and used only traditional texts.

In the statistical data presented about the plots of legends collected from different regions of Azerbaijan, the quantity of etiologies realized in those plots was also taken into account. In addition, the motivational features of the legend plot were also studied in the monograph. The number of etiology acts realized in the legend plots was studied, and single-etiological and multi-etiological legends were distinguished. The realization of different creations in the same plots or, on the contrary, the same creations in different plots, has been determined.

After reviewing the experience of cataloging world folklore studies, legend plots were systematized, and two catalogs of these plots were compiled. The first compiled catalog is "Plot catalog of Azerbaijan legends according to the general content characteristics", and the second catalog is "Plot catalog Azerbaijan legends according to the etiology characteristics".

РЕЗЮМЕ

Для создания системного каталога Азербайджанских легенд были уточнены существующие теоретические знания о жанровых признаках легенд и собранные Азербайджанские тексты. Одним из важных аспектов исследования является определение текстологических особенностей легенд. Известно что, в советский период в наши издания были включены много поддельных и измененных текстов. В ходе исследования сначала были выявлены поддельные и измененные тексты, для составления каталога использовались только традиционные тексты.

В исследовании при предоставлении информации о статистических характеристиках сюжетов легенд собранных в разных регионах Азербайджана, также принято во внимание количество этиологий, существующих в данных сюжетах. Кроме того, в монографии исследованы информативный характер сюжета легенд. Этиологии, реализованные в легендах, были количественно определены, выделены моноэтиологические и полиэтиологические легенды. Установлено наличие различных этиологий на одних и тех же сюжетах или, наоборот, одинаковых этиологий в разных сюжетах.

После изучения опыта каталогизации в мировом фольклористике были систематизированы сюжеты легенды и составлены два каталога этих сюжетов. В результате нашего исследования в данной монографии представлен два типа каталога: первый – "Сюжетный указатель по содержательным характеристикам Азербайджанских легенд", второй – "Сюжетный указатель по этиологическим характеристикам Азербайджанских легенд".

MÜNDƏRİCAT

ƏFSANƏLƏRİN XANIM ARAŞDIRICISI.....	3
ƏFSANƏLƏRİN SİSTEMLƏŞRİLMƏSİ PROBLEMI.....	4
ƏFSANƏNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
VƏ MƏTNLƏR.....	17
Əfsanə janrının poetikası.....	19
Əfsanə mətnləri.....	40
Dialoglar.....	44
Duanın ifadəsi.....	45
Qarğışın ifadəsi	46
Alqışın ifadəsi.....	46
Poetik hissələr.....	47
Qüsurlu mətnlər.....	51
Qırıq süjetli mətnlər.....	51
Anlaşılmayan mətnlər.....	55
Qondarma mətnlər.....	63
Dəyişdirilmiş mətnlər.....	72
Ədəbi dilə keçirilmiş mətnlər.....	74
Hekayələşdirilmiş mətnlər.....	77
Saxtalaşdırılmış mətnlər.....	82
ƏFSANƏNİN SÜJETİ VƏ ETİOLOGİYASI.....	88
Əfsanə süjetinin xüsusiyyətləri.....	88
Azərbaycan əfsanələrinin süjet tipləri.....	91
Əfsanə qəhrəmanı.....	100
Əfsanədə qarşıdurmalar.....	104
Əfsanədə möcüzə.....	106
Çevrilmə.....	107
Dəyişmə.....	115
Qeybolma və qeybdən yaranma hadisəsi.....	120

Əfsanədə etiologiya.....	123
Əfsanədə etiologiyanın kəmiyyəti.....	123
<i>Təketiologiyalı əfsanələr.....</i>	<i>123</i>
<i>Çoxetiologiyalı əfsanələr.....</i>	<i>124</i>
Eyni süjetin müxtəlif etiologiyası.....	129
Fərqli süjetlərin eyni etiologiyası.....	131
ƏFSANƏLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ.....	143
Əfsanələrin məzmun xüsusiyyətləri	
baxımından sistemləşdirilməsi.....	144
Əfsanələrin etioloji xüsusiyyətlər	
baxımından sistemləşdirilməsi.....	152
Əfsanə göstəricilərinin strukturu və prinsipləri.....	166
Əfsanə süjetlərinin məzmun göstəricisi.....	169
Əfsanə süjetlərinin etioloji göstəricisi.....	173

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN

SÜJET GÖSTƏRİCİSİ.....180

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN MƏZMUN

XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ SÜJET GÖSTƏRİCİSİ.....181

Müqəddəslər.....181

Nuh peyğəmbər..... 181

Məhəmməd Peyğəmbər..... 185

Həzrət Əli..... 186

Süleyman peyğəmbər..... 189

Pir baba..... 191

Digər müqəddəslərlə bağlı ortaq süjetlər..... 193

Xilasolmalar.....202

Uğursuz sevgi..... 202

Düşmən təqibi..... 208

Qorxu..... 209

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Zülm.....	213
Utanc.....	214
Digər xilasolmalar.....	217
Günahkarlar.....	223
Xəsislik.....	223
Pintilik.....	225
Məsuliyyətsizlik.....	226
Çörəyə hörmətsizlik.....	227
Oğurluq.....	229
Kələk.....	230
Qısqançlıq.....	231
Nankorluq.....	232
Digər günahlar.....	234
Mübahisələr.....	237
Ailə mübahisələri.....	237
Sevənlərin mübahisələri.....	239
Qonşu mübahisələri.....	241
AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN ETİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRƏ GÖRƏ SÜJET GÖSTƏRİCİSİ.....	242
Səma cisimlərinin yaranışı	242
Ay və Günəşin yaranışı.....	242
Ulduzların yaranışı.....	247
Səma cisimləri ilə bağlı digər yaranışlar.....	248
Məkanların yaranışı.....	255
Dağların, daşların yaranışı.....	255
<i>Qırıq süjetli mətnlər.....</i>	<i>272</i>
Su hövzələrinin yaranışı.....	273
Məkanlara aid hər hansı əlamət və xüsusiyyətin yaranışı.....	276
<i>Qırıq süjetli mətnlər.....</i>	<i>279</i>
Bitki örtüyünün yaranışı.....	279

Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi

Ağacların, kolların yaranışı.....	279
Güllərin, otların yaranışı.....	280
Bitki örtüyünə aid hər hansı əlamət və xüsusiyyətin yaranışı.....	283
Heyvanların, quşların, həşəratın yaranışı.....	287
Heyvanların yaranışı.....	287
Quşların yaranışı.....	290
Həşəratın yaranışı.....	296
Heyvanlara, quşlara, həşərata aid hər hansı əlamət və xüsusiyyətin yaranışı.....	297
İnsan həyatı və mənəvi məsələlərlə bağlı yaranışlar.....	308
Əşyanın yaranışı.....	311
Ziyarətgahların yaranışı.....	312
<i>Qırıq süjetli mətnlər.....</i>	<i>314</i>
ƏFSANƏ SÜJETLƏRİNİN COĞRAFİ GÖSTƏRİCİSİ.....	315
ŞƏRTİ İXTİSARLAR.....	331
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	334

Elnarə Hüseynqızı - ƏMİRLİ

*“Azərbaycan əfsanələrinin poetikası
və süjet göstəricisi”,*

Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı – 2023

Kitabın bütün müəllif hüquqları qorunur.

Kitabı hər hansı bir şəkildə yaymaq
(elektron, surəti çıxarmaq və s.) qadağandır.

Kitab haqqında irad və təkliflərinizi
aşağıdakı ünvana göndərsəniz, sevinərik.

e-mail: elnaramirli@gmail.com,

tel: 0516585119

Nəşriyyat direktoru:

Nail Məmmədli

Korrektor:

Vildan Məmmədova

Kompyuterdə yığdı:

Cəmilə Novruzova

Kağız formatı: 60/84 1/32,

Mətbəə kağızı: №1,

Həcmi: 360 səh,

Tirajı: 150